Barcode : 99999990030175
Title - Aaptpariksha Patrapariksha Ch Khand 1
Author - Vidhyanand Ji
Language - Sanskrit
Pages - 69
Publication Year - 1913
Barcode EAN.UCC-13

ग्रंथसूची ।

		पृष्ठ संख्या
१ ।	प्रथम भाग का परिचय	१–८
२ ।	आप्तपरीक्षा सटीक (संपूर्ण)	१–९६
३ ।	पत्रपरीक्षा (संपूर्ण)	१–१३

नियमावली ।

१ । इस ग्रंथमालामें मूल संस्कृत प्राकृत तथा सटीक सहित दिगंबरजैनाचार्यकृत दर्शन, सिद्धांत, न्याय, अध्यात्म, व्याकरण, काव्य, साहित्य, पुराण, गणित, ज्योतिष वैद्यक प्रभृति सर्वप्रकार के प्राचीन ग्रंथ छपते हैं ।

२ । इस ग्रंथमालाका प्रत्येक खंड (अंक) बड़े फारमके (८० पृष्ठ से) कम नहीं होगा और प्रत्येक वर्षमें एक दो या तीन से अधिक ग्रंथ नहीं रहेंगे ।

३ । इस ग्रंथमाला का मूल्य १२ खंडों का सर्वसाधारण से ८) रु ग्रंथम ही ले लिया जायगा और नयायिक, वैदांतिक और संस्कृत पुस्तकालयोंकी सेवामें यह ग्रंथमाला बिना मूल्य ही भेजी जायगी । परंतु पोस्टेज खर्च प्रत्येक अंक का ≈) या ≡) वी पी से सबको देना होगा ।

४ । जो महाशय एक साथ १००) रु भेजेंगे वे यावज्जीव स्थायीग्राहक समझे जावेंगे । परंतु डाक व्यय उनको भी जुदा देना होगा ।

५ । जो महाशय पुस्तकालयों मंदिरों, विद्यार्थियों वा विद्वानोंका निरंतर करनेकेलिये ग्राहक बनें उनको १००) रु पेशगी भेजनेसे १२ खंड तक पंद्रह २ प्रति प्रत्येक खंडकी भेजी जायगी। डाकव्यय पृथक् देना होगा ।

मूल्य वा पत्र भेजनेका पता—**पन्नालाल जैन**

मंत्री—श्रीजैनधर्मप्रचारिणीसभा काशी

पो०—बनारस सिटी ।

जैनी भाइयोंसे प्रार्थना ।

यह ग्रंथमाला प्राचीन जैनग्रंथोंके जीर्णोद्धारार्थ व जैनधर्मके प्रचारार्थ प्रकाशित की जाती है । इसमें जो कुछ द्रव्य लाभ होगा वह भी धर्मप्रचार व परोपकारमें ही लगाया जायगा । इसकारण प्रत्येक धर्मात्मा उदार महाशयोंको चाहिये कि प्रथम तो एक २ या दो दो ग्रंथोंको छपाकर जीर्णोद्धार करने चाहिये द्रव्य प्रदान करें । दूसरे प्रत्येक मंदिरजीके शास्त्रभंडारमेंसे ग्राहक बनकर इन सब ग्रंथोंका संग्रह करके रक्षा करें अथवा स्वयं ग्राहक बनकर अपने यहांके संस्कृत पढ़नेवाले विद्यार्थियोंको अथवा संस्कृतज्ञ अन्यमतावलंबी विद्वानोंको दान देकर सत्यार्थ पदार्थों का प्रचार करें । शास्त्रदानी महाशयोंकेलिये पांचवां नियम बनाया है ।

प्रार्थी—**पन्नालाल बाकलीवाल ।**

श्रीपरमात्मने नम ।

सनातनजैनग्रंथमालायाः

प्रथम खड ।

स्याद्वादविद्यापतिश्रीमद्विद्यानदस्वामिविरचिता

१

आप्तपरीक्षा

२

पत्रपरीक्षा च

श्रीयुत पडितगजाधरलालजैनशास्त्रिणा सपादिते

ते च

उस्मानाबादनिवासिस्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यकस्तूरचद्रस्यात्मजबालचद्रस्य स्मरणार्थं

श्रीजनधर्मप्रचारिणीसभाया मत्रिणा

श्रीपन्नालालजैनेन

काशीस्थचद्रप्रभाभिधे मुद्रणयत्रालये

प्रकाशित ।

श्रीवीरनिर्वाणसवत्सर २४३९ । खिष्टाब्द १९१३ ।

प्रथम सस्करण] ❀ [अस्य खडस्य मूल्यमेको रूप्यक ।

अंथसूची।

		पृष्ठ संख्या
१।	ग्रंथकर्त्तृ परिचय	१–८
२।	आप्तपरीक्षा सटीका (सम्पूर्ण)	१–९५
३।	पत्रपरीक्षा (सम्पूर्ण)	१–१३

नियमावली।

१। इस ग्रंथमालामें मूल संस्कृत प्राकृत तथा संस्कृतटीकासहित दिगम्बराचार्यकृत दर्शन, सिद्धांत, न्याय, अध्यात्म, व्याकरण, काव्य, साहित्य, पुराण गणित, ज्योतिष वैद्यक प्रभृति सर्वप्रकार के प्राचीन ग्रंथ छपते हैं।

२। इस ग्रंथमालाका प्रत्येक खंड (अंक) ८० फारमसे (८० पृष्ठ से) कम नहीं होगा और प्रत्येक खंडमें एक दो या तीन से अधिक ग्रंथ नहीं रहेंगे।

३। इस ग्रंथमाला का मूल्य १२ खंडों का सर्वसाधारण से ८) रु प्रथम ही ले लिया जायगा और नैयायिक, वैदांतिक और संस्कृत पुस्तकालयोंकी सेवामें यह ग्रंथमाला विना मूल्य भी भेजी जायगी। परंतु पोष्टेज खर्च प्रत्येक अंक का ⁻) या ⁼) वी पी में सबको देना होगा।

४। जो महाशय एक साथ १००) रु भेजगे वे यावज्जीव स्थायीग्राहक समझे जायगे। परंतु डाकी व्यय उनको भी जुदा देना होगा।

५। जो महाशय पुस्तकालयों मंदिरों, विद्यार्थियों वा विद्वानोंको वितरण करनेकेलिये ग्राहक बनगे उनको १००) रु पेशगी भेजनेसे १२ खंड तक पद्रह २ प्रति प्रत्येक खंडकी भेजी जायगा डाकव्यय पृथक् देना होगा।

मूल्य वा पत्र भेजनेका पता—**पन्नालाल जैन**

मंत्री—श्रीजैनधर्मप्रचारिणीसभा काशी

पोष्ट—बनारस सिटी।

जैनी भाइयोंसे प्रार्थना।

यह ग्रंथमाला प्राचीन जैनग्रंथोंके जीर्णोद्धारार्थ व जैनधर्मके प्रचारार्थ प्रकाशित की जाती है। इसमें जो कुछ द्रव्य लाभ होगा वह भी धर्मप्रचार व परोपकारमें ही लगाया जायगा। इसकारण प्रत्येक ग्रंथमाला उदार महाशयोंको चाहिये कि प्रथम तो एक २ या दो दो ग्रंथोंका छपाकर जीर्णोद्धार करनेकेलिये द्रव्य प्रदान करें। दूसरे प्रत्येक मंदिरजीके शास्त्रभंडारमेंसे ग्राहक बनकर इन सब ग्रंथोंकी कापी करके रक्षा करें अथवा स्वयं ग्राहक बनकर अपने यहांके संस्कृत पढनेवाले विद्यार्थियोंको अथवा संस्कृतज्ञ अन्यमती विद्वानोंको दान देकर सत्यार्थ पदार्थों का प्रचार करें। शास्त्रदानी महाशयोंकेलिये हमने पंचवा नियम बनाया है।

प्रार्थी—**पन्नालाल चाकलीवाल।**

श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमालायाः

प्रथम खंड।

स्याद्वादविद्यापतिश्रीमद्विद्यानन्दस्वामिविरचिता

१

आप्तपरीक्षा

२

पत्रपरीक्षा च

श्रीयुत पंडितगजाधरलालजैनशास्त्रिणा संपादिते

ते च

उस्मानाबादनिवासिस्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यकस्तूरचंद्रस्यात्मजबालचंद्रस्य स्मरणार्थं

श्रीजैनधर्मप्रचारिणीसभाया मंत्रिणा

श्रीपन्नालालजैनेन

काशीस्थचंद्रप्रभाभिधे मुद्रणयंत्रालये

प्रकाशित ।

श्रीवीरनिर्वाणसंवत्सर २४३९ । विक्रमाब्द १९६३ ।

प्रथम संस्करण] ❀ [अस्य खंडस्य मूल्यमेको रूप्यक ।

Printed by Gauri Shanker Lal Manager,
at the Chandraprabha Press Benares City
Published by Panna lall Jain Benares

प्रस्तावना ।

विद्वन्निकर !

प्रावर्तिष्ट किलार्हतदुरवबोधानवद्यसिद्धांताकूतबहिष्कृतात्मभिरुपवर्णयद्भिश्चामलकेवलकलाकलितकेवलिलपनभुवनविलसितानवद्यतत्त्वनिकर तत्त्वाभासतया, हृदयवेष्टनकारणनास्तिकाद्यनल्पविगर्हण कैश्चित् । तत्र नोपागच्छतीमेऽस्मत्पुर सर्वथा कलंकभाजनता । किंत्वार्हतमताचलावस्थानभूतामलतत्त्वोपदर्शनप्रव्यूहव्यूहस्वरूपजिनसत्पथगामिनामेवाय महान् दोष । नियत चैतत्, वातप्रभ्यनवद्यपरीक्षादक्षमानसोऽपि न हि तदभिमुखानयनमतरा समजसतया परीक्षितु क्षमते । वस्तुतस्तु निखिलमलविरहितामृतमुखविनिर्गताभिप्रायसाकल्य समजसतयानवगच्छमाना अप्यकारणाक्षेपकरणप्रवणा विद्वांसोऽमीमे न तत्त्वबुभुत्सुजनसत्करणसरणौ समद्धाभाजनतामुपढौकते तेषामनालोचितपथगामितया रागद्वेषप्रखरमलमठिनात्मत्वेन च परहितप्रतिपादकवचननहिष्कृतत्वात् उन्मत्तविलसिताक्षेपोपेक्षयोरिव तत्कृताक्षेपोपेक्षयोर्निर्धारितत्वात्, लोकेऽपि निर्हेतुकमपरमाक्षिपन्नुपेक्षमाणश्च न हि विदुषा पुरस्तादंशमात्रमपि सन्मतिभाजनतां विभर्ति । अभिमतिरिय किल बलवत्यस्माकं यदीमे विद्वांसोनुपेक्षमाणा अनाक्षिपतश्चार्हतमत व्यलोकिषतादर्शिषत चार्हतपथगामिनस्तेभ्यो विचित्रकीटकस्थानभूतकरडकेभ्यो बहिर्निधाय निर्मलहितप्रतिपादनप्रवणानि नैकविधशास्त्राणि तरा ज्ञापतदयं जैनधर्मो जैनेतरप्राज्ञनिकरोपेक्षाक्षेपकक्षाया, किं च जैनतत्त्वोपदर्शनसामिग्र्यभाव आक्षेपोपेक्षादिकरणहेतुना क्वापि प्राक् युक्तिमत्पथाप्रस्थायिपरपूर्वाचार्यदुर्वचनादिस्खलितविलोकनमात्रत एव सर्वथा खेदितमानसा अप्यार्हतसरणिशरणा वयं नाद्यापि तद्दुर्वचनकलंक प्रमार्ष्टुं समुत्सहते । सहते च साम्प्रतिकजैनेतरविद्वन्निकरमुखनि सृतनास्तिकनाममार्गीत्यादिदुर्वचनतामिस्रपरिहरणप्रवणादित्यायमानशास्त्रराशिं बिभ्राणा अपि तेभ्योऽवज्ञामिति बलवद्बालिशाधिक्यमाक्षिपति जैनानामस्मानतलस्पर्शपारावारे । यावन्नार्हतानवद्यतत्त्वस्वरूपमवभोत्स्यते आर्हतमतबहिर्भूतप्राज्ञमंदोहो न सम्प्रतिपत्स्यते तावन्नास्तिकादिजैनेतरविद्वन्निकरमुखनि सृतदुर्वचनानां परिमार्जन । अतो दुर्वचनपरिमार्जनाराधितकारण, जैनतत्त्वप्रदर्शनमेव जैनेतरविदुषा पुरस्तादस्मद्बुद्धिं परामृशति। तदेव दुर्वचनाहृतचित्तस्य निम्नलिखितश्रेष्ठिवर्यसाहाय्यत प्रादुर्भूत किलेद **सनातनजैनग्रथमालाभिध** कठिनतम कार्य । अत्र च तद्ग्रथसाकल्य प्रकाशपदतामुपलप्स्यते यत्स्यात् प्रधानतयार्हततत्त्वस्वरूपावबोधक। आशासे शुभेच्छुविद्वत्परिकरो नियतमेतद्ग्रथमालासमुद्घाटितग्रथपारावारविलसिततत्त्वस्वरूपामलामृत स्वात्महितावाप्तिसमीहया लेक्ष्यते । नोपेक्ष्यते च नास्तिकाद्यविनीतजनप्रलपितदुर्वचनकक्षां समाश्रित्य पावनमिदमार्हतमत, आत्माहितसपादनप्रवणरागद्वेषौ च वृक्ष्यते । आर्हतमतपथगमनशालिनामपि पुरस्तादास्माकाम्यर्थनेय यत्नेऽपि दुर्वचनपरिमार्जनकारणार्हततत्त्वोपदर्शनप्रयासाकुला स्यु । साम्प्रत ग्रथमाके, **आप्तपरीक्षापत्रपरीक्षेतिग्रथरत्नद्वयमुपस्थाप्यते**, एतद्ग्रथमालातो विदुषां पुरस्तात्। ग्रणेता किलैतद्रत्नद्वयस्य स्याद्वादपतिर्विभु **श्रीविद्यानद**स्वामी । महात्माय कदा कुत्र कतम पत्तनमात्मीयवैदुष्येण विभूषयामासेत्यत्रागमिष्यति पाठकपरिकरो महोदयस्यैतज्जीवनविषयकोल्लेखनविलोकनत ।कीदृशमेतद्वैदुष्य जैनतत्त्वस्वरूप च कीदृशमिति प्रकटीकरणाय न व्यतीमो वय निफल स्वीय समय, विज्ञास्यते स्वयमेव विद्वत्सदोह , एत महोदयकरविलसितग्रथद्वयभरिततत्त्वस्वरूपामृतपानतएव । महात्मैतत्करविलसितभाष्यभूताष्टसहस्री-श्लोकवार्तिकादिनिबंधग्रंथसदोहदिवाकरोऽपि विद्योतते जैनधर्मभेन । सदोहेऽस्मिन् केचन ग्रथा मुद्रणपथमानीता आनेष्यते च केचनानिलम्बितकालएवेति नात्र संशीति । संतुष्यति ग्रथानिमान् विलोक्य प्राज्ञपरिकर इति दृढीयसी विश्वस्तिश्च ।

न हि कारणपर्याण वोढु शक्तो वनायुजः ।

इति नीतिविद्वचनानुसरणसरणिप्रवेशे प्रखरवैदुष्यमार्तंडमयूखनिकरसकलभुवनविद्योतकविभु श्रीविद्यानदी क्व, क्वाह ज्ञानलवानतभागेनापि विरहितात्मा मूढधी इति दुरवबोधग्रथरत्नद्वयसपादनाय न वरी-

वर्ति सामर्थ्यलेशोऽपि मयि । तथापि प्रखरधार्ष्ट्यवशादात्मतया श्रीमत्प्रकाशकमहोदयैर्मद्वारसमारोपि तभारतया चारोपीद कार्यं मया । सौकर्य मामकीनमनवगणयमानोऽवगच्छमानश्च प्राथमिक कार्यमिद निपत क्षमिष्यते विद्वत्परिकरो बहुत्रात्र मत्स्खलितविलोकनात्, इति विराजते प्राज्ञप्रवरसन्निकृष्टे विनतिततिर्महती

पूज्यपादश्रीमन्मत्सहोदरादिचक्षुरादिरुद्धनिकरकारणकलापे समुपस्थिते मदनुपस्थितानुष्ठित भूरि-साहाय्यमेतद्ग्रेथसशोधनानेहसि महनीयविद्वद्वरपडितलालारामैस्ततोऽस्म्यहमनुग्रहभाजन चिरमुक्तपा वनालमनां ।

उन्मानावादमडनापमानश्रेष्ठिवर्यश्रीमल्लालचद्रकस्तूरचद्रात्मजश्रीमन्नेमिचद्रमनादिभिरर्हतमतसमुद्धर-णाय चाविर्भावाय तदनवद्यतत्त्वस्वरूप मुनि, ग्रथरत्नद्वयप्रकाशाय साकल्येन स्वकरसपादितपविभद्रव्यव्ययम ङ्गीत तेषामय महानुग्रह । प्रार्थ्यते चेमे पुरस्तादापीत्थमेवोपक्रमाये सकलजनहितकराये ।

उपाध्यायमहनीयपदविभूषितमित्रवरश्रीमत्पण्डितवासुदेवनेमिनाथप्रेषितैकाक्षपरीक्षाप्रतिमूर्तिर्मे पार्श्वे । सा च प्रायोऽतीवशुद्धासीत्ततएव मुद्रित किञ्चासपरीक्षाभिध महद्रत्नमित्येतदनुष्ठितसाहाय्याय चिरमनुगृहीतोऽस्मि श्रीमदुपाध्यायानां ।

ईदरपत्तनभारतीभवनादप्येतद्ग्रथमुद्रणसाहाय्याय पुस्तकद्वय समुपलब्ध तच्च शुद्धतमासीत् । पुरातनकरविकसितग्रथनिकरानुस्वारप्रयणपरिपाटीविलोकनतो ग्रथमालैतद्विलसितग्रथसाकल्ये पचमाक्षर मुपेक्षमाणैरस्माभिरनुस्वारसकृतिरेवाकृत भूरितया ।

प्रस्तावनोल्लेखे समुत्तरनिबधसकलने सपादने चैतद् ग्रथरत्नद्वयस्य यद्यभूत्कुत्रापि मात्राक्षरादिस्खलित मामकीन तन्निगत क्षमार्हमेवेति मुहुर्विदुषा पुरस्ताद्विनतशिरसाभ्यर्थना ।

काशी
भाद्रपदकृष्णा प्रतिपत्
वीरनिर्वाण संवत् २४३९ ।

विदुषामनुचरो—
गजाधरलालजैन ।

ॐ

ग्रंथकर्तुः

स्याद्वादविद्यापतिश्रीविद्यानदस्वामिनः

परिचयः ।

(जैनहितैषितः समुद्धृत)

नैकविधप्रखरपाटवनिकरकोविदसाक्षरसदोह !

विदितमेवैतन्निखिलकलाधुरीणानां श्रीमतां विदुषां यद्दर्शनन्यायादिनेकविषयपारगामीनि भूयांसि विद्वद्वृन्दानि परिभूयाचक्रिरे रत्नगर्भत्यन्वर्थसज्ञां बिभ्रतीमिमां वसुधरां । तत्र समुपालेभे दिगम्बरजैनसम्प्रदाये दार्शनिकनैयायिकादिविद्वत्परिपाट्यां दार्शनिको नैयायिकश्च श्रीमद्विद्यानदी विद्यानदस्वामी वा प्राकर्ष्यण विश्रुतिं । वैदुष्य खल्वेतस्य महोदयस्यानन्यजनसभव्येव समजनिष्ट । अद्याप्येतत्करसरोरुहलालितविविधविषय सुगधभरितानेकग्रथसमुदयमारुतो व्यामोति तत्कीर्तिगध सर्वासु दिक्षु । भविष्यति च यावद्दर्शनन्यायादि विषयसत्कृति. ससृतौ व्याप्स्यत्येव तत्कीर्तिगधमभित स हि—

पात्रकेसरीति ।

महात्मन किलैतस्य विद्यानदिस्वामिन पात्रकेसरिसज्ञयापि भुवि विश्रुति परावर्तिष्ट अभिमतिरिय किल विषयेऽस्मिन् भूयसां विदुषां यत्पात्रकेसरीत्यनवद्यसज्ञां दधानोऽपर एव कश्चित्समजनि विद्वान्, किंतु निम्नलिखितप्रमाणपरिपाट्यानसीयते यत् पात्रकेसरीत्यपरनामभाग विभुर्विद्यानंद एव सवृत्तो नान्य ।

सम्यक्त्वप्रकाशग्रथे समुद्घोषितमेकत्र—

"तथा श्लोकवार्तिके विद्यानद्यपरनामपात्रकेसरिणा यदुक्त तच्च लिख्यते तत्त्वार्थसूत्रादौ सम्यग्दर्शन, ननु सम्यग्दर्शनशब्दनिर्वचनसामर्थ्यादेव सम्यग्दर्शनस्वरूपनिर्णयादशेषतद्विप्रतिपत्तिनिवृत्तेः सिद्धत्वात्तदर्थं तल्लक्षणवचन न युक्तिमदेवेति कस्यचिदारेकामपाकरोति ।

अत्र सदर्भे श्लोकवार्तिकप्रणेता विद्यानद एव सूचित ।

किं च श्रवणबेलगुलपत्तनमडनायमानश्रीदौर्बलिजिनदासशास्त्रिविहितग्रथसग्रहे यो हि ताडपत्रीयपरिखचिताद्विपुराणग्रथस्तद्विप्पण्यामपि पात्रकेसरिसज्ञां दधानो विभुर्विद्यानद एवेत्युद्घोषित ।

अपरच श्रीब्रह्मनेमिदत्तकरकमलकलितकथाकोषविलसितपात्रकेसरिकथातोपीत्येवानुमीयते परापरविचारपरिपाट्या, यदुल्लेख स हि विद्यानदस्यैव नापरस्येति ।

अन्यच्च श्रीमद्वादिचद्रसूरिणापि स्वकरकलितज्ञानसूर्योदयनाटकतुरीयांके पात्रीभूतयाष्टशत्याख्यया स्त्रिया पुरुष प्रति एवोक्ति , यत्—

"देव ततोऽहमुत्तालितहृदया श्रीमत्पात्रकेसरिमुखकमल गता तेन साक्षात्कृतसकलस्याद्वादाभिप्रायेण लालिता पालिताष्टसहस्रीतया पुष्टिं नीता । देव ! स यदि नापालयिष्यत् तदा कथ त्वामद्राक्षम्" ।

अयमाकूत किलैतस्य सदर्भस्य यदस्ति श्रीमद्भट्टाकलककरनिर्मिताष्टशतीसज्ञको दुरवबोधोग्रथ, तदनवद्यतात्पर्यमनवगच्छमाना कियतो विद्वान्स मानपित्तज्वरवशवदात्मतयानवद्यमपि तत्तात्पर्यक्षीर विप-

रातमेवागीकुर्वाणाश्च युधिता सञ्जभूयु आचन्मुख तदूपरि । विज्ञेय सदविरतिमिमां श्रीमद्विद्यानदि प्रभु विरचयामास तदाशय समजसतया विशादीकुर्वाणाष्टशतीसज्ञक भाष्यग्रथ । अतोनुमीयते श्रीमदष्ट सहस्रीरचयिता पात्रकेसरीत्यपराभिधानो विद्यानन्दस्वाम्येवेति ।

अन्यच्च **हुमचानगर**शिलालेखादद्भूतचरमार्हन्त्यतोऽपि विद्यानन्दैव पात्रकेसरीति विनिर्धार्यते । इति प्रमाणपचकेनात्रागम्यते निस्सशय सिद्धसद्धिद्यानन्दैव पात्रकेसरीत्यपराभिधानो नापर इति ।

विज्ञायते किलैतदस्माभिर्यत्पद्मिनीखेटपुरीय महात्मार्हत्सदीक्षादायिना साभूत्तावदेव पात्रकेसरीत्यभिहितिमधत्त । आर्हतपथानुगामिसमये तु निखिलजनहृद्यानन्दा विद्यानदसज्ञामभार्यात् अतएव श्रीमत्सामिदत्तमहोदयै-रेतदार्हतपथानुगामित्वोद्घोषणेवायत्नाज्जगत्यय महात्मा जैनमार्गानुगामी तावत्पात्रकेसरीत्यभिधया विज्ञापित । जैन धर्मदीक्षादायित्व तु विद्यानदिनामेति तत एव महात्माय पुरातनस्वीयनामोद्घोषनानावश्यकतामवगच्छ-न्तो नामिर्भावयाचक्रे पात्रकेसरीत्यात्मीय पारार्चीन नाम क्षुत्रापि स्वकरकलितग्रथसदोहे ।

विमृश्य विद्यानन्दी समजनि खलु नदिसघस्याचार्य इत्यनुमीयते । न खलु निश्चयेन प्रतिपादयितु शक्यते । विशुद्धात्मन किलैतस्य दीक्षाचार्य क कथ्योपाध्यायपदाधिरोढभूदिति न समजसतयावसीयतेऽस्माभि । कतमेऽपि स्वकररचितग्रथे समुल्लेखोऽपि न कृतोनेन स्वामिना स्वगुरुपरपराया ।

पात्रकेसरिकथा ।

भट्टारक श्रीमत्प्रभाचद्रब्रह्मनेमिदत्ताभ्यां या स्वरचितकथाकोशग्रथे पात्रकेसरिण कथा विलिखिता ततएव किंचिद् विज्ञायते न ततोऽधिक किमप्यनवद्यप्रतिभस्यैनस्य विदुषो जीवनेतिहासे समीचीनतया-वगम्यते खेदयति किलाऽस्मद्देर्दायेतिहाससामिग्रयभावोयमस्मान ।

वरीवर्ति पात्रकेसरिण किलेत्थ कथा—

शास्तिस्म कलिङ्गदेशालोऽहिच्छत्रपुरेऽधर्यसत्तां बिभ्राणोऽवनिपालोनामानिपाल तस्य च परिषदि वेदवेदांगादिविविधविषयपारावारपारदर्शिन शतपचकब्राह्मणविद्वद्रत्नानि समभूवन् । राजधान्यां च तस्यावनिपालस्य राजतेस्म कश्चिन्नानाविधमणितोरणादिविभूषित **श्रीपार्श्वजिनेन्द्रमदिर**—अथ कदाचित्ससजनि कुतूहलस्तेषा विदुषां पार्श्वजिनाऽय विलोकयितु । यदा च सर्वे त त विलोकयितुमगमन् तदा तत्र पार्श्वजिनाभिमुखीभूय जिनभक्तिवशागतश्चारित्रभूषणाभिधान कश्चित्परमर्षि देवागमस्तोत्र पठन् दृष्टि गोचरतां समापतत् । समाकर्ण्य च तन्मुनिलपनानि सूतस्तोत्रमनोज्ञतदायतमाविद्वदग्रणी श्रीमान्**पात्रकेसरी** विदांवर । मुने! समजसतयाभाति किल भवल्लपनानि सूत स्तोत्रमिद अनुगृह्य मुहु श्रावयतु पापच्छेदमिति श्रुत्वा भक्तिवशादतद्विज्ञवचन, यतिभगादिदोष परिहरमाण स मुनि पुनरपि तत्स्तोत्र पठितुमारेभे विद्वान् पात्रके**सर्यपि** तत्तात्पर्य हृदयस्थ समीहमाना भक्त्या शुश्राव च । यदा च तत्स्तोत्र परिपूर्णतामगमत् तत्तात्पर्य च श्री मत्पात्रकेसरिबुद्धिस्थमभूत्, तदात्व एव तस्य विदुष प्रगल्भदर्शनमोहकर्मण क्षयोपशम सम्प्रत्यपादि । विचचार च स्वचेतसि स यज्ञीयाजीवादितत्त्वस्वरूपोपवर्णनमार्हतमार्गानुसार्यवाग्वच नान्यस्येति, स्थित सत्यत्र प्रत्य-हमेतन्महोदयस्य, आर्हतमततत्त्वबुभुत्साऽऽत्ता बुद्धि समुपागच्छत् । स्वसहचारिभि सह परावृत्य च जिनालया-महामायमेनमेवविषय परामर्श परतु रजन्यां स्वशयनावासे शयानस्य तस्य विदुष साहसिकाय विचारो बुद्धो समारोढ यत् यद्यप्यार्हते प्रमाणपद्धति समीचीना किन्वनुमानप्रमाणलक्षण किमभिमतमिति नाव गत, चिंतापाराबारे निमग्ने सत्यत्र तस्मिन् विदुषि अनभिवक्तस्तत्तात्पर्य जानती भगवती पद्मावती पुरस्ता त्समुपस्थायावाचत् प्राज्ञप्रवर ! नैवमिति चिंताभाजनमसि । भगवत्पार्श्वदर्शनसमयएवतवऽसातिपरावृत्तिर्भवि ष्यति भवतां । जिनालये चानवद्यानुमानस्वरूपमित्युक्त्वातरधात् गता च जिनालय पार्श्वजिनफणमडपोपरि लिखितेख च ।

---

१ ब्रह्मचारी नेमिदत्तायै समजनि किल भट्टारकश्रीमल्लिभूषणवाणी । अभूदय १६ तमाया शताब्दौ । भट्टारकप्रभा ब्रह्मचारिणा पद्यानुवादाविहित ।

"अन्यथानुपपन्नत्व यत्र तत्र त्रयेण किं । नान्यथानुपपन्नत्व यत्र तत्र त्रयेण किं" ॥

इत्यनवद्यपद्यम् ।

अपरस्मिन्नहनि विद्वान् स हि पात्रकेसरी प्रत्यूषसि सप्रत्यगाद्भगवत्पार्श्वजिनमन्दिरे । परायत्ते च तस्य महामनोऽगम्यमहातिमहिमवत्फणोपरिदृष्टिसपाते श्रीमदेवागमयुक्तीक्षायत्नचिन्तानवद्यपद्य पठित्वा । निधारित चेतसेन यदन्यथानुपपन्न तत्स्वरूपमात्रसिद्धानमेवानवद्यानुमान, रीत्या किलानया सप्रत्यभूत्तद्भदीय महत्ती विश्वस्तिर्यत्, भगवन्नर्हन्नवाप्तस्तुत्यनाविर्भूत धर्मएव लोकद्वयसुखावहो महान् धर्म , तदनु श्रीपात्रकेसरिविदुषा स्वसहचारिणा पुरस्तादप्यार्हत धर्मप्रशमा कृता उपदिष्टाश्च ते । तदुपदेशमश्रोतुकामा द्विषतश्च शास्त्रार्थ मार्गेण पराभूता तथा च पठ्यते श्रीमत्पात्रकेसरिविद्युच्चिन्तामणेरस्य पुरस्तादासीयविद्युच्च दीपकल्प विज्ञाय सहायनिपालभूपतिना सर्वे ते अनवद्यार्हतधर्मसेविन- सम्प्रतिपेदिरे । कथयानया परमिदमेवानुगम्यते विभु श्रीविद्यानन्दी भगवदाचार्यान्तर्गताहिच्छत्रपुरनिवासी ब्राह्मणकुलोपजन्मथासीत् जैनधर्मवारणाप्राप्तय महामा नैयायिकमीमासकादिवैदिकाद्यन्यतमधर्मानुयायीचाभूत् । सम्प्रत्यपि अहिच्छत्रस्थान अहिक्षितिपार्श्वनाथाभिधया भुवि ख्याते रामनगरोप्यस्यैवापराभिधा । स्थानमिदमुत्तरप्रान्ते बरेलीपत्तनासन्नेऽस्ति । श्रीपार्श्वजिनद्वायामलकेवलौधानाशिरसैव समजनि । अकृत च कमठासुरोऽनेकधोपसर्गं पार्श्वजिनोपरि । निवृत्ते च दुर्गाभूयधरणेन्द्रेण तत् अतोऽस्माद् जैनाना पावन क्षेत्र । आमनन्ति च भक्तिविनम्रास्ते तत् । एतत्क्षेत्रस्यपार्श्वजिनाख्यतो समस्ति भुवि महती विश्रुति क्षेत्रस्यास्य । अभूदत्र कश्चिदवनिपालो भूपाल (१) प्रत्यगात्तस्य राजधान्यामतो क्षेत्रमिदमितिनिर्णयाय न वरीवर्ति पार्श्वेऽस्माक किमपि बलवत्तर गमक ।

विद्यानदिनिवासस्थितिः ।

विभुर्विद्यानदी उत्तरप्रान्तमहनएवासीदित्येवमद्घोष्यते कथयानया किं तु दक्षिणात्यकार्णाटिकग्रन्थकर्तृभिरेव तज्जीवनविषयकोल्लेखविशेषकरणात् दक्षिणकर्णाटकशिलालेखेष्वेव तदुल्लेखविशेषदर्शनाच्च निष्प्रत्यूह निश्चीयतेऽस्माभिर्यदय विद्वान् दाक्षिणात्य कार्णाटिक एव वर्मात् । किं च यस्मिन् समये श्रीमानय परजनहितप्रतिपादनतया दाक्षिण कार्णाटिक वा भारतवर्षभागमलचकार तदानी एव स हि भारतवर्षभाग शकराभट्टमडनमिश्रप्रभृतिवैदिकविदुषा जैनविदुषा चासीद्विवादाख्य, श्रीमदकलङ्कभट्टाकलङ्कभाचन्द्रजिनसेनगुणभद्रादिजैनाचार्यो अपि तत्समकालीना एव समभूवन् स हि समय प्रदेशश्च तादृशविध एवासीत् यदत्र विद्यानदिसदृशप्रखरविद्वद्भिरेव भवितव्य ।

कर्णाटकदेशस्थशिमोगाप्रान्तातर्गतहुमचाग्रामप्राप्तशिलालेखे येषा येषो भूपतीनो सभासु विभुर्विद्यानदी प्रखरविद्वद्भि शास्त्रार्थपरा विजयमानेयुल्लेखो वर्तते ते सर्वे भूपतयो दाक्षिणात्या कार्णाटिकाश्चासन्निति प्रमाणेनापि दाक्षिणात्येन कार्णाटिकेनैव वा भाव्य श्रीमद्विद्यानदिनोन्यनवद्य निश्चीयते ।

हुमचानगरप्राप्तशिलालेखाभिप्रायमिद ।

१ । नजराजपट्टणमहीपतिनृपरिषदि श्रीमद्विद्यानदिस्वामिना नदनमल्लिभट्टाभिधोविदग्धा विहितानवद्यनिजात्मर्यादया विजिग्ये ।

२ । हृद्यानवद्यपद्यैकप्रभावेण श्रीशतवेंद्रनरपतिसभाया श्रीविद्यानदिविभुना निखिलश्रोतारो विस्मयपदमानीता ।

३ । शल्वमल्लिभूपतिसभदि स्वीयामलवचनपाटवपराभूतवादिविदुष क्षमतेस्म विद्यानदिप्रभु ।

४ । सलूवदेवभूभृत्पतिपरिषदि नैकविधपरवादिमदखण्डनविनिर्गतसिद्धातसदोह सिद्धांतामासतयाऽनूर्तादृत्यार्हतमत प्रभावित ।

५ । विलगीपत्तनमडननरपतिनरसिंहससदि समुद्घोषित किल प्रभावो जैनमतस्य श्रीमद्विद्यानदिप्रभुणा ।

७६० तमशकसम्वत्सरात् ७७० तमशकसम्वत्सरमध्ये विरचित किलादिपुराण श्रीमद्भगवज्जिनसेनाचार्यैरित्यस्यकविधया [1]णिचिनि अतोनुमीयते यत् ७६० तमशकसम्वत्सरस्य अर्थात् ८३८ तमख्रीष्टाब्दस्य सान्निध्य व्यस्तार्षीत् कीर्तिर्हि श्रीमद्विद्यानदिप्रभो ।

श्रीमदकलङ्कविहिता समतभद्राक्तमत्र सद्धेपात् । परमागमार्थविषयामष्टसहस्री प्रकाशयति ॥ १ ॥

इत्यष्टसहस्र्या दशमाध्यायस्यानेनपद्यन श्रीमद्विद्यानदिनाष्टशतीकर्तु श्रीमदकलङ्कदेवस्योल्लेख कृत । परीक्षामुखप्रणेता **श्रीमन्माणिक्यनदिविभु** , निम्नलिखितपद्यन श्रीमदकलङ्कदेवविद्यानदिनौ सस्मार ।

सिद्ध सर्वजनप्रबोधजनन सद्याऽकलङ्काश्रय विद्यानदसमन्तभद्रगुणतो नित्य मनोनदन ।
निर्दोष परमागमार्थविषय प्रोक्त प्रमालक्षण युक्त्या चेतसि चिन्तयन्तु सुधिय श्रीवर्द्धमान जिन ॥१॥

प्रथमाध्याय ।

एव **श्रीमत्प्रभाचन्द्रैरपि** श्रीमन्माणिक्यनदिकररचितपरीक्षामुखसाष्यभूतप्रमेयकमलमार्तण्डेऽनेकत्र श्रीविद्यानदिना समुल्लेख कृत तैरेव च स्वरचितश्रीपायनुमुदचन्द्रोदये श्रीमदकलङ्कदेवस्याप्यननपद्यन समुल्लेखो विहित ।

बोध कोप्यसम समस्तविषय प्राप्याकलङ्क पद जातम्नेन समस्तवस्तुविषय व्याख्यायते तत्पद ।
किं न श्रीगणभृज्जिनेंद्रपदत प्राप्तप्रमाण स्वय व्याख्यायप्रतिम यचो जिनपते सर्वात्मभाषात्मक ॥

एव **श्रीमज्जिनसेनाचार्यैरपि** अकलङ्कयोगीन्द्रचन्द्रपादकेसरीतित्रयाणां विदुषामादिपुराणप्रारभे सस्मृतिर्विहिता । इमे सर्वे विद्वच्चिरोमणय समकालीना एवेति निर्णायतेऽस्माभि प्रतिपादितोल्लेखसमीक्ष्या । क्रमश्चैवा **अकलङ्क , विद्यानदी, माणिक्यनदी, प्रभाचद्र जिनसेन** इत्येव पर्यवस्यति । आदिपुराणनिर्माणानेहसि सर्वेषामेवात्रभवतां विदुषा कीर्तिरटता , भूमण्डलै वितस्तरिव्याप्तमिति । श्रीमदकलङ्कदेवै कुत्रापि विद्यानद्याद्याचार्योल्लेखस्याकाम्याप्यकरणात् सर्वत प्राक्तनकलङ्कएव सप्रत्यपादि अभूच्चैतस्मायेव महनीयत्व सौभाग्याप्तिर्निर्विवादमिति प्रतीयते । समयश्चैतस्य महनीयस्य, राष्ट्रकूटवशीयसाहसतुग (शुभतुग) नरपतिपरिषदि निम्नलिखितपद्यस्य प्रतिपादनात् अष्टमशताब्दावसानीहित । श्रवणबेल्गुलमाल्लिषेणप्रशस्तौ निम्नलिखित चैतत्पद्य ।

राजन् साहसतुग सति यदन श्वेतातपत्रा नृपा किंतु त्वत्सदृशो रणे विजयिनस्त्यागोन्नता दुर्लभा ।
तद्वत्सति बुधा न सति कवयो वागीश्वरा वाग्मिनो । नानाशास्त्रविचारचातुरधिय काले कलौ मद्विधा ॥

— भूपतिश्रीसाहसतुगमहोदय कृष्णराजाभिधयापि भुवि समुपाख्येऽभि विश्रुतिं । नरपतिरय ७ ६२—७७१ तमे खाष्टाब्दे ममजनिष्टेति दाक्षिणात्यतिहासे **श्रीदानदरभांडारकरमहोदयै** पर्यनमितमित्यतोऽपि निर्णीयते श्रीमदकलङ्कदेवानिवमष्टमशताब्दौ तदुत्तरार्धे वा प्रतिप्रथमानमलमनारीद्भारत वर्षं निस्सशय । तथा बोध कोपीयुपरिसमुद्योतितपद्यतोप्येव प्रतीयते यदभूत् श्रीमत्प्रभाचद्र श्रीमद्भट्टाकलङ्कातेऽभी

---

१ विलोक्यतु जैनामृतपत्रकायालयनेमचन्द्रद्वाराप्रकाशितविद्वद्रत्नमालायां जिनसेनगुणभद्राचार्यशीर्षकनिबध ।

२ ताडपत्रापरलिखितैका प्रतिर्मूडबिद्रस्य अयस्य श्रवणबेलगुलमठे विद्यते ।

३ चद्रोदयस्य प्रभाचद्रकविं स्तुवन् । कृत्वा चद्रोदय येन शश्वदाह्लादित जगत् ॥४७॥

४ स्वकरिष्टसितप्रमेयकमलमार्तण्डप्रमाणसाने निम्नलिखितपद्याभ्या श्रीमत्प्रभाचद्राचार्यै श्रीमत्पद्मनदिसैद्धान्तादिनो स्वगुरून् व्यापितौ अतानुमीयते यदय महामा प्रभाचद्र प्राह् श्रीमदकलङ्कदेवचरणसान्निध्यमुपेत्य चार्थान्य विद्या जग्राह श्रीमत्पद्मनन्दिसैद्धान्तादिनामासन्ने, आर्हती दीक्षा । तत समजनिष्टातामेतौ महाभागौ दीक्षागुरू श्रीपद्मनन्दिनो अथवा पूज्यमकलङ्कदेवचरणसान्निध्ये विद्यामधीत्य पश्चादनयो पार्श्वे ऽध्यैष्टामेतोऽपि तयारेतौ महामनागुरूपसगम्यत ॥

समुपादाच्च श्रीमदकलंकचरणपंकेरुहपरागप्रभावत एव जगत्ख्यातिमुष्य ॥ प्रभाचन्द्रैश्चाकृत स्वकर-विलसितग्रंथे श्रीमद्विद्यानंदिसमुल्लेखस्ततोनिर्धार्यते श्रीमद्भाकलंकप्रभाचंद्रयोरवातर एव समय श्रीमद्वि-द्यानंद्यस्तित्वस्य । एव ७९३ नमसीष्टाब्दात् (नरपतिकृष्णराजराज्यप्रारभत), ८३८ तमादिपुराणनि-र्णीतसमयावतरे, श्रीमद्भाकलंकविद्यानंदिप्रभृतिविदुषामवतरंति काल ।

यदा विरचित श्रीमत्प्रथमजिनसेनैर्हरिवंशपुराणो न तावदुपालेभिरे श्रीमदकलंकविद्यानंदिप्रभृतिसूरिणो मुनि विश्रुतिं । अथवा न व्यरचयिष्यतेमे तावदष्टशत्यष्टसहस्र्यादिप्रसिद्धग्रंथान् । यतो हि हरिवंशपुराण-प्रारंभे स्वपूर्वकालीनसिद्धसेनसमंतभद्रदेवनंद्याचार्यान् स्तुवत , कुवतश्च स्तवन तदाले यत्किंचिद्वच रचनानिर्माणकृताभ्यासस्य श्रीमद्द्वितीयजिनसेनस्य, नाकलंकविद्यानंदिप्रभृतयो विद्वान्स स्तुतिपथमगु श्रीमत्प्रथमजिनसेनस्येत्यताप्यनुमीयते यद्यदीमौ श्रीमद्भट्टाकलंकविद्यानंदिनौ श्रीमत्प्रथमजिनसेनसमये ग्रंथ-कर्तारौ प्राभूता तदा हरिवंशपुराणप्रारंभे नियत स्तुतिभाजनतामुपालेभाते । हरिवंशपुराणनिर्माणसमयश्च ७८४ तमे शकाब्दे । ततोकलंकविद्यानंदिनो विशेषविश्रुतिसमयो ग्रंथप्रणेतृत्वसमयश्च ७८४ तमसीष्टाब्दान तरमेव निर्धारणीय ।

भर्तृहरिकुमारिलेतिस्वकरविलसिते निबंधद्वये मोक्षेसरश्रीमत्पाठकै ।इंडियनमेडिकललांजि-

---

गुरु श्रीनंदमाणिक्यो नंदिताशेषसज्जन । नंदताद्दुरितैकांतरजो जनमतार्णव ॥ ३ ॥

श्रीपद्मनंदिसैद्धांतशिष्योऽनेकगुणालय । प्रभाचंद्रश्चिर जीयाद्रत्ननंदिपदे रत ॥ ४ ॥

२ इति श्रीभोजदेवराज्ये श्रीमद्धारानिवासिना परमपरमेष्ठिप्रणामार्जितामलपुण्य-निराकृतकर्ममलकलंकेन श्रीमत्प्रभाचंद्रपंडितेन निखिलप्रमाणप्रमेयस्वरूपोद्योतपरीक्षा-मुखपद विवृतमिति प्रमेयकमलमार्तंडप्रशस्ता विलसितमित्यतो निर्धार्यते यदभूदय प्रमेयकम-लमार्तंडकर्ता श्रीमत्प्रभाचंद्रो धारार्धीशश्रीमद्भोजराजाख्यित्वसमये । कालश्चैतन्नरपते १०२२ तमसी-ष्टाब्दात् १०५६ तमसीष्टाब्दात निर्धारित कालेऽस्मिन्नेव शशसाय नृपतिर्भुवि । अतएव न्याय-कुमुदचन्द्रोदयप्रणेतृत पृथगय प्रभाचंद्रः समजनीत्यनुमीयते ॥ यत —

चंद्रांशुशुभ्रयशस प्रभाचंद्रकविं स्तुवे । कृत्वा चंद्रोदय येन शश्वदाल्हादित जगत् ॥

श्रीमज्जिनसेनाचार्यैरमुना पद्येन चंद्रोदयप्रणेतु , आदिपुराणे स्तुतिरकृत निर्माणसमयश्चादिपुराणस्य ८३८ तमसीष्टाब्दसान्निध्ये परतु नाचत्यनुमानमिद प्रमाणपद प्रमेयकमलमार्तंडन्यायकुमुदचंद्रोदययोरेकस्यैव कर्तुर्निर्धारणात् मार्तंडचंद्रोदययोरेकएव कर्तेति चंद्रोदयप्रारंभलिखितपद्येनानेन सर्वथा स्पष्टीभवति ।

माणिक्यनंदिपदमप्रतिमप्रबोध व्याख्याय बोधनिधिरेष पुन प्रबध ।
प्रारभ्यते सकलसिद्धिविधा समर्थे मूले प्रकाशितजगत्त्रयवस्तुसार्थे ॥

इत्यतो विज्ञायते यदष्टमसीष्टाब्दो वृद्धभोजेत्यपराभिधा दधानोऽपरभोज एवाजनिष्ट धारापुर्या ।

द्वितीयभोजकालीनोभत्कश्चित्प्रभाचंद्र प्राक्तन इत्यत्र प्रमेयकमलमार्तंडभूमिकोल्लेखनसमये प्रादर्शि प्रमाणमिद विद्वद्वरश्रीमत्पंडितवंशीधरशास्त्रिभि यत् प्रमेयकमलमार्तंडे श्रीमन्नेमिचंद्रसैद्धांतिकचक्रवर्तिविर-चिता समुद्धृता कियत्यो गाथा । नेमिचंद्रसिद्धांतचक्रवर्ती च १००० तमे श्रीमन्नरपतिचामुडरायाभिख्य-समये तत्समयसान्निध्ये वा समुदपादि । कन्नडचामुडरायपुराणे श्रीमच्चामुंडरायनरपतिना (८९९ तमे सीष्टा-ब्दसमये, उत्तरपुराणप्रणेता) श्रीमद्गुणभद्रस्वामी प्रास्तुत । उत्पतिश्च श्रीमच्चामुंडरायभूपते ९७८ तमे सीष्टाब्दे समजनिष्टेत्यत , १००० तमे सीष्टाब्दे श्रीमच्चामुंडरायास्तित्वमभूदित्यत्र न कापि संशीति । परतु प्रमेयकमलमार्तंडसमुद्धृतगाथा न श्रीमन्नेमिचंद्रस्वामिसत्करविलसिता किंतु परपरागतएव प्रमेयकमलमार्त-डवन्नेमिचंद्रैरपि स्वकरविलसितग्रंथसदोहे ता समुद्धृता , अत प्रमेयकमलमार्तंडचंद्रोदयरचयिता प्रभाचंद्र एक एव भुवि समुदपादि व्यरचि च मार्तंडानर चंद्रोदय स इति दृढीयान् प्रत्यय ।

काधिपे ग्रंथे। एस ए इत्यादिविविधपदविभूषितकालिकताकालेजाधिष्ठातृमहोमहापाध्यायश्रीशतीशचन्द्र विद्याभूषणैश्च स्याद्वादपतिश्रीमद्विद्यानदास्तित्वसमय ८०० तमसाष्टाब्दसान्निध्य एव विनिर्धारित ।

अत प्रमाणपरिपाट्यानयाऽष्टमशताब्दस्य शेषार्द्धे प्रारभश्च नवमशताब्दस्येति यथाविध समयोऽस्माभि पूर्वं विज्ञापित सएव श्रीविद्यानदस्वाम्यस्तित्वसमय प्रमाणपदमधिरोहति न तत्र कापि सशंकति । समजनि खल्वय समयो दाक्षिणे कार्णाटिके वेतिहासेऽतीवमहत्वस्य धर्मक्रान्तिरचाभून्महती किल भुवि समयेऽस्मिन्।

जैनवैदिकबौद्धधर्मधुरधरविद्वास समुपालेभिरेऽस्तिन्समेतस्मिन्नेवावसरे, आसीन्न्यायशास्त्रमेतर्हीनयु-नतिपराकाष्टामापन्न व्यधत्त किलैतत्कालीनविद्वत्परिकरेण न्यायशास्त्रपथा स्वमतसत्यतानिर्भराय भूयान् प्रयास समजनिष्ट च तदानी वादविवादशास्त्रार्थो अनसाने किमजनि धार्मिकविवादफल, विजय च कस्येषु समुपादात्, विजयश्च सहि वैदुष्येण कारणांतरेण वाभूदित्यवशिष्ट वरीवर्तीतिहासज्ञानां परीक्षणाय। परन्तु नात्र सशंतिर्यद्विद्यानदास्तित्वकाले दिगम्बरजैनसम्प्रदायनिकेतनस्तभायमानश्रीमदकलकविद्यानदादि दिग्विजयिविदुषा दर्शनसौभाग्य नाम्नैवाङ्गीकृत्येन सर्वेषां ।

ग्रथरचना ।

दार्शनिको नैयायिकश्च समजनि श्रीमद्विद्यानदिप्रभुरिति पूर्वं प्रतिपादितमतएव महात्मा विषयद्वय-एणास्मिन् ग्रथान् व्यरचि एत महोदयवैदुष्यमार्तंडप्रखरमयूखायमान, **आप्तमीमांसालकारदेवागमकृतीत्स** परनामभाक् विश्रुतग्रथोऽष्टसहस्र्याभिध । श्रीमदुमास्वामिनिरचिततत्त्वार्थसूत्रस्योपरि विरचिते गधहस्तिमहा-भाष्य। तत्प्रारभे पचदशाधिकशतपद्यनिर्मितामाप्तमीमांसाख्य **देवागमस्तोत्रामिध** वा मगलाचरण। तदुपरि श्रीमदकलकदेवरचिताष्टशत्यभिधो ग्रथस्तद्भाष्यभूतएवायमष्टसहस्र्याभिधो महान् ग्रथ । अपरश्चैतस्य महात्मनो जैनदर्शनग्रथतत्त्वार्थसूत्रोपरि **श्लोकवार्तिकाभिध** भाष्य तृतीयश्च सामतभद्रयुक्त्यनुशासनटीकाग्रथ । **आप्तपरीक्षा**पि विश्रुतग्रथोऽस्य महोदयस्य। सतीष्वपि भूयसीषु तद्ग्रथटीकासु, एतन्महोदयकरविलसिताप्यासु परीक्षालङ्कृतीत्यपराभिधा टीकाप्तिपरीक्षाया । ग्रथचतुष्टयादस्मात् **पत्रपरीक्षाप्रमाणपरीक्षाप्रमाणमीमांसा प्रमाणनिर्णयविद्यानदमहोदयशुद्धेशभवनव्याख्यानप्रभृतयोनेक** ग्रथा महात्मैतद्वैदुष्यविलसिता सन्ति भुवि इति समाप्यतेऽय निबन्धोविधायपत्रपरीक्षा मगलाचरण ।

जीयान्निरस्तनिश्शेषसर्वथैकांतशासन । सदा श्रीवर्द्धमानस्य शासनं जिनशासन ॥ ४ ॥*

विदुषामनुचरो

गजाधरलालोजैन ।

---

१ श्लोकवार्तिक लक्ष्यीकृत्य विलिखित श्रीमद्वादिराजसूरिणा पार्श्वनाथचरिते ।

ऋजुसूत्रं स्फुरद्रत्न विद्यानदस्य विस्मय । पृण्वतामप्यलकार दीप्तिरङ्गेषु रगति ॥

२ मैसूरकुर्गनिपत्तनद्वयशिलालेखाभिधे ग्रथेऽपि मि ल्युई राइसमहादयैरेतद्ग्रथनामोल्लिखित ।

३ यशोधरचरितकाव्यप्रस्तावनाश्रयमल्लिषणप्रशस्तिनिम्नलिखितपद्य समुद्धृत्य श्रीमत्पात्रकेसरिणो त्रिलक्षणकदर्थना-भिधाग्रथ कल्पित परन्तु त्रिलक्षणकदर्थनाभिधानो नापर कश्चिदपि ग्रथ किन्तु पार्श्वजिनस्फणोपरि श्रीमत्पात्रकेस मदिमा स पात्रकेसरिगुरो पर भवात यस्य भक्तयासीत् पद्मावती सहाया त्रिलक्षणकदर्थन कर्तुं ॥ १ ॥

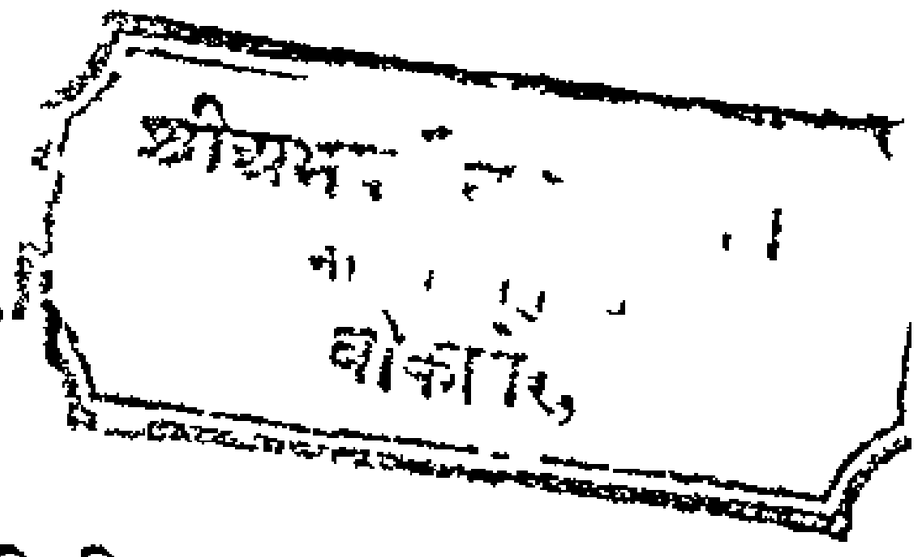
* सारांशभूतोय निबध किल श्रीयुतदीवानबिनायकपागलनिखितमद्राक्षीयलक्षस्य तत्र मूलेखकानेकविधाराम्भवत्वात् परिवर्तनेन बहुभाक्तामि ग्रथव्यतिहासिकपुस्तकान्तराद् स्वतश्च विचारबाहुल्य समुद्भावित भावेति ।

नम सिद्धेभ्य ।

सनातनजैनग्रथमाला

१.

आचार्यप्रवरश्रीविद्यानदिस्वामिविरचिता

आप्तपरीक्षा ।

प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थबोधदीधितिमालिने ।
नमः श्रीजिनचंद्राय मोहध्वांतप्रभेदिने ॥ १ ॥

फलापदेन परमेष्ठिन स्तोत्र शास्त्रादौ शास्त्रकारा प्राहुरित्यभिधीयते—

श्रेयोमार्गस्य संसिद्धिः प्रसादात्परमेष्ठिनः ।
इत्याहुस्तद्गुणस्तोत्रं शास्त्रादौ मुनिपुंगवाः ॥ २ ॥

श्रेयो नि श्रेयस परमपर च । तत्र पर सकलकर्मविप्रमोक्षलक्षण बधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष इति वचनात् । ततोऽपरमार्हत्यलक्षण घातिकर्मक्षयादनतचतुष्टयस्वरूपलाभस्यापरनि श्रेयसत्वात् । न चाऽत्रैकस्य चिदात्मविशेषस्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षोऽसिद्ध साधकप्रमाणसद्भावात् । तथाहि । कश्चिदात्मविशेष कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते कृत्स्नबधहेत्वभावनिर्जरावत्त्वात् । यस्तु न कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते स न कृत्स्नबधहेत्वभावनिर्जरावान् यथा ससारी कृत्स्नबधहेत्वभावनिर्जरावांश्च कश्चिदात्मविशेषस्तस्मात्कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते । ननु बध एवात्मनोऽसिद्धस्तद्धेतुश्चेति कुतो बधहेत्वभावत्त्व, प्रतिषेधस्य विधिपूर्वकत्वात् । बधाभावे च कस्य निर्जरा, बधफलानुभवन हि निर्जरा बधाभावे तु कुतस्तत्फलानुभवनमत कृत्स्नकर्मनिर्जरावत्त्वमप्यसिद्ध । न चासिद्ध साधन साध्यसाधनायालमिति कश्चित्, सोऽप्यनालोचिततत्त्व प्रमाणतो बधस्य प्रसिद्धे । तथा हि । विवादाध्यासितः ससारी बधवान् परतन्त्रत्वादालानस्तभागतहस्तिवत् । परतन्त्रोऽसौ हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वात् कामोद्रेकपरतंत्रवेश्यागृहपरिग्रहवन्द्वीन्द्रियब्राह्मणवत् । हीनस्थान हि शरीर तत्परिग्रहवाश्च ससारी प्रसिद्ध एव । कथ पुन शरीर हीनस्थानमात्मन इत्युच्यते । हीनस्थान शरीरमात्मनो दुःखहेतुत्वात् कस्यचित्कारागृहवत् । ननु देवशरीरस्य दुःखहेतुत्वाभावात् पक्षव्यापको हेतुरिति चेत् न । तस्यापि मरणे दुःखहेतुत्वसिद्धे पक्षव्यापकत्वव्यवस्थानात् । तदेव सक्षेपतो बधस्य प्रसिद्धौ तद्धेतुरपि सिद्धस्तस्याहेतुकत्वे नित्यत्वप्रसगात् । ततो हेतुरहितस्य नित्यत्वव्यवस्थिते 'सदकारणवन्नित्यमिति' परैरभिधानात् । तद्धेतुश्च मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगविकल्पात्पचविध स्यात् । यथा हि सक्षेपतो द्वेधा भावबधो द्रव्यबधश्चेति । तत्र भावबध क्रोधाद्यात्मकस्यस्य हेतुर्मिथ्यादर्शने, तद्भावे भावादभावे चाभावात् । क्वचिदक्रोधादिविषये हि क्रोधादिविषयतत्त्वश्रद्धान मिथ्यादर्शन तस्य विपरीताभिनिवेश-

लक्षणस्य सकलास्तिकप्रसिद्धत्वात् तस्य च सद्भावे बहिरगस्य सत्यतरगे द्रव्यक्रोधादिबधे भावबधस्य सद्भाव तदभावेचासद्भाव सिद्ध एवेति मिथ्यादर्शनहेतुको भावबध । तद्वदविरतिहेतुकश्च समुत्पन्न सम्यग्दर्शनस्याऽपि कस्यचिदप्रकृष्टो भावबध सत्यामविरतौ प्रतीयते एव ततोऽप्यप्रकृष्टो भावबध । प्रमादहेतुक स्यादविरत्यभावेऽपि, कस्यचिद्विरतस्य सति प्रमादे तदुपलब्धे ततोऽप्यप्रकृष्ट । कषायहेतुक सम्यग्दृष्टेर्विरतस्याऽप्रमत्तस्याऽपि कषायसद्भाव भावात् । ततोऽप्यप्रकृष्टबपुरज्ञानलक्षणो भावबधो योगहेतुक क्षीणकषायस्याऽपि योगसद्भावे तत्सद्भावात् । केवलिनस्तु योगसद्भावेऽपि न भावबध, तस्य जीवन्मुक्तत्वान्मोक्षप्रसिद्धे । न चैवमेकैकहेतुक एव बध पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्योत्तरस्य बधहेतो सद्भावात् । कषायहेतुको हि बधो योगहेतुकोऽपि प्रमादहेतुकश्च योगकषायहेतुकोऽपि । अविरतिहेतुकश्च योगकषायप्रमादहेतुक प्रतीयते । मिथ्यादर्शनहेतुकश्च योगकषायप्रमादाविरतिहेतुक सिद्ध इति मिथ्यादर्शनादिपचविधप्रत्ययसामर्थ्यान्मिथ्याज्ञानस्य बधहेतो प्रसिद्धे षट्प्रत्ययोऽपि बधोऽभिधीयत । न चाय भावबधो द्रव्यबधमतरेण भवति, मुक्तस्यापि तत्प्रसगादिति द्रव्यबध सिद्ध । सोऽपि मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगहेतुक एव बधत्वाद्भावबधवदिति मिथ्यादर्शनादिबधहेतु सिद्ध । तदभाव कुत सिद्धयदिति चेत् तत्प्रतिपक्षभूतसम्यग्दर्शनादिसात्मीभावात् । सति हि सम्यग्दर्शने मिथ्यादर्शन निवर्तते तद्विरुद्धत्वात् । यथोष्णस्पर्शे सति शीतस्पर्श इति प्रतीत । तथैवाऽविरतिर्विरत्या सत्यामपैति । प्रमादश्चाप्रमादपरिणतौ कषायोऽकषायतायां योगश्चायोगतायामिति बधहेत्वभाव सिद्धोऽपूर्वकर्मणा आस्रवनिरोध सवर, इति वचनात् । ननु च स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रेभ्यो भवतीति सूत्रकारमत न पुन सम्यग्दर्शनादिभ्य इति न मतव्य । गुप्त्यादीना सम्यग्दर्शनाद्यात्मकत्वात् । न हि सम्यग्दर्शनरहिता गुप्त्यादय सति सम्यग्ज्ञानरहिता वा तेषामपि विरत्यादिरूपत्वात् । चारित्रभेदा हीते प्रमादरहिता कषायरहिताश्चायोगतामपि लभत । ततो न कश्चिद्दोष । कथमात्मन पूर्वोपात्तकर्मणा निर्जरा सिद्धयेदित्यभिधीयते । क्वचिदात्मनि कात्स्न्र्येन पूर्वोपात्तानि कर्माणि निर्जीर्यते तेषा विपाकात्तत्वात् । यानि तु न निर्जीर्यते तानि न विपाकातानि यथा कालादीनि, विपाकातानि च कर्माणि तस्मान्निर्जीर्यते । विपाकात्तत्व नासिद्ध कर्मणा । तथा हि विपाकातानि कर्माणि फलोपसानत्वाद्वीह्यादिवत् । तेषाम यथा नित्यत्वानुपपात् । न च नित्यानि कर्माणि नित्य तत्फलानुभवनप्रसगात् । यत्र चात्मविशेषे अनागतकर्मबधहेत्वभावादपूर्वकर्मानुत्पत्तिस्तत्र पूर्वोपात्तकर्मणा यथाकालमुपक्रमाच्च फलदानात्कात्स्न्र्येन निर्जरा प्रसिद्धैव । तत कृत्स्नबधहेत्वभावनिर्जरावत्त्व साधन प्रसिद्ध कृत्स्नकर्मविप्रमोक्ष साधयत्येव । ततस्तल्लक्षण पर नि श्रेयस व्यवतिष्ठते । तथाऽर्हत्यलक्षणमपर सुनिश्चितासभवद्बाधकप्रमाणत्वात् सुगतादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धौ निर्णेष्यते । अयमो मार्ग श्रेयोमार्गो नि श्रेयसोपायो वक्ष्यमाणलक्षणस्तस्य ससिद्धि सप्राप्ति सम्यग्ज्ञप्तिर्वा सा हि परमेष्ठिन प्रसादाद्भवति मुनिपुगवाना यस्मात्तस्मात्ते मुनिपुगवा सूत्रकारादय शास्त्रस्यादौ तस्य परमेष्ठिनो गुणस्तोत्रमाहुरिति सबध । परमेष्ठी हि भगवान् परमोऽर्हन् तत्प्रसादात्परमागमार्थनिणया परस्य परमेष्ठिनो गणधरदेवादे सपद्यते तस्माच्चापरपरमेष्ठिन परमागमशब्दसदर्भो द्वादशाग इति । परापरपरमेष्ठिभ्या परमागमार्थशब्दशरीरससिद्धिस्तद्विनयमुख्याना तेभ्यश्च स्वशिष्याणामिति गुरुपूर्वक्रमात्सूत्रकाराणा परमेष्ठिन प्रसादात्प्रधानभूतपरमार्थस्य श्रेयोमार्गस्य ससिद्धिरभिधीयते । प्रसाद पुन परमेष्ठिनस्तद्विनयाना प्रसन्नमनोविषयत्वमेव वीतरागाणा तुष्टिलक्षणप्रसादासभवात्कोपासभववत् । तदाराधकजनेस्तु प्रसन्नेन मनसोपास्यमानो भगवान् प्रसन्न इत्यभिधीयते रसायनवत् । यथैव हि प्रसन्नेन मनसा रसायनमासेव्य तत्फलमवाप्नुवत सतो रसायनप्रसादादिदमस्माकमारोग्यादिफल समुत्पन्नमिति प्रतिपद्यते तथा प्रसन्नेन मनसा भगवत परमेष्ठिनमुपास्य तदुपासनफल श्रेयोमार्गाधि-

गमलक्षणं प्रतिपद्यमानास्तद्विनेयजना भगवत्परमेष्ठिन प्रसादादस्माक श्रेयोमार्गोधिगम सम्पन्न इति समनुमन्यते । तत परमेष्ठिन प्रसादात्सूत्रकारणा श्रेयोमार्गस्य ससिद्धेर्युक्त शास्त्रादौ परमेष्ठिगुण-स्तोत्र । मगलार्थं तदित्येके । तेऽप्येव प्रष्टव्या । किं साक्षान्मगलार्थं परमेष्ठिगुणस्तोत्र परपरया वा । न तावत्साक्षात्तदनतरमेव मगलप्रसगात् । कस्यचिदपि मगलानवाप्त्ययोगात् । परपरया चेत् न किंचिदनिष्ट । परमेष्ठिगुणस्तोत्रादात्मविशुद्धिविशेष. प्रादुर्भवन् धर्मविशेष स्तोतु साधयत्येवाऽधर्म-प्रध्वस च । ततो मग सुख समुत्पद्यत इति तद्गुणस्तोत्र मगल मग लातीति मगलमिति व्युत्पत्ते । मल गालयतीति मगलमिति वा । मलस्याधर्मलक्षणस्य परपरया तेन प्रध्वसनात् । केवल सत्पात्र-दानजिनेंद्रार्चनादिकमप्येव मगलमिति न तद्गुणस्तोत्रमेव मगलमिति नियम सिद्ध्यति । स्यान्मत मग श्रेयोमार्गसप्राप्तिमनिच्छ प्रशमसुख तल्लात्यस्मात्परमेष्ठिगुणस्तोत्रात्तदराधक इति मगल परमेष्ठि-गुणस्तोत्र । मल वा श्रेयोमार्गससिद्धौ विघ्ननिमित्त पाप गालयतीति मगल तदिति । तदेतदनुकूल न परमेष्ठिगुणस्तोत्रस्य परममगलत्वप्रतिज्ञानात् । तदुक्त—

" क्वादौ मध्येऽवसाने च मगल भाषित बुधै । तज्जिनेंद्रगुणस्तोत्र तदविघ्नप्रसिद्धये " ॥

ननु चैव भगवद्गुणस्तोत्र स्वय मगल न तु मगलार्थमिति न मतव्य । स्वय मगलस्यापि मगलार्थत्वोपपत्ते । यदा हि मलगालनलक्षण मगल तदा सुखादानलक्षणमगलाय तद्भवतीति सिद्ध मगलार्थ । यदापि सुखादानलक्षण तन्मगल तदा पापगालनलक्षणमगलाय प्रभवतीति कथ न मग-लार्थ । यदाप्येतदुभयलक्षण मगल तदा तु मगलातरापेक्षया मगलार्थ तदुपपद्यत एव आनि श्रेयस-प्राप्ते परापरमगलसततिप्रसिद्धेरित्यल विस्तरेण । शिष्टाचारपरिपालनार्थं नास्तिकतापरिहारार्थं निर्विघ्नत शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थं च परमेष्ठिगुणस्तोत्रमित्यन्ये ,। तेऽपि तदेव तथेति नियमयितुमसमर्था एव । तपश्चरणादेरपि तथात्वप्रसिद्धे । न हि तपश्चरणादि शिष्टाचारपरिपालनाद्यर्थं न भवतीति शक्य वक्तु । यदि पुनरनियमेन भगवद्गुणस्तवन शिष्टाचारपरिपालनाद्यर्थमभिधीयते तदा तदेव शास्त्रादौ शास्त्रकारै कर्तव्यमिति नियमो न सिद्ध्यति । न च क्वचित्तन्न क्रियते इति वाच्य । तस्य शास्त्रे निबद्धस्यानिबद्धस्य वा वाचिकस्य मानसस्य वा विस्तरत सक्षेपतो वा शास्त्रकारैरवश्य करणात् । तदकरणे तेषा सत्कृतोपकारविस्मरणादसाधुत्वप्रसगात् । साधूना कृतस्योपकारस्याविस्म-रणप्रसिद्धे । ' न हि कृतमुपकार साधवो विस्मरति ' इति वचनात् । यदि पुन स्वगुरो सस्मरणपूर्वक शास्त्रकरणमेवोपकारस्तद्विनेयानामिति मत । तदा सिद्ध परमेष्ठिगुणस्तोत्र स्वगुरोरेव परमेष्ठित्वात् । तस्य गुरुत्वेन सस्मरणस्यैव तद्गुणस्तोत्रत्वसिद्धेरित्यल विवादेन । किं पुनस्तत्परमेष्ठिनो गुणस्तोत्र शास्त्रादौ सूत्रकारा प्राहुरिति निगद्यते—

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तार कर्मभूभृतां । ज्ञातार विश्वतत्त्वानां वदे तद्गुणलब्धये ॥१॥

अत्र मोक्षमार्गादिपदानामर्थ पुरस्ताद्वक्ष्यते । वाक्यार्थस्तूच्यते । मोक्षमार्गस्य नेतार कर्मभू-भृता भेत्तार विश्वतत्त्वाना ज्ञातारमह वदे तद्गुणलब्ध्यर्थित्वात् । यो यद्गुणलब्ध्यर्थी स तं वंदमानो दृष्ट । यथा शास्त्रविद्यादिगुणलब्ध्यर्थी शास्त्रविद्यादिविद तत्प्रणेतार च । तथा चाह मोक्ष-मार्गप्रणेतृत्वकर्मभूभृद्भेतृत्वविश्वतत्त्वज्ञातृत्वगुणलब्ध्यर्थी । तस्मान्मोक्षमार्गस्य नेतार कर्मभूभृता भेत्तार विश्वतत्त्वाना ज्ञातार वदे इति शास्त्रकार शास्त्रारभे श्रोता तस्य व्याख्याता वा भगवत परमेष्ठिन परमपर च मोक्षमार्गप्रणेतृत्वादिभिर्गुणै सस्तौति । तत्प्रसादाच्छ्रेयोमार्गस्य ससिद्धे समर्थ-नात् । किमर्थं पुनरिद भगवतोऽसाधारण विशेषण मोक्षमार्गप्रणेतृत्व कर्मभूभृद्भेतृत्व विश्वतत्त्वज्ञा-तृत्व चात्र प्रोक्त भगवद्भिरित्याह—

इत्यसाधारण प्रोक्त विशेषणमशेषत ।
परसकल्पितात्तानां व्यवच्छेदप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

वैशेषिकादिभि सकल्पिता परसकल्पितास्ते च ते आप्ताश्च परसकल्पितात्ता महेश्वरादय तेषामशेषतो व्यवच्छेदप्रसिद्ध्यर्थं यथोक्तमसाधारण विशेषणमाचार्यै प्रोक्तमिति वाक्यार्थ । न ह्येदमीश्वरकपिलसुगतादिषु सभवति बाधकप्रमाणसद्भावात् । भगवत्यर्हत्येव तत्सद्भावसाधनाद्वा-साधारणविशेषणमिति वक्ष्याम । ननु चेश्वरादीनामप्याप्तत्वे किं दूषण येन तद्व्यवच्छेदार्थमसाधारण विशेषणं प्रोच्यते किं वान्ययोगव्यवच्छेदान्महात्मनि परमेष्ठिनि निश्चिते प्रतिष्ठित स्यादित्यारेकायामिदमाह—

अन्ययोगव्यवच्छेदान्निश्चिते हि महात्मनि ।
तस्योपदेशसामर्थ्यादनुष्ठानं प्रतिष्ठितं ॥ ४ ॥

भवेदिति क्रियाध्याहार । ननु चात्रान्यपामन्ययोगव्यवच्छेदाभावऽपि भगवत परमेष्ठिन-स्तत्त्वोपदेशादनुष्ठान प्रतिष्ठामियर्त्येव तेषामविरुद्धभाषित्वादिति चेन्न । परस्परविरुद्धसमयप्रणयनात् तत्त्वनिश्चयायोगात् तत्त्वयतमस्याप्युपदेशप्रामाण्यानिश्चयादनुष्ठानप्रतिष्ठानुपपत्ते । ननु मोक्षो-पायानुष्ठानोपदेशमात्रे नेश्वरादयो विप्रपद्यते ततोऽर्हदुपदेशादिवेश्वरादुपदेशादपि नानुष्ठानप्रतिष्ठानु-पपन्ना यतस्तद्व्यवच्छेदेन परमेष्ठी निश्चीयत इति कश्चित् । सोऽपि न विशेषज्ञ सम्यगभिप्रायोपदेश-विशेषाभावप्रसगात् । स्यान्मत । वैशेषिकैरभिमतस्याप्तस्य नि श्रेयसोपायानुष्ठानोपदेशस्तावत्समीचीन एव बाधकप्रमाणाभावात् । श्रद्धाविशेषोपगृहीत हि सम्यग्ज्ञान वैराग्यनिमित्तं परा काष्ठामापन्नमत्य-न्ति श्रेयसहेतुरित्युपदेश । तत्र श्रद्धाविशेषस्तावदुपादेयपूपादेयतया हेयेषु हेयतयैव श्रद्धानं । सम्य-ग्ज्ञानं पुनर्यथावस्थितार्थाधिगमलक्षण, तद्धेतुक च वैराग्य रागद्वेषप्रक्षय पुनदनुष्ठानं च तद्भावना-भ्यासक्तस्यैतस्य नि श्रेयसोपायानुष्ठानस्यापदशो न प्रत्यक्षेण बाध्यते । जीवन्मुक्तेस्तत एव प्रत्यक्षत कैश्चित् (केषाचित्) स्वय सुवदनात् । परै संदर्पायासविमुक्तरनुमीयमानत्वात् । जीवन्नेव हि विद्वान् सदर्पायासाभ्या विमुच्यत इत्युपदेशाच्च नानुमानागमाभ्यां बाध्यते जीवन्मुक्तिवत् । परममुक्तेरप्यत एवानुष्ठानात् सभावनोपपत्ते । नचान्यत्प्रमाण बाधक तदुपदेशस्य तद्विपरीतार्थव्यवस्थापकत्वाभावा-दिति । तदपि न विचारक्षम । श्रद्धादिविशेषविषयाणा पदार्थाना यथावस्थितार्थत्वासभवात् । द्रव्यादयो हि षट्पदार्थास्तावदुपादेया सदात्मान प्रागभावादयश्चासदात्मानस्ते च यथा वैशेषिकैर्व्यावर्ण्यत तथा न यथार्थतया व्यवतिष्ठते तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् । द्रव्य हि गुणादिभ्या भिन्नमेक, गुणश्चेतरेभ्यो भिन्न एक, कर्म चैकमितरेभ्यो भिन्न सामान्य चैक, विशेषश्चैक पदार्थ समवायवत् यद्यभ्युपग-म्यते तदा द्रव्यादय षट्पदार्था सिद्धेयु । न च द्रव्यपदस्यैकोऽर्थ परैरिष्यते गुणपदस्य कर्मपदस्य सामान्यपदस्य विशेषपदस्य च, यथा समवायपदस्यक समवायोऽर्थ इति कथ षट्पदार्थव्यवस्थिति । स्यान्मत । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनासि नव द्रव्याणि द्रव्यपदस्यार्थ इति कथमेको द्रव्य पदार्थ ? सामान्यसंज्ञाभिधानादिति चत् न । सामान्यसज्ञाया सामान्यवद्विषयत्वात् । तदर्थस्य सामा-न्यपदार्थत्वे ततो विशेषेष्वप्रवृत्तिप्रसगात् । * द्रव्यपदार्थस्यैकस्यासिद्धेश्च । पृथिव्यादिषु हि द्रव्यमिति सज्ञा द्रव्यत्वसामान्यसबधनिमित्ता । तत्र द्रव्यत्वमेक न द्रव्य किंचिदेकमस्ति । द्रव्यलक्षणमेकमिति चेत् तत्किमिदानीं द्रव्यपदार्थोऽस्तु न चैतद्युक्त लक्ष्यस्य द्रव्यस्याभाव तल्लक्षणानुपपत्ते । पृथिव्यादीनि

* सामान्यरूप = द्रव्यपदार्थ —

लक्ष्याणि क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षण यदि प्रतिज्ञायते । तदानेकत्र लक्ष्ये लक्षण कथमेकमेव प्रयुज्यते तस्य प्रतिव्यक्तिभेदात् । न हि यदेव पृथिव्या द्रव्यलक्षण तदेवोदकादिष्वस्ति तस्यासाधारणरूपत्वात् । यदि पुनर्द्रव्यलक्षण पृथिव्यादीना गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकतया तावदसाधारणो धर्म. पृथिव्यादिषु नवस्वपि सद्भावात्साधारण कथमन्ययातिव्याप्त्यव्याप्ती लक्षणस्य निराक्रियेते सकललक्ष्यवस्तुषु हि व्यापकस्य लक्षणस्याव्याप्तिपरिहारस्तदलक्ष्येभ्यश्च व्यावृत्तस्यातिव्याप्तिपरिहार । सकलैर्लक्ष्यलक्षणैरभिधीयते नान्ययेति मति । तदापि नैको द्रव्यपदार्थ सिद्धयति । द्रव्यलक्षणादन्यस्य लक्ष्यस्य द्रव्यस्यैकस्यासभवात् । नवापि पृथिव्यादीनि द्रव्याण्येकलक्षणयोगादेको द्रव्यपदार्थ इति चेत् न । तथोपचारमात्रप्रसगात् । पुरुषो यष्टिरिति यथा यष्टिसाहचर्यादि पुरुषो यष्टिरिति कथ्यते न पुन स्वय यष्टिरित्युपचार. प्रसिद्ध एव तथा पृथिव्यादिरनेकोऽपि स्वयमेकलक्षणयोगादेक उपचर्यते न तु स्वयमेक इत्यायात । न च लक्षणमप्येक पृथिव्यादिषु पचसु क्रियावत्स्वेव क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणस्य भावात् नि क्रियेष्वाकाशकालदिगात्मसु क्रियावत्त्वस्याभावात् । गुणवत्समवायिकारणमित्येतावन्मात्रस्य ततोऽन्यस्य द्रव्यलक्षणस्य सद्भावात् लक्षणद्वयस्य प्रसिद्धे । तथा च द्रव्यलक्षणद्वययोगात् द्वावेव द्रव्यपदार्थौ स्याता । यदि पुनर्द्वयोरपि द्रव्यलक्षणयोर्द्रव्यलक्षणत्वाविशेषादेक द्रव्यलक्षणमित्युच्यते तदापि किं तद्द्रव्यलक्षणयोर्द्रव्यलक्षणत्वमेक न तावत्सामान्य तस्य द्रव्यगुणकर्माश्रयत्वात् । न चैते द्रव्यलक्षणे । द्रव्ये स्वेष्टाविघातात् । नापि गुणौ । द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोगविभागेष्वप्यकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणाभावात् । प्रत्ययात्मकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति चेत् न । प्रत्ययात्मनोर्लक्षणयो पृथिव्यादिष्वसभवात् । तयोस्तदसाधारणधर्मत्वासभवादेतेनाभिधानात्मनोर्द्रव्यलक्षणयोर्गुणत्व प्रत्याख्यातं । नापि ते कर्मणी । परिस्पदात्मकत्वासभवादेकद्रव्यमगुण सयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणस्याभावाच्च । तयोरेकद्रव्यत्वे नवविधत्वमसगाद्द्रव्यलक्षणस्य कुतो द्वित्वमेकत्व वा व्यवतिष्ठते । यतो द्रव्यलक्षणत्वमेक तत्र प्रवर्तमानमेकत्व व्यवस्थापयेत्तथोपचरितोपचारप्रसगश्च द्रव्यलक्षणत्वेनैकेन योगाद्द्रव्यलक्षणयोरेकत्वादेक द्रव्यलक्षण तेन चोपचरितेन द्रव्यलक्षणेनैकेन योगात्पृथिव्यादीन्येको द्रव्यपदार्थ इति कुत पारमार्थिको द्रव्यपदार्थ कश्चिदेक सिद्धयेत् । यद्प्यन्यदायि वैशेषिकै पृथिव्यादीना नवाना द्रव्यत्वेनैकेनाभिसबधादेकत्वमिति द्रव्य नामैक पदार्थ इति तदपि न युक्त । परमार्थतो द्रव्यपदार्थस्यैकस्यासिद्धे तस्योपचारादेव प्रसिद्ध । एतेन चतुर्विंशतिगुणाना गुणत्वेनैकेनाभिसबधादेको गुणपदार्थ, पचाना च कर्मणा कर्मत्वेनैकेनाभिसबधादेक कर्मपदार्थ इत्येतत्प्रत्याख्यात । तथा वास्तवगुणकर्मपदार्थाव्यवस्थिते कथ चैव सामान्यपदार्थ एक सिद्धयेद्विशेषपदार्थो वा समवायपदार्थो वा । परापरसामान्ययो सामान्यातरेणैकेनाभिसबधायोगाद्विशेषाणा चेति समवाय एकै पदार्थ स्यात् । यदि पुनर्ययेहेदमिति प्रत्ययाविशेषाद्विशेषप्रत्ययाभावादेक समवाय तथा द्रव्यमिति प्रत्ययाविशेषादेको द्रव्यपदार्थ स्यात् गुण इति प्रत्ययाविशेषाद्गुणपदार्थः कर्मेति प्रत्ययाविशेषात्कर्मपदार्थ सामान्यमिति प्रत्ययाविशेषात्सामान्यपदार्थ विशेष इति प्रत्ययाविशेषाद्विशेषपदार्थ इत्यभिधीयते, तथापि वैशेषिकतन्त्रव्याघातो दु शक्य परिहर्तुं स्याद्वादिमतस्यैव प्रसिद्धे । स्याद्वादिना हि शुद्धसमग्रहनयात्सत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिंगाभावादेक सन्मात्र तत्त्व शुद्धद्रव्यमिति मत । तथैवाशुद्धसमग्रहनयादेक द्रव्यमेको गुणादिरिति, व्यवहारनयात्तु यत्सत्तद् द्रव्य पर्यायो वेति भेद । यद्द्रव्यं तज्जीवद्रव्यमजीवद्रव्य च यश्च पर्याय सोऽपि परिस्पदात्मकोऽपरिस्पदात्मकश्चेति सोऽपि सामान्यात्मको विशेषात्मकश्चेति । स च द्रव्यादविष्वग्भूतो विष्वग्भूतो वेति यथा प्रतीतिर्निश्चीयते सर्वथा बाधकाभावात् । वैशेषिकाणा तु तथाऽभ्युपगमो व्याहत एव तत्रविरोधात् । न हि तत्तत्र सन्मात्रमेव तत्त्व सकलपदार्थाना तत्रैवान्तर्भावादिति नयोऽस्ति । स्यान्मत । द्रव्यपदेन सकलद्रव्य-

व्यक्तिभेदप्रभेदाना समग्रहादेको द्रव्यपदार्थ गुण इत्यादिपदेन चैकेन गुणादिभेदप्रभेदाना समग्रहाद्गुणादिरप्येकैकपदार्थो व्यवतिष्ठते "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थाना तत्त्वसिद्धये । समासेनाभिधान यत्समग्र ह विदुर्बुधा " इति ॥ पदार्थधर्मसग्रह प्रवक्ष्यत इत्यत्र पदार्थसग्रहस्य धर्मसग्रहस्य चैव व्याख्यानादस्त्येव तथाऽभिप्रायो वैशेषिकाणामिति । तदप्यविचारितरम्य । परमार्थतस्तयैकैकस्य द्रव्यादिपदार्थस्य प्रतिष्ठानुपपत्ते । तस्यैकपदविषयत्वेनैकत्वोपचारात् । न चोपचरितपदार्थसख्यान्यस्याया पारमार्थिकी पदार्थसख्या समवतिष्ठतेऽतिप्रसगात् । न चैकपदवाच्यत्वेन तात्त्विकमेकत्व सिद्ध्यति व्यभिचारात्सेनावनादिपदेन हस्त्यादिघवादिपदार्थस्यानेकस्य वाच्यस्य प्रतीते । ननु सेनापदवाच्य एकएवार्थ प्रत्यासत्तिविशेष सयुक्तसयोगात्पीयरूपलक्षणो हस्त्यादीना प्रतीयते, वनशब्देन च घवादीना तादृशप्रत्यासत्तिविशेष इत्येकपदवाच्यत्व न तात्त्विकीमेकता व्यभिचरति । तथा चैतदुच्यते द्रव्यमित्येक पदार्थ एकपदवाच्यत्वात् यद्यदेकपदवाच्य तत्तदेकपदार्थो यथा सेना वनादिरूपा च द्रव्यमेकपदवाच्य तस्मादेक पदार्थ । एतेन गुणादिरप्येक पदार्थ प्रसिद्धोदाहरणसाधर्म्यात्साधितो वेदितव्य इति कश्चित् सोऽपि न विपश्चित् । सेनाशब्दादनेकत्र हस्त्याद्यर्थ प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तिसिद्धे । वनशब्दाच्च धवखदिरपलाशादावनेकत्राथ । यत्र हि शब्दात्प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तय समधिगम्यते स शब्दस्यार्थ प्रसिद्धस्तथा वृद्धव्यवहारात् । न च सेनावनादिशब्दात्प्रत्यासत्तिविशेषे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयोऽनुभूयते येन स तस्यार्थ स्यात् । प्रत्यासत्तिविशिष्टा हस्त्यादयो घवादयो वा सेनावनादिशब्दानामथ इति चेत्सिद्धस्तर्ह्येकपदवाच्योऽनेकोर्थ । तेन च कथमेकपदवाच्यत्व न व्यभिचरेत् । तथा गौरिति पदेनैकेन पश्वादेर्दशप्रकारस्यैकादशप्रकारस्य वा वाच्यस्य दर्शनाच्च व्यभिचारी हेतु । कश्चिदाह न गौरित्येकमेव पद पश्वादेरनेकस्यार्थस्य वाचक तस्य प्रतिवाच्यभेदादन्य एव हि गौरिति शब्द पशोर्वाचकोऽन्यश्च दिगादे अर्थभेदाच्छब्दभेदव्यवस्थिते । अन्यथा सकलपदार्थस्यैकपदवाच्यत्वप्रसगादिति । तस्याप्यनिष्टानुषग स्यात् । द्रव्यमिति पदस्याप्यनेकत्वप्रसगात् । पृथिव्याद्यनेकार्थवाचकत्वात् अन्यदेव हि पृथिव्या द्रव्यमिति पद प्रवतते । अन्यदेवाप्सु तेजसि वाय्वाकाशे काले दिगात्मनि मनसि चेत्येकपदवाच्यत्व द्रव्यपदार्थस्यासिद्ध स्यात् । ननु द्रव्यत्वाभिसबध एको द्रव्यपदस्यार्थो नानेक पृथिव्यादि तस्य पृथिव्यादिशब्दवाच्यत्वात् । तत एकमेव द्रव्यपद नानेकमिति चेत् । किमिदानीं द्रव्यत्वाभिसबधो द्रव्यपदार्थ स्यात् ? न चासौ द्रव्यपदार्थस्तस्य द्रव्यत्वोपलक्षितसमवायपदार्थत्वात् । एतेन गुणत्वाभिसबधो गुणपदस्यार्थ कर्मत्वाभिसबध कर्मपदस्येत्यतिव्युढ गुणत्वाभिसबधस्य गुणत्वोपलक्षितसमवायपदार्थत्वात् कर्मत्वाभिसबधस्य च कर्मत्वोपलक्षितसमवायपदार्थत्वात् । न चैव सामान्यादिपदार्थ सिद्धयति । सामान्यादिषु सामान्यातराभिसबधस्यासभवादित्युक्त प्राक् । एतेन पृथिवीत्वाद्यभिसबधात्पृथिवीत्यादिशब्दार्थस्य व्याख्यान प्रत्याख्यात । न हि पृथिवीत्वाभिसबध पृथिवीशब्दवाच्य । पृथिवीत्वोपलक्षितस्य समवायस्य पृथिवीत्वाभिसबधस्य पृथिवीशब्देनाभिधानाददोष इति चेत् । क पुनरसौ पृक्षशुपादिपृथिवीभेदव्यतिरिक्त पृथिवीद्रव्यविशेष । पृथिवीति पदेन सगृह्यमाण इति चेत् । कथ पुन पृथिवीपदेनैकमनानेकार्थ सगृह्यते ? द्रव्यादिपदेनेवेति दुरवबोध । कश्चायं समहो नाम ? शब्दात्मक प्रत्ययात्मकोऽर्थात्मको वा । न तावच्छब्दात्मक शब्देनानताना द्रव्यादिभेदप्रभेदाना वा समहीतुमशक्यत्वात् । तत्र सकेतस्य कर्तुमशक्यत्वादस्मदादेस्तदप्रत्यक्षत्वात् । क्रमेण युगपद्वा अननुमेयत्वाच्च । न चाप्रत्यक्षेऽननुमेये वा सर्वथाप्यप्रतिपन्नेऽर्थे सकेत शक्यक्रियोऽस्ति । सर्वज्ञस्तत्र सकेतयितु समर्थोऽपि नाऽसवज्ञात् सकेत ग्राहयितुमलमिति कुत सकेत । न चासकेतितेऽर्थे शब्द प्रवर्तते यत"

सगृह्यतेऽनता पदार्था येन शब्देन स शब्दात्मा समह सिद्ध्यत्येव । माभूच्छब्दात्मक समह प्रत्ययात्मकस्त्वस्तु । सगृह्यत अर्था येन प्रत्ययेन स समह इति व्याख्यानात्तेन तेषा सम्रहीतु शक्यत्वादिति चेत् । कुत पुनरसौ प्रत्यय प्रत्यक्षादनुमानादागमाद्वा ? न तावदस्मदादिप्रत्यक्षात् । तस्यानतद्रव्यादिभेदप्रभेदागोचरत्वात् । नापि योगिप्रत्यक्षात् । योगिन एव तत्समहप्रसगादस्मदादीना तदयोगात् । न हि योगिप्रत्यक्षादस्मदादय सम्प्रतियति योगित्वप्रसगात् । नाप्यनुमानादनतद्रव्यादिभेदप्रभदप्रतिबद्धानामेकशोऽनतलिंगानामप्रतिपत्तेरस्मदाद्यप्रत्यक्षादनुमानातरात्तल्लिंगप्रतिपत्तावनवस्थानुपगात् प्रकृतानुमानोदयायोगात् । यदि पुनरागमात्समहात्मक प्रत्यय स्यात्तदा युक्त्यानुगृहीतात्तयाऽनुगृहीताद्वा । न तावदाद्य पक्षस्तत्र युक्तेरेवासभवात् । नापि द्वितीयो युक्त्याऽननुगृहीतस्यागमस्य प्रामाण्यानिष्टेस्तदिष्टौ वाऽतिप्रसगात् । न चाप्रमाणक प्रत्यय समहस्तेन सगृहीतानामसगृहीतकल्पनात् । यदि पुनरर्थात्मक समहोऽभिधीयते तदा समह्यत इति समह समह्यमाण सकलोऽर्थ स्यात् । स चासिद्ध एव तद्व्यवस्थापकप्रमाणाभावादिति कथ तस्य व्याख्यान युज्यते यत पदार्थधर्मसमह प्रवक्ष्यत इति प्रतिज्ञासाधीयसीष्यते । समहाभावे च कस्य महोदयत्व साध्यतेऽसिद्धस्य स्वयमन्यसाधनत्वोपपत्त । एतेन पदार्थधर्मसमह सम्यग्ज्ञानमिति व्याख्यान प्रतिव्यूढ । तदभावस्य समर्थनान्महता नि श्रेयसस्याभ्युदयस्य चोदयोऽस्मादिति महोदय इत्येतद्व्याख्यान बध्यामुतसौभाग्यादिव्यावर्णनमिव प्रेक्षावतामुपहासास्पदमाभासते । तदेवं द्रव्यादि पदार्थाना यथावस्थितार्थत्वाभावान्न तद्विषय सम्यग्ज्ञान नापि हेयोपादेयव्यवस्था । येनोपादेयेषूपादेयत्वेन हेयेषु च हेयत्वेन श्रद्धान श्रद्धाविशेषस्तत्पूर्वक च वैराग्य तदभ्यासभावनानुष्ठान नि श्रेयसकारण सिध्येत् । तदसिद्धौ च कथमर्हदुपदेशादिवेश्वरोपदेशादप्यनुष्ठान प्रतिष्ठित स्यात् । ततस्तद्व्यवच्छेदादेव महात्मा निश्चितव्य । कपिलसुगतव्यवच्छेदादिवेति सूक्तमिदमन्ययोगव्यवच्छेदान्महात्मनि निश्चित तदुपदेशसामर्थ्यादनुष्ठानप्रतिष्ठित स्यादिति । एतेन ' प्रणम्यहेतुमीश्वर मुनिं कणादमन्वत ' इति परापरगुरुनमस्कारकरणमपास्तमीश्वरकणादयोराप्तत्वव्यवच्छेदात् । तयोर्यथाव्यवस्थितार्थज्ञानाभावात्तदुपदेशाप्रामाण्यादित्यलमिसरेण । विश्वतत्त्वाना ज्ञातु कर्मभूभृता भेत्तुरेव मोक्षमार्गप्रणयनोपपत्तेराप्तत्वनिश्चयात् ॥४॥

तत्रासिद्धं मुनींद्रस्य भेतृत्वं कर्मभूभृतां ।
ये वदंति विपर्यासात्तान्प्रत्येवं प्रचक्ष्महे ॥ ५ ॥

तत्र तेषु मोक्षमार्गप्रणेतृत्वकर्मभूभृद्भेतृत्वविश्वतत्त्वज्ञातृत्वेषु कर्मभूभृताभेतृत्वमसिद्ध । मुनींद्रस्य विपर्यासात्तद्भेतृत्वात् कर्मभूभृदसभवात्सदाशिवस्य ये वदंति योगास्तान्प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रचक्ष्महे प्रवदाम इत्यर्थ ॥५॥

प्रसिद्धं सर्वतत्त्वज्ञस्तेषां तावत्प्रमाणतः ।
सदाविध्वस्तनिःशेषबाधकात्स्वसुखादिवत् ॥ ६ ॥

यदि नाम विश्वतत्त्वज्ञ प्रमाणात्सर्वदा विध्वस्तबाधकादात्मसुखादिवत्प्रसिद्धो योगाना तथापि किमिष्ट भवता सिद्ध भवेदित्याह—

ज्ञाता यो विश्वतत्त्वानां स भेत्ता कर्मभूभृतां ।
भवत्येवान्यथा तस्य विश्वतत्त्वज्ञता कुतः ॥ ७ ॥ इति ।

मत्वस्य सद्भावादिति मतं तदा तन्वादिषु बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्यं तन्वादिस्वकार्यविनिर्माणशक्ति विशिष्टं साध्यत इति नेष्टविरुद्धः साधनो हेतुः । नापि साध्यविकलो दृष्टान्तः स्वकार्यविनिर्माणशक्ति विशिष्टस्य बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्यस्य साध्यस्य तत्र सद्भावात् । सिद्धे च बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्ये किमयं बुद्धिमान् हेतुः सशरीरोऽशरीरोवेति विप्रतिपत्तौ तस्याशरीरत्वं साध्यते सशरीरत्वं बाधकसद्भावात् । यच्छरीरं हि न तावन्नित्यमनादि सावयवत्वादस्मदादिशरीरवत् । नाप्यनित्यं सादि तदुपपत्तेः पूर्वमीश्वरस्याशरीरत्वसिद्धे शरीरान्तरेण सशरीरत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथा किमसौ सर्वज्ञोऽसर्वज्ञोवेति विवादे सर्वज्ञत्वं साध्यते तस्यासर्वज्ञत्वे समस्तकारकप्रयोक्तृत्वानुपपत्तेः तन्वादिकारणत्वाभावप्रसङ्गात् । तद्वादि सकलकारकाणां परिज्ञानाभावेऽपि प्रयोक्तृत्वे तन्वादिकार्यव्याघातप्रसङ्गात् । कुविन्दादेर्वस्त्रादिकारकस्यापरिज्ञाने तद्व्याघातवत् । न चेश्वरकार्यस्य तनुकरणभुवनादेः कदाचिद्व्याघातः सम्भवति महेश्वरसमीहितकार्यस्य यथाकारकसंपातं विचित्रस्य दृष्टादेरव्याघातदर्शनात् । यद्प्यभ्यधायि तनुकरणभुवनादिकं नैकस्वभावेश्वरकारणकृतं विचित्रकार्यत्वात् । यद्विचित्रं कार्यं तन्नैकस्वभावकारणकृतं दृष्टं यथा घटपटमुकुटशकटादि, विचित्रकार्यं च प्रकृतं तस्मान्नैकस्वभावेश्वराख्यकारणकृतमिति तदप्यसम्यक् सिद्धसाध्यतापत्तेः । न ह्येकस्वभावमीश्वराख्यं तन्वादेर्निमित्तकारणमिष्यते तस्य ज्ञानशक्तीच्छाशक्तिक्रियाशक्तित्रयस्वभावत्वात् । तनुकरणभुवनाद्युपभोक्तृप्राणिगणादृष्टविशेषवैचित्र्यसहकारित्वाच्च विचित्रस्वभावोपपत्तेः घटपटमुकुटादिकार्यस्यापि तन्निदर्शनस्य तदुत्पादनविज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिविचित्रतदुपकरणसचिवेनैकेनपुरुषेण समुत्पादनसम्भवात्साध्यविकलतानुषगात् तदेव कार्यत्वं हेतुस्तनुकरणभुवनादेर्बुद्धिमन्निमित्तत्वं साधयत्येव सकलदोषरहितत्वादिति वैशेषिकाः समभ्यमसत तेऽपि न समञ्जसत्वाच्च । तनुकरणभुवनादयो बुद्धिमन्निमित्तका इति पक्षस्य व्यापकानुपलम्भेन बाधितत्वात् कार्यत्वादिहेतोः कालात्ययापदिष्टत्वाच्च । तथा हि तन्वादयो न बुद्धिमन्निमित्तकास्तदन्वयव्यतिरेकानुपलम्भात् । यत्र यदन्वयव्यतिरेकानुपलम्भस्तत्र न तन्निमित्तकत्वं दृष्टं यथा घटघटीशरावोदञ्चनादिषु कुविन्दाद्यन्वयव्यतिरेकोऽननुविधायिषु न कुविन्दादिनिमित्तकत्वं । बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकाऽनुपलम्भश्च तन्वादिषु, तस्मान्न बुद्धिमन्निमित्तकत्वमिति व्यापकानुपलम्भ तत्कारणकत्वस्य तदन्वयव्यतिरेकोपलम्भेन व्याप्तत्वात् कुलालकारणकस्य घटादेः कुलालान्वयव्यतिरेकोपलम्भप्रसिद्धे सर्वत्र बाधकाभावात् । तस्य तद्व्यापकत्वव्यवस्थानात् । न चायमसिद्धस्तन्वादीनामीश्वरव्यतिरेकानुपलम्भस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । स हि न तावत्कालव्यतिरेकः शाश्वतिकत्वादीश्वरस्य कदाचिदभावासम्भवात् । नापि देशव्यतिरेकः तस्य विभुत्वेन क्वचिदभावानुपपत्तेरीश्वराभावे कदाचित्काचित्कत्वादिकार्याभावनिश्चयात् । स्यान्मतं महेश्वरसिसृक्षानिमित्तत्वात्तन्वादिकार्यस्यायमदोष इति । तदप्यसत्यं । तादिच्छाया नित्यानित्यविकल्पद्वयानतिवृत्तेः । तस्यानित्यत्वे व्यतिरेकासिद्धिः । सर्वदा सद्भावात्तन्वादिकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चेश्वरेच्छायानित्यत्वेऽप्यसर्वगतत्वात् व्यतिरेकः सिद्ध एव क्वचिन्महेश्वरसिसृक्षाभावे तन्वादिकार्यानुत्पत्तिसम्भवादिति चेन्न । तदशे व्यतिरेकाभावसिद्धेः देशान्तरे सर्वदा तदनुपपत्तेः कार्यानुदयप्रसङ्गात् । अन्यथा तदनित्यत्वापत्तेः अनित्यैवेच्छास्त्विति चेत् सा तर्हि सिसृक्षा महेश्वरस्योत्पद्यमाना सिसृक्षान्तरपूर्विका यदाष्यते तदाऽनवस्थाप्रसङ्ग परापरसिसृक्षोत्पत्तावेव महेश्वरस्योपक्षीणशक्तिकत्वात्प्रकृततन्वादिकार्यानुदयएव स्यात् यदि पुनः प्रकृततन्वादिकार्योत्पत्तौ महेश्वरस्य सिसृक्षोत्पद्यते सापि तत्पूर्वसिसृक्षात इत्यनादिसिसृक्षासततिर्नानवस्थादोषमारुहति सर्वत्रकार्यकारणसन्तानस्यानादित्वसिद्धेर्बीजाङ्कुरादिवदित्यभिधीयते तदा युगपज्ज्ञानादिषु तन्वादिकार्येष्वुत्पादो नोपपद्यत यत्र यत्कार्योत्पत्तये महेश्वरसिसृक्षा तत्र तस्यैवकार्यस्योत्पत्ति

१ कारकसम्बन्धमिलाप पठ

घटनात् । न च यावत्सु देशेषु यावति कार्याणि सभूयूनि तावत्य सिसृक्षास्तस्येश्वरस्य सकृदुपजायत इति वक्तु शक्य युगपदनेकेच्छाप्रादुर्भावविरोधादस्मदादिवत् । यदि पुनरेकैव महेश्वरसिसृक्षा युगपन्नानादेशकार्ये जननाय प्रजायत इतीष्यते तदा क्रमतोऽनेकतन्वादिकार्योत्पत्तिविरोधस्तादिच्छाया शश्वदभावात् । अथ मतमेतत् यत्र यदा यथा यत् कार्यमुत्पित्सु तत्र तदा तथा तदुत्पादनेच्छा महेश्वरस्यैकैव तादृशी समुत्पद्यते ततो नानादेशेष्वेकदेशे च क्रमेण युगपच्च तादृशमन्यादृश च तन्वादिकार्य प्रादुर्भवन्नविरुध्यत इति तदप्यसभाव्य क्वचिदेकत्र प्रदेशे समुत्पन्नाया सिसृक्षाया दविष्टदेशेषु विभिन्नेषु नानाविधेषु नानाकार्यजनकत्वविरोधात् अन्यथा तदसर्वगतत्वेऽपि देशव्यतिरेकानुपपत्ते । यदि हि यद्दशा सिसृक्षा तद्देशमेव कार्यजन्म नाऽन्यदेशमिति व्यवस्था स्यात्तदा देशव्यतिरेक सिद्धेन्नान्यथेति सिसृक्षाया न व्यतिरेकोपलभो महेश्वरवत् । व्यतिरेकाभावे च नान्वयनिश्चय शक्य कर्तु सर्वेश्वरे तन्वादिकार्याणा जन्मेत्यन्वयो हि पुरुषातरेष्वपि समान । तेष्वपि सत्सु तन्वादिकार्योत्पत्तिसिद्धे । न च तेषा सर्वकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्व दिक्कालाकाशानामिव समत । परेषा सिद्धान्तविरोधान्महेश्वरनिमित्तकारणत्ववैयर्थ्यात्च । यदि पुनस्तेषु पुरुषातरेषु सत्स्वपि कदाचित्तन्वादिकार्यानुत्पत्तिदर्शनान्न तन्निमित्तकारणत्व तदन्वयाभावश्चेति मत तदेश्वरे सत्यपि कदाचित्तन्वादिकार्यानुत्पत्तेरीश्वरस्यापि तन्निमित्तकारणत्व माभूत्। तदन्वयासिद्धिश्च तद्वदायाता। एतेनेश्वरसिसृक्षाया नित्याया सत्यामपि तन्वादिकार्याजन्मदर्शनादन्वयाभाव साधित । कालादीना च तेषु सत्स्वपि सर्वकार्यानुत्पत्ते । स्यान्मत सामग्रीजनिका कार्यस्य नैक श्कारण ततस्तदन्वयव्यतिरेकावेव कार्यस्यान्वेषणीयौ नैकेश्वरान्वयव्यतिरेकौ सामग्री च तन्वादिकार्योत्पत्तौ तत्समवायिकारणमसमवायिकारण निमित्तकारण चेति । तेषु सत्सु कार्योत्पत्तिदर्शनादसत्सुचादर्शनादिति सत्यमेतत् । केवल यथा समवाय्यसमवायिकारणानामनित्याना धर्मादीना च निमित्तकारणानामन्वयव्यतिरेकौ प्रसिद्धौ कार्यजन्मनि तथा नेश्वरस्य नित्यसर्वगतस्य तदिच्छाया वा नित्यैकस्वभावाया इति तदन्वयव्यतिरेकानुपलभ प्रसिद्धएव । न हि सामग्र्यकदेशस्यान्वयव्यतिरकसिद्धौ कार्यजन्मनि सर्वसामग्र्यास्तदन्वव्यतिरेकसिद्धिरिति शक्य वक्तु । प्रत्येक सामग्र्येकदेशाना कार्योत्पत्तावन्वयव्यतिरेकनिश्चयस्य प्रेक्षापूर्वकारिभिरवेषणात् । पटोत्पत्तौ कुविंदादिसामग्र्येकदेशवत् । यथैव हि तन्तुतुरीवेमशलाकादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्या पटस्योत्पत्तिर्दृष्टा तथा कुविंदान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि । तदुपभोक्तृजनादृष्टान्वयव्यतिरेकाभ्यामिवेति सुप्रतीत । ननु सर्वकार्योत्पत्तौ दिक्कालाकाशादिसामग्र्यन्वयव्यतिरेकानुविधानवद्दीश्वरादिसामग्र्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य सिद्धौ व्यापकानुपलभ सिद्ध इति चेत् न दिक्कालाकाशादीनामपि नित्यसर्वगतनिरवयवत्वे क्वचिदन्वयव्यतिरेकानुविधानायोगादुदाहरणवैषम्यात् तेषामपि हि परिणामित्वे सप्रदेशत्वे च परमार्थत स्वकार्योत्पत्तौ निमित्तत्वसिद्धे ॥ नन्वेवमीश्वरस्यापि बुद्धादिपरिणामै स्वतोऽर्थातरभूतैरेव हि ज्ञानादिपरिणामैरीश्वरस्य परिणामित्व नेष्यते स्वारभकावयवैश्च सावयवत्व निराक्रियते । न पुनरन्यथा, विरोधाभावान्न चैवमनिष्टप्रसग द्रव्यातरपरिणामैरपि परिणामित्वाप्रसगात् तेषा तत्रासमवायात् । ये हि यत्र समवायति परिणामास्तरेव तस्य परिणामित्व । परमाणोश्च स्वारभकावयवाभावेऽपि सप्रदेशत्वप्रसगो नानिष्टापत्तये नैयायिकाना । परमाण्वतरसयोगनिबधनस्यैकस्य प्रदेशस्य परमाणोरपीष्टत्वात् । न चोपचरितप्रदेशप्रतिज्ञा आत्मादिष्वेव विरुध्यते स्वारभकावयवलक्षणाना प्रदेशाना तत्रापचरितत्वप्रतिज्ञानात् । मूर्तिमद्द्रव्यसयोगनिबधनाना तु तेषा पारमार्थिकत्वात् अन्यथा सर्वमूर्तिमद्द्रव्यसयोगाना युगपद्ग्रहणमुपचरितत्वप्रसगात् विभुद्रव्याणा सर्वगतत्वमप्यु

पचरित स्यात् । परमाणोश्च परमाण्वतरसयोगस्य पारमार्थिकासिद्धेर्द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यमपारमार्थिकमासज्येत । कारणस्योचरितत्वेकार्यस्यानुपचरितत्वायोगादिति केचित्प्रचक्ष्यते । तेऽपि स्याद्वादिमतमधसर्पविलप्रवेशन्यायेनानुसरतोऽपि नेश्वरस्य निमित्तकारणत्व तन्वादिकार्योत्पत्तौ समर्थयितुमीशते । तथापि तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य साधयितुमशक्यत्वादात्मातरान्वयव्यतिरेकानुविधानवत् । यथैव ह्यात्मातराणि तन्वादिकार्योत्पत्तौ न निमित्तकारणानि वेपु सत्सु भावादन्वयासिद्धावपि तच्छून्ये च देशे क्वचिदपि तन्वादिकार्यानुत्पत्तेव्यतिरेकसिद्धावपि च । तथेश्वरे सत्यव तन्वादिकार्योत्पत्तेस्तच्छून्ये प्रदेशे क्वचिदपि तदनुत्पत्तस्तच्छून्यस्य प्रदेशस्यैवाभावादन्वयव्यतिरेकसिद्धावपीश्वरो निमित्तकारण माभूत् सर्वथा विशेषाभावात् । स्यान्मत महेश्वरस्य बुद्धिमत्त्वात् समस्तकारकपरिज्ञानयोगात्तत्प्रयोक्तृत्वलक्षण निमित्तकारणत्व तन्वादिकार्योत्पत्तौ व्यवतिष्ठते । न पुनरात्मातराणामज्ञत्वात्तल्लक्षणनिमित्तकारणत्वाघटनादिति । तदपि न समीचीन सर्वज्ञस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वासिद्धे योग्यतरवत् । न हि योग्यतराणा सर्वज्ञत्वेऽपि समस्तकारकप्रयोक्तृत्वमिष्यते । ननु सेषा समस्तपदार्थज्ञानस्यात्यस्य योगाभ्यासविशेषजन्मन सद्भावे सकलमिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदु खपरिक्षयात्परमनि श्रेयससिद्धे समस्तकारकप्रयोक्तृत्वासिद्धि । न पुनरीश्वरस्य तस्य सदा मुक्तत्वान् सदैवेश्वरत्वाच्च ससारिमुक्तविलक्षणत्वात् । न हि ससारिवदज्ञोमहेश्वर प्रतिज्ञायते नापि मुक्तवत् समस्तज्ञानैश्वर्यरहित इति तस्यैव समस्तकारकप्रयोक्तृत्वलक्षण निमित्तकारणत्व कार्यादिकार्योत्पत्तौ सभाव्यत इति केचित् । तेऽपि न विचारचतुरचेतस । कार्यादिकार्यस्य महेश्वराभावे क्वचिदभावासिद्धेर्व्यतिरेकासभवस्य प्रतिपादितत्वात् । निश्चिताव्यस्याप्यभावात् । ननु च यत्र यदा यथा महेश्वरसिसृक्षा सभवति तत्र तदा तथा कार्यादिकार्यमुत्पद्यते । अन्यत्रान्यदाऽन्यथा तदभावान्नोत्पद्यत इत्यन्वयव्यतिरेकौ महेश्वरसिसृक्षाया कार्यादिकार्यमनुविधत्ते धूमादिकार्यवत् कुलालादिसिसृक्षाया । ततो नान्वयव्यतिरेकयोर्व्यापकयोरनुपलभोऽस्ति यतो व्यापकानुपलभ पक्षस्य बाधक स्यादितिचेन्न । तस्या महेश्वरसिसृक्षाया कार्यादिकार्योत्पत्तौ नित्यानित्यत्वविकल्पद्वयेऽपि निमित्तकारणत्वनिराकरणात् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यासिद्धेर्व्यापकानुपलभ प्रसिद्ध एव पक्षस्य बाधक इत्यनुमानबाधितपक्षत्वात् कालात्ययापादिष्टहेतुत्वाच्च न बुद्धिमन्निमित्तत्वसाधन साधीय सिद्ध यतोऽनुपायसिद्ध सर्वज्ञोऽनादि कर्मभिरस्पृष्ट सर्वदा सिद्धयेदिति सूक्त "तस्यानुपायसिद्धस्य सर्वथाऽनुपपत्तित" इति । योप्याह मोक्षमार्गप्रणीतिरनादिसिद्धसर्वज्ञमतरेण नोपपद्यते सोपायसिद्धस्य सर्वज्ञस्यानवस्थानात् मोक्षमार्गप्रणीतेरसभवात् अवस्थाने वा तस्य समुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापि साक्षान्न तत्त्वज्ञान मोक्षस्य कारण तद्भावभावित्वाभावात्तत्त्वज्ञानात्पूर्वं मोक्षमार्गस्य प्रणयन तदुपदेशस्य प्रामाण्यायोगादतत्त्वज्ञवचनाद्रथ्यापुरुषवचनवत् । नापि प्रादुर्भूतसाक्षात्तत्त्वज्ञानस्यापि परमवैराग्योत्पत्ते पूर्वमवस्थानसभवान्मोक्षमार्गप्रणीतिर्युक्ता । साक्षात्सकलतत्त्वज्ञानस्यैव परमवैराग्यस्वभावत्वात् । एतेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रप्रकर्षपर्यंतप्राप्तौ निश्रेयसमिति वदतोऽपि न मोक्षमार्ग प्रणयनसिद्धिरिति प्रतिपादित वाद्ध । केवलज्ञानोत्पत्तौ क्षायिकसम्यग्दर्शनस्य क्षायिकचारित्रस्य च परमप्रकर्षपरिप्राप्तस्य सद्भावात् सम्यग्दर्शनादित्रयप्रकर्षपर्यंतप्राप्तौ परममुक्तिप्रसगादवस्थानायोगान्मोक्षमार्गोपदेशासभवात् तदाप्यवस्थाने सर्वज्ञस्य न तावन्मात्रकारणत्व मोक्षस्य स्यात् तद्भावभावित्वाभावादेव ज्ञानमात्रवदिति तं मतमप्यनूद्य विचारयन्नाह—

प्रणीतिर्मोक्षमार्गस्य न विनाऽनादिसिद्धत ।
सर्वज्ञादिति तत्सिद्धिर्न परीक्षासहा स हि ॥९॥

प्रणेता मोक्षमार्गस्य नाशरीरोऽन्यमुक्तवत् ।
सशरीरस्तु नाऽकर्मा संभवत्यज्ञजंतुवत् ॥१०॥

यस्मादनादिसिद्धात्सर्वज्ञान्मोक्षमार्गप्रणीति सादिसर्वज्ञान्मोक्षमार्गप्रणयनासभवभयादभ्यनुज्ञायते । सोऽशरीरो वा स्यात्सशरीरो वा गत्यतराभावात् । न तावदशरीरो मोक्षमार्गस्य प्रणेता सभवति तदन्यमुक्तवद्वाक्प्रवृत्तेरयोगात् । नापि सशरीर सकर्मकत्वप्रसगादज्ञप्राणिवत् । ततो न अनादिसिद्धस्य सर्वज्ञस्य मोक्षमार्गप्रणीति परीक्षा सहते यतोऽसौ व्यवस्थाप्यते । ननु चाशरीरत्व सशरीरत्वयोर्मोक्षमार्गप्रणीतिंप्रत्यनगत्वात्तत्त्वज्ञानेच्छाप्रयत्ननिमित्तत्वात्तस्या कायादिकार्योत्पादनवत् । तन्मात्रनिबधनत्वोपलब्धे कार्योत्पादनस्य । तथा हि कुभकार कुभादिकार्य कुर्वन्न सशरीरत्वेन कुर्वीत सर्वस्य सशरीरस्य कुविंदादेरपि कुभादिकरणप्रसगात् । नाप्यशरीरत्वेन कश्चित्कुभादिकार्य कुरुते मुक्तस्य तत्करणप्रसगात् । किं तर्हि कुभादिकार्योत्पादनज्ञानेच्छाप्रयत्नै कुभकार कुभादिकार्यं कुर्वन्नुपलभ्यते तदन्यतमापायेऽपि तदनुपपत्त ज्ञानापाये कस्यचिदिच्छतोऽपि कार्योत्पादनादर्शनात् । कार्योत्पादनेच्छापाये च ज्ञानवतोऽपि तदनुपलब्धे । तत्र प्रयत्नापाये च कार्योत्पादनज्ञानेच्छावतोऽपि तदसभवात् । ज्ञानादित्रयसद्भावे च कार्योत्पत्तिदर्शनात् तत्त्वज्ञानेच्छाप्रयत्ने निबधनमेव कार्यकरणमनुमतव्य । तदस्ति च महेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रय । ततोऽसौ मोक्षमार्ग प्रणयन कायादिकार्यवत्करोत्येव विरोधाभावादिति कश्चित् सोऽपि न युक्तवादी विचारासहत्वात् । सदा कर्मभिरस्पृष्टस्य क्वचिदिच्छाप्रयत्नयोरयोगात्तदाह—

न चेच्छा शक्तिरीशस्य कर्माभावेऽपि युज्यते ।
तादिच्छावाऽनभिव्यक्ता क्रियाहेतुः कुतोऽज्ञवत् ॥११॥

न हि कुभकारस्येच्छाप्रयत्नौ कुभाद्युत्पत्तौ नि कर्मण प्रतीतौ सकर्मण एव तस्य तत्प्रसिद्धे । यदि पुन ससारिण कुभकारस्य कर्मनिमित्तेच्छा सिद्धा सदामुक्तस्य तु कर्माभावऽपीच्छाशक्ति । सभवति सोप यमुक्तस्येच्छापायात् न च तद्वदीश्वरस्य तदसभव इति मत । तदा सा महेश्वरेच्छाशक्तिरभिव्यक्तानभिव्यक्ता वा । न तावदभिव्यक्ता तदभिव्यजकाभावात् तज्ज्ञानमेव तदभिव्यजकमितिचेत् न तस्य शश्वत्सद्भावादीश्वरस्य सदेच्छाभिव्यक्तिप्रसगात् । न चैव तस्या कादाचित्कत्वात् । अन्यथा वर्षशतातेऽपि महेश्वरेच्छेत्यपद्यते इति सिद्धातविरोधात् । यदि पुनस्तन्वाद्युपभोक्तृप्राणिगणादृष्ट तदभिव्यजकमिति मति तदा तददृष्टमीश्वरेच्छानिमित्तकमन्यनिमित्तक वा । प्रथमपक्षे परस्पराश्रयदोष सत्यामीश्वरेच्छाभिव्यक्तौ प्राणिनामदृष्ट सति च तददृष्टे महेश्वरेच्छाभिव्यक्तिरिति । स्यान्मत प्राणिनामदृष्ट पूर्वेश्वरेच्छानिमित्तक तदभिव्यक्तिश्च तत्पूर्वप्राण्यदृष्टनिमित्तात् तदपि तददृष्ट पूर्वेश्वरेच्छानिमित्तकमित्यनादिरिय कार्यकारणभावेन प्राणिगणादृष्टेश्वरेच्छाभिव्यक्त्या सतति । तदा न परस्पराश्रयदोषो बीजाङ्कुरसततिवदिति । तदनुपपन्न । एकानेकप्राण्यदृष्टनिमित्तत्वविकल्पद्वयानतिक्रमात् । सा हीश्वरेच्छाभिव्यक्तिर्यद्येकप्राण्यदृष्टनिमित्ता तदा तद्भोग्यकायादिकार्योत्पत्तावेवनिमित्त स्यात् न सकलप्राण्युपभोग्यकायादिकार्योत्पत्तौ, तथा च सकृदनेकप्राण्युपभोग्य कायादिकार्योपलब्धिर्न स्यात् । यदि पुनरनेकप्राण्यदृष्टनिमित्ता तदा तस्या नानास्वभावप्रसगो नानाकायादिकार्यकरणात् । न ह्येकप्राण्युपभोग्यकायादिनिमित्तेनैकेन स्वभावेनेश्वरेच्छाभिव्यक्ता, नानाप्राण्युपभोग्यकायादिकार्यकरणा समर्था, अतिप्रसगात् । यदि पुनस्तादृश एवैकस्वभावो नानाप्राण्यदृष्टनिमित्तो येन नानाप्राण्युपभोग्यकायादिकार्याणा नानाप्रकाराणामीश्वरेच्छा निमित्तकारण

स्वकार्य कुर्वत प्रभुत्वेन व्यभिचाराच्च नहींद्रोहानशक्त्यैव स्वकार्यंकुरुते तस्येच्छाप्रयत्नयोरपि भावात् नचास्य प्रभुत्वमसिद्ध प्रभुत्वसामान्यस्य सकलामरविषयस्य स्वातन्त्रलक्षणस्यापि सद्भावात् ॥ प्रतिवादि प्रसिद्धमपि निदर्शनमनूद्यनिराकुर्वन्नाह —

समीहामतरेणापि यथावत्ति जिनेश्वर. ।
तथेश्वरोऽपि कार्याणि कुर्यादित्यप्यपेशल ॥ १३ ॥
सति धर्मविशेषे हि तीर्थकृत्त्वसमाह्वये ।
ब्रूयाज्जिनेश्वरो मार्गं न ज्ञानादेव केवलात् ॥ १४ ॥
सिद्धस्यापास्तनि शेषकर्मणे वागसभवात् ।
विना तीर्थकरत्त्वेन नाम्ना नार्थोपदेशना ॥ १५ ॥

महेश्वर समीहामतरेणापि प्रयत्न च ज्ञानशक्त्यैव मोक्षमार्गप्रणयन तन्वादिकार्य च कुर्वीत महेश्वरत्वात् यथा प्रतिवादिप्रसिद्धो जिनश्वर प्रवचनोपदेशमिति प्रतिवादिप्रसिद्धमपि निदर्शनमनुमानस्य नोपपद्यते स्याद्वादिभि प्रतिज्ञायमानस्य जिनेश्वरस्य ज्ञानशक्त्यैव प्रवचनलक्षणकार्यकारणासिद्धे सत्यव तीर्थकरत्वनामपुण्यातिशये दर्शनविशुद्ध्यादिभावनाविशेषनिबधने समुत्पन्नकेवलज्ञानस्योदय प्राप्ते प्रवचनाख्यतीर्थकरणप्रसिद्धे । प्रक्षीणाशेषकर्मण सिद्धस्य वाक्प्रवृत्तेरसभवात्तीर्थकरत्वनामपुण्यातिशयापाये कवलिनोऽपि वाक्प्रसिद्ध्यसभववत् ? इति प्रभविशेषविशिष्टएवोत्तमसहननशरीर केवली प्रवचनाख्यतीर्थस्य कर्ताप्रसिद्ध इति कथमसौ निदर्शन महेश्वरस्यापि ॥ १६ ॥

तथा धर्मविशेषोऽस्य योगश्च यदि शाश्वत ।
तदेश्वरस्य देहोऽस्तु योग्यतरवदुत्तम ॥ १६ ॥

यस्य हि धर्मविशेषो योगविशेषश्च महर्षियोगिन प्रसिद्ध तस्य देहोऽप्युत्तम एवायोगिजनदेहाद्विशिष्ट प्रसिद्ध स्तथा महेश्वरस्यापि देहनोत्तमेन भवितव्य तमन्तरेण धर्मविशेषस्य योगविशेषस्य वाऽनुपपत्तेरैश्वर्ययोगाद्वैराग्ययोगवत् । युक्त जगन्निमित्तकरणत्व सिद्धस्यदृष्टजतुर्मुक्तात्मवच्च मतान्तरमाशक्य निराकुर्वन्नाह ।

निग्रहानुग्रहौ देह स्व निर्मायान्यदेहिना ।
करोतीश्वर इत्येतन्नपरीक्षाक्षम वच. ॥ १७ ॥

कस्यचिदुष्टस्य निग्रह शिष्टस्य चानुग्रह करातीश्वर प्रभुत्वात् लोकप्रसिद्धप्रभुवत् । न चैव नानेश्वरसिद्धि नानाप्रभूणामेकमहाप्रभुतन्त्रत्वदर्शनात् । तथा हि विवादाध्यासिता नानाप्रभव एक महाप्रभुतन्त्रा एव नानाप्रभुत्वात् ये य नानाप्रभवास्ते तेऽनेकमहाप्रभुतन्त्रा दृष्टा यथा सामन्तमाडलिकादय एकचक्रवर्तितन्त्रा प्रभवन्त्येते नानाचक्रवर्तीन्द्रादय तस्मादेकमहाप्रभुतन्त्रा एव योऽसौ महाप्रभु स महेश्वर इत्येकेश्वरसिद्धि । स च स्वदेहनिर्माणकरोऽन्यदेहिना निग्रहानुग्रहकरत्वात् यो योऽन्यदेहिना निग्रहानुग्रहकर स स्वदेह निर्माणकरो दृष्टो यथा राजा । तथा चायमन्यदेहिना निग्रहानुग्रहकर तस्मात्स्वदेहनिर्माणकर इति सिद्ध । तथा सति स्व देह निर्मायान्यदेहिना निग्रहानुग्रहौ करोतीश्वर इति केषा चित् यच्च तच्च न परीक्षाक्षम महेश्वरस्याशरीरस्य स्वदेहनिर्माणानुपपत्ते तथा हि ।

देहांतराद्विना तावत्स्वदेह जनयेद्यदि ।
तदा प्रकृतकार्येऽपि देहाधानमनर्थक ॥ १८ ॥
देहांतरात्स्वदेहस्य विधाने चानवस्थिति[1] ।
तथा च प्रकृत कार्यं कुर्यादीशो न जातुचित् ॥ १९ ॥

यदि हीश्वरो देहांतरादिनाऽपि स्वदेहमनुध्यानमात्रादुत्पादयेत्तदाऽन्यदेहिना निग्रहानुग्रहलक्षण कार्यमपि प्रकृत तथैव जनयेदिति तज्जनन देहाधानमनर्थक स्यात् । यदि पुनर्देहांतरादेव स्वदेह विदधीत तदा तदपि देहांतरमन्यस्माद्देहादित्यनवस्थिति स्यात्, तथाचापरापरदेहनिर्माण प्रत्युपक्षीणशक्तिकत्वात् न कदाचित्प्रकृत कार्यं कुर्यादीश्वर यथैव हि प्रकृतकार्यजननायापूर्व शरीरमीश्वरो निष्पादयति तथैव तच्छरीरनिष्पादनायापूर्वं शरीरांतर निष्पादयदिति कथमनवस्था विनिवार्यत, न हि कथाचित्प्राणिना निग्रहानुग्रहकरणात्पूर्वं शरीरमीश्वरस्य प्रयुज्यते ततेऽपि पूर्वं शरीरांतरप्रसंगात् । अनादिशरीरसंततिसिद्धेरशरीरत्वविरोधात् । न चैकेन निर्माणशरीरेण नानादिग्देशवर्तिप्राणिविशेषनिग्रहानुग्रह विधानमीश्वरस्य घटते, यतो युगपन्नानानिर्माणशरीराणि तस्य न स्यु तदभ्युपगमे च तन्निर्माणाय नानाशरीरांतराणि भवेयुरित्यनादिनानाशरीरसंततय कथमीश्वरस्य न प्रसज्येरन् । यदि पुनरेकेन शरीरेण नाना स्वशरीराणि कुर्यात युगपत्क्रमेण वा तदैकेनैव देहेन नानादिग्देशवर्तिप्राणिगणनिग्रहानुग्रहावपि तथैव कुर्वीत । तथा च कणादगजासुराद्यनुग्रहनिग्रहविधानायोलूकादितदनुरूपशरीरनानात्वकथन न युक्तिपथप्रस्थायि स्यात् । यदि पुनर्न देहांतराद्विना स्वदेह जनयेत्, नापि देहांतरात्, स्वयमीश्वरस्य सर्वथा देहाविधानादिति मत तदपि दूषयन्नाह—

स्वय देहाविधाने तु तेनैव व्यभिचारिता ।
कार्यत्वादेः प्रयुक्तस्य हेतोरीश्वरसाधने ॥ २० ॥

यदि हीश्वरो न स्वय स्वदेह विधत्त तदाऽसौ तदह किं नित्य स्यादनित्यो वा न तावन्नित्य सावयवत्वात् । यत्सावयव तदनित्य दृष्ट यथा घटादि । सावयवश्चेश्वरदेहस्तस्मान्न नित्य इति बाधकसद्भावात् । यदि पुनरनित्य तदा कार्योऽसौ कुत प्रादुर्भवत् । महेश्वरधर्मनिमित्तादेवेति चेत् तर्हि सर्व प्राणिना शुभाशुभशरीरादिकार्य तद्धर्माधर्मेभ्य एव प्रादुर्भवेदिति, किं कृतमीश्वरेण निमित्तकारणतया परिकल्पितेन । तथा च विवादापन्न तनुकरणभुवनादिक बुद्धिमन्निमित्तक कार्यत्वात् स्वारभकावयव सन्निवेशविशिष्टत्वादचेतनोपादानत्वादित्यादेर्हेतोरीश्वरसाधनाय प्रयुक्तस्येश्वरदेहेन व्यभिचारिता स्यात् तस्मान्नेश्वरनिमित्तत्वऽपि कार्यत्वादिसिद्धेरिति ततो नेश्वरसिद्धि सभाव्यते । साम्प्रत शकरमतमाशक्य दूषयन्नाह—

यथाऽनीश स्वदेहस्य कर्ता देहांतरान्मत. ।
पूर्वस्मादित्यनादित्वान्नानवस्था प्रसज्यते ॥ २१ ॥
तथेशस्यापि पूर्वस्माद्देहाद्देहांतरोद्भवात् ।
नानवस्थेति यो ब्रूयात्तस्याऽनीशत्वमीशितु. ॥ २२ ॥
अनीशः कर्मदेहेनाऽनादिसंतानवर्तिना ।
यथैव हि सकर्मानस्तद्वन्न कथमीश्वर. ॥ २३ ॥

---

१ चिंतनमात्रात्।

न ह्यनीश स्वशरीरस्य शरीरातरेण विना कर्तृ मैतिवादिन सिद्धोयमुदाहरणीकृत्याशरीरस्यापीशस्य स्वशरीरनिर्माणाय सामर्थ्य समर्थ्यते अनवस्था चापाद्यमाना निषिध्यत । पूर्वपूर्वशरीरापेक्षयापि तदुत्तरोत्तरशरीरकरणे । किं तर्हि कार्मणशरीरेण सशरीर एवानीश शरीरातरमुपभोगयोग्य निष्पादयतीति परस्य सिद्धात तथा यदीश पूर्वकर्मदहन स्वदेहमुत्तर निष्पादयेत्तदा सकर्मैव स्यात् न शश्वत्कर्मभिरस्पृष्ट सिद्धयेत्तस्यानीशवदनादिसतानवर्तिना कर्मशरीरेण सबधसिद्धे । सकलकर्मणोऽप्यपाये स्वशरीरकरणायोगान्मुक्तवत् सर्वथा नि कर्मणोबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नासभवस्यापि साधनात् ॥

ततो नेशस्य देहोऽस्ति मोक्तदोषानुपगत ।
नापि धर्मविशेषोऽस्य देहाभावे विरोधत ॥ २४ ॥
येनेच्छामतरेणापि तस्य कार्ये प्रवर्तन ।
जिनेंद्रवद् घटेतेति नोदाहरणसभव ॥ २५ ॥

इत्युपसहारश्लोकौ । साप्रतमशरीरस्य सदाशिवस्य यैर्ज्ञानमभ्युपगत त एव प्रष्टव्या किमीशस्य ज्ञान नित्यमनित्य चेति पक्षद्वयेऽपि दूषणमाह—

ज्ञानमीशस्य नित्य चेदशरीरस्य न क्रम ।
कार्याणामक्रमाद्धेतो कार्यक्रमविरोधत ॥ २६ ॥

ननु च ज्ञानस्य महेश्वरस्य नित्यत्वेऽपि नाक्रमत्व निरन्वयक्षणिकस्यैवाक्रमत्वात् कालातर देशातरप्राप्तिविरोधात् कालापेक्षस्य देशापेक्षस्य च क्रमस्यासभवात् । सतानस्याप्यवस्तुत्वात् परमार्थत क्रमवत्त्वानुपपत्ते कूटस्थनित्यवत् न हि यथा सांख्या कूटस्थ पुरुषमामनति तथा वयमीश्वर ज्ञान मन्यामहे तस्य सातिशयनित्यत्वात्क्रमोपपत्ते निरतिशय हि पुरुषतत्त्व प्रतिसमय स्वरूपेणैवास्तीति शश्वज्ज्ञानानुपातिना विकल्पेन वस्तुशून्येन पूर्वमासीदिदानीमस्ति पश्चाद्भविष्यतीति क्रमवदिव लोकैव्यवहारपदवामानीयत इति न परमार्थत क्रमवत्त्व तस्य सांख्यैरभिधीयते न च क्रमेणानेक कार्यकारित्व तस्याकूटत्वात्सदादासीनतयाऽवस्थितत्वात् । न च क्रमणाक्रमेण चार्थक्रियापाये तस्यावस्तुत्वमिति केनचिद् दूषणमवकाश लभते । वस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणाप्रतिष्ठानात् । अन्यथोदासीनस्य किंचिदकुर्वता वस्तुत्वाभाव प्रसगात् । सत्ताया एव वस्तुलक्षणोपपत्तरभावस्यापि वस्त्वतर स्वभावस्य पुरुषतत्त्वस्य इव स्वसत्तानतिक्रमाद्वस्तुत्वाविरोधात् सामान्यादेरपि स्वरूपसत्त्वस्य वस्तुलक्षणस्याभ्युपगमात् । न किंचिद्वस्तु सत्तालक्षण व्यभिचरतीति कापिलानां दर्शन । न पुनर्वैशेषिकाणामीश्वरज्ञानस्योदासीनस्य कल्पने तत्कल्पनावैयर्थ्यप्रसगात् कार्यकारिण्येव तेन भवितव्य यच्च कार्यकारि तत्सातिशयमेव युक्त । न चैव परिणामिनित्यता ज्ञानस्य सांख्यपरिकल्पितप्रधानवत्प्रसज्यते, तदतिशयाना क्रमभुवा ततो भिन्नत्वात्, तदभेदेऽतिशयानामिवेश्वरज्ञानस्यापि नाशोत्पादप्रसगात् । ईश्वरज्ञानवद्वा तदतिशयानामनुत्पादविनाशधर्मकत्वप्रसगात् । तदयमीश्वरज्ञान क्रमेणानेकातिशयसपाते क्रमवदेव । क्रमवतश्चेश्वरज्ञानात्कार्याणा क्रमो न विरुध्यत एव सर्वथाप्यक्रमादेव हेतो कार्यक्रमविरोधसिद्धे । एतेन साख्यै परिकल्प्यमानस्य पुरुषस्य निरतिशयस्य सर्वदोदासीनस्य वैयर्थ्यमापादितमिति बोद्धव्य । वैशेषिकाणामात्मादिवस्तुना नित्यस्याप्यर्थातरभूतैरतिशये सातिशयत्वोपगमात्सर्वदोदासीनस्य कस्यचिदतिशयानादिति केचिदाचक्षते । तेऽप्येव प्रष्टव्या कथमीश्वरस्य ज्ञानस्य ततोऽर्थातरभूतानामतिशयाना क्रमवत्त्वे वास्तव क्रमवत्त्व सिद्ध्येत्, तथा तत्र समवायादिति चेत् समान पर्यनुयोग कथमर्थातरभूतानामतिशयानामीश्वरज्ञान एव समवाया न पुनरन्यत्रेति तत्रैवेहेदमिति प्रत्ययविशेषोत्पत्तरिति चेत् ननु स एवेहेदमिति प्रत्ययविशेष कुतोऽ यत्रापि न स्यात् सर्वथा

१ किंचिद्वस्तु । २ भेनस्य । ३ सार्ख्यैरभिधीयते । ४ बौद्धादीनां । ५ कस्यचिदर्थे ।

विशेषाभावात् । यथैव हि, इह महेश्वरज्ञानेऽतिशया इति ततोऽर्थांतरभाविनोऽपि प्रतीयते तथेह घटे तेऽतिशया प्रतीयता । तत्रैव तेषा समवायादिहेदमिति प्रत्ययविशेषो न पुनरन्यत्रेति चेत् सोयमन्योन्यसश्रय । सतीहेदमिति प्रत्ययविशेषेऽतिशयानामीश्वरज्ञान एव समवाय सिद्ध्येत् तत्रैव तेषा समवायादिहेदमिति प्रत्ययविशेषो नियम्यत इति नैकस्यापि प्रसिद्धि । भवतु वा तेषा तत्र समवाय, स तु क्रमेण युगपद्वा, क्रमेण चेत् कथमक्रममीश्वरज्ञान क्रमभाव्यनकातिशयसमवाय क्रमेण प्रतिपद्यत इति दुरवबोध, क्रमवर्तिभिरतिशयातरैरीश्वरज्ञानस्य क्रमवत्त्वसिद्धेरदोषोऽयमिति चत् ननु तान्यप्यन्यान्यतिशयातराणीश्वरज्ञानादर्थांतरभूतानि कथ तस्य क्रमवत्ता साधयेयुरति प्रसगात् । तेषा तत्र समवायादिति चेत् स तर्हि तत्समवाय क्रमेण युगपद्वेत्यनिवृत्त पर्यनुयोगोऽनव स्था च । यदि पुनर्युगपदीश्वरज्ञानेऽतिशयाना समवायस्तदा तन्निबधनोऽपि तस्य क्रमो दूरोत्सारित एव तेषामक्रमत्वादिति सातिशयस्यापीश्वरज्ञानस्याक्रमत्वसिद्धि । तथा चाक्रमादीश्वरज्ञानात्कार्याणा क्रमो न स्यादिति सूक्त दूषण । किं च तदीश्वरज्ञान प्रमाण स्यात्फल वा पक्षद्वयेऽपि दोषमादर्शयन्नाह—

तद्बोधस्य प्रमाणत्वे फलाभावः प्रसज्यते ।
तत· फलावबोधस्यानित्यस्येष्टौ मतक्षति ॥ २७ ॥
फलत्वे तस्य नित्यत्व न स्यान्मानात्समुद्भवात् ।
ततोऽनुद्भवने तस्य फलत्वं प्रतिहन्यते ॥ २८ ॥

नेश्वरज्ञान नित्य प्रमाण सिद्ध्येत् तस्य फलाभावात् । फलज्ञानस्यानित्यस्य परिकल्पने च महेश्वरस्य नित्यानित्यज्ञानद्वयपरिकल्पनाया सिद्धातविरोधात् । फलत्वेवेश्वरज्ञानस्य नित्यत्व न स्यात् प्रमाणतस्तस्य सगुद्भवात् । ततोऽनुद्भवे तस्य फलत्वविरोधान्न नित्यमीश्वरज्ञानमभ्युपगमनीय तस्य निगदितदोषानुषगेण निरस्तत्वात् । किं तह्यनित्यमेवेश्वरज्ञानमित्यपरे । तन्मतमनूद्य निराकुर्वन्नाह—

अनित्यत्वे तु तज्ज्ञानस्यानेन व्यभिचारिता ।
कार्यत्वादेर्महेशेनाकरणेऽस्य स्वबुद्धितः ॥ २९ ॥
बुध्यतरेण तद्बुद्धेः करणे चानवस्थिति· ।
नानादिसंततिर्युक्ता कर्मसंततितो विना ॥ ३० ॥

अनित्य हीश्वरज्ञानमीश्वरबुद्धिकार्य यदि नेष्यते तदा तेनैव कार्यत्वादिहेतुस्तनुकरणभुवनादेर्बुद्धिमत्कारणत्वे साध्येऽनैकातिक स्यात् । यदि पुनर्बुद्धयतरेण स्वबुद्धिमीश्वर कुर्वीत तदा परापरबुद्धि प्रतीक्षायामेवोपक्षीणत्वादीश्वरस्य प्रकृतबुद्धे करण न स्यादनवस्थानात् । स्यान्मत प्रकृतबुद्ध करणे नाऽपूर्वबुद्धयतर प्रतीक्षते महेश । किं तर्हि पूर्वोत्पन्ना बुद्धिमाश्रित्य प्रकृता बुद्धिं कुरुत तामपि तत्पूर्वबुद्धिमित्यनादिर्बुद्धिसततिरीश्वरस्य ततो नानवस्थति । तदप्यसत् । तथाबुद्धिसतानस्य कर्मसतानापायेऽसभवात् । क्रमजन्मा हि बुद्धि परापरतद्धेतोरदृष्टविशेषस्य क्रमादुत्पद्यते नान्यथा । यदि पुनर्योगजधर्मसततेरनादेरीश्वरस्य सद्भावादयमनुपालभ पूर्वसात् समाधिविशेषाद्धर्मस्यादृष्टविशेषस्योत्पादात्ततो बुद्धिविशेषस्य प्रादुर्भावाददृष्टसताननिबधनाया एव बुद्धिसततेरभ्युपगमादितिमत तदापि कथमीश्वरस्य सकर्मता न सिद्ध्येत् । तत्सिद्धौ च सशरीरताऽपि कथमस्य न स्यात् तस्या च सत्या न सदा मुक्तिस्तस्य सिद्ध्येत् । सदेहमुक्ते[2] सदासिद्धौ तद्देहेन[4] च कार्यत्वादे साधनस्य तन्वादेर्बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये कथमनैकातिकता परिहर्तुं शक्यति तस्य बुद्धिमत्कारणत्वासभवात् । सभवे चानवस्थानुषगादिति प्रागेवोक्त । किं चदं विचार्यते किमीश्वरज्ञानमव्यापि किं वा व्यापीति प्रथमपक्षे दूषणमाह ।

---

१ अज्ञान । २ जीव-मुक्त । ३ नित्यत्वे । ४ जीव-मुक्तदेहेन ।

अव्यापि च यदि ज्ञानमीश्वरस्य तदा कथ ।
सकृत्सर्वत्र कार्याणामुत्पत्तिर्घटते तत ॥ ३१ ॥
यद्येकत्र स्थित देशे ज्ञान सर्वत्र कार्यकृत् ।
तदा सर्वत्र कार्याणा सकृत् कि न समुद्भव ॥ ३२ ॥
कारणांतरवैकल्यात्तयाऽनुत्पत्तिरित्यपि ।
कार्याणामीश्वरज्ञानाहेतुकत्व प्रसाधयेत् ॥ ३३ ॥
सर्वत्र सर्वदा तस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धित ।
अन्वयस्यापि सदेहात्कार्यं तद्धेतुक कथ ॥ ३४ ॥

सदीश्वरज्ञान तावदव्यापीष्ट प्रादेशिकत्व त् सुखादिवत् । प्रादेशिकमीश्वरज्ञानं विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात् यदित्थ तदित्थ यथा सुखादि तथा चेश्वरज्ञान तस्मात्प्रादेशिकमिति नासिद्ध प्रादेशिकत्व साधन, न च तत्साधनस्य हेतो सामान्यगुणन संयोगादिना व्यभिचारो विशेषग्रहणात । तथापि विशेषगुणेनरूपादिनाऽनकातिक इति न मतव्य विभुद्रव्यग्रहण त् । तथापीष्टाविरुद्धस्यानित्यत्वस्य साधनात् विरुद्धो हेतु विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्यानित्यत्वेन व्याप्तत्वात् यथाहीद विभुद्रव्यविशेषगुणत्व प्रादेशिकत्व मीश्वरज्ञानस्य साधयेत् तद्वदनित्यत्वमपि तदव्यभिचारात् न हि, काश्चिद्विभुद्रव्यविशेषगुणो नित्यो दृष्ट इत्यपि नाशङ्कनीय महेश्वरस्यास्माद्विशिष्टस्य तद्विज्ञा स्यात्मद्वैलक्षण्यात् । न ह्यस्मदादिविज्ञान यो धर्मो दृष्ट स महेश्वरविज्ञानेऽप्यापादयितु युक्तोऽतिप्रसगात् । तस्यास्मदादिविज्ञानवत् समस्तार्थपरिच्छेदकत्वाभावप्रसक्त सर्वत्रास्मदादिबुद्ध्यादीनामेवानित्यत्वेन व्याप्तस्य विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्य प्रसिद्धे विभुद्रव्यस्य वा महेश्वरस्येत्राभिप्रेतत्वात्, तेन यदुक्त भवति महेश्वरविशेषगुणत्वात् तदुक्त भवति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वादिति ततोनेष्टविरुद्धसाधना हेतुयतोविरुद्ध स्यात् । न चैवमुदाहरणानुपपत्तिरीश्वरसुखादेरेवोदाहरणत्वात् तस्यापि प्रादेशिकत्वात् साध्यवैकल्याभावात् महेश्वरविशेषगुणत्वाच्च साधनवैकल्यासभवात् ततोऽस्माद्धेतोरीश्वरज्ञानस्य सिद्ध प्रादेशिकत्व । ततश्चाव्यापि तादृष्ट यदि वैशेषिकैस्तदा कथ सकृत्सर्वत्र तन्त्वादिकार्याणामुत्पत्तिरीश्वरज्ञानाद् घटते तद्धि निमित्तकारण सर्वकार्योत्पत्तौ सर्वत्रासन्निहितमपि कथमुपपद्यत कालादेर्व्यापिन एव युगपत् सर्वत्र कार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वप्रसिद्धे । विभोरीश्वरस्य निमित्तकारणत्वप्रसिद्ध विभोरीश्वरस्य निमित्तकारणत्व वचनादेदोष इति चेन्न तस्य यत्र प्रदेशे बुद्धिस्तत्रैव निमित्तकारणत्वापपत्तेरबुद्धशून्येऽपि प्रदेशान्तर तस्य निमित्तकारणत्वेन तत्र कार्याणा बुद्धिमन्निमित्तत्व सिद्ध्यत् तथा च व्यर्थ बुद्धिमन्निमित्तत्वसाधन सर्वत्र कार्याणा बुद्धिमदभावेऽपि भावापत्ते । न चैव कार्यत्वादया हेतवो गमका स्युरबुद्धिशून्येश्वर प्रदेशवर्तिभिरबुद्धिमन्निमित्तै कार्यादिभिर्व्यभिचारात् । ततस्तेषा बुद्धिमन्निमित्तत्वासिद्धे । स्यान्मत प्रदेशवर्तिनाऽपि ज्ञानेन महेश्वरस्य युगपत्समस्तकारकपरिच्छेदसिद्धे सर्वकार्योत्पत्तौ युगपत्सकलकारकप्रयोक्तृत्वव्यवस्थिते निमित्तन्वादिकार्याणा बुद्धिमन्निमित्तत्वापपत्ते नाक्रदापाऽनुपसज्यत इति । तदप्यसम्यक् । क्रमेणानेकतन्वादिकार्यजन्मनि तस्य निमित्तकारणत्वायोगात् । ज्ञान हीश्वरस्य यद्येकत्र प्रदेशे वर्तमान समस्तकारकशक्तिसाक्षात्करणात् समस्तकारकप्रयोक्तृत्वसाधनात् सर्वत्र परंपरया कारकसाक्षात्करण तदा युगपत्सर्वकार्याणा सर्वत्र किं न समुद्भव प्रसज्यते, यतो महेश्वरस्य प्राक्पश्चाच्च कार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वाभावो न सिद्ध्यत् । समर्थेऽपि सति निमित्तकारणे कार्यानुत्पादविरोधात् । स्यान्मत न निमित्तकारणमात्राच्छन्वादिकार्याणामुत्पत्ति समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणान्तराणामपि

सद्भावे कार्योत्पत्तिदर्शनात् न च सर्वकार्याणा युगपत्समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणसद्भाव क्रमेणैव तत्प्रसिद्धे । तत कारणान्तराणा वैकल्यात् तथा युगपत्सर्वत्र कार्याणामनुत्पत्तिरिति । तदपि कार्याणा नेश्वरज्ञानहेतुकत्व साधयेत्। तदन्वयव्यतिरेकासिद्ध सत्यपीश्वरज्ञाने केषाचित्कार्याणा कारणान्तराभावेऽनुत्पत्त कारणान्तरसद्भाव एवात्पत्ते कारणान्तरान्वयव्यतिरेकानुविधानस्यैव सिद्ध तत्कार्यत्वस्यैव व्यवस्थानात् । ननु च सत्येव ज्ञानवति महेश्वरे तन्वादिकार्याणामुत्पत्तेरन्वयोऽस्त्येव । व्यतिरेकोऽपि विशिष्टावस्थापेक्षया महेश्वरस्य विद्यत एव कार्योत्पादनसमर्थकारणान्तरासन्निधानविशिष्टेश्वरेऽसति कार्याणामनुत्पत्ते व्यतिरेकनिश्चयात् । सर्वत्रावस्थापेक्षयैवावस्थावतोऽन्वयव्यतिरेकप्रतीते । अन्यथा तदसम्प्रत्ययात् । न ह्यवस्थान्तरे सति कार्योत्पत्तिरिति वक्तु शक्य सर्वावस्थासु तस्मिन्सति तदुत्पत्तिप्रसगात् । नाप्यवस्थावतोऽसम्भवे कार्येऽस्यासम्भव सुनिश्चितो वक्तु तस्य नित्यत्वादभावानुपपत्ते । द्रव्यावस्थाविशेषाभावे तु तत्साध्यकार्यविशेषानुत्पत्ते सिद्धो व्यतिरेकोऽन्वयवत् । न चावस्थावतो द्रव्यस्यानाद्यनन्तस्योत्पत्तिविनाशशून्यस्याप ह्वो युक्त तस्याबाधितान्वयज्ञानसिद्धत्वात् तदपह्नवे सौगतमतप्रवेशानुषगात् । कुत स्याद्वादिनामिष्टसिद्धिरिति कश्चिद्वैशेषिकमतमनुमन्यमान समभिधत्ते । सोऽप्येव प्रष्टव्य किमवस्थावतोऽवस्था पदार्थान्तरभूता किं वा नेति । प्रथमकल्पनाया कथमवस्थापेक्षयाऽन्वयव्यतिरेकानुविधान तन्वादिकार्याणामीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधान युज्यते, धूमस्य पावकान्वयव्यतिरेकानुविधाने पर्वतादेरन्वयव्यतिरेकानुविधानप्रसगात् । पदार्थान्तरत्वाविशेषात् यथैव हि पर्वतादे पावकस्य पदार्थान्तरत्व तथेश्वरात्कारणान्तरसन्निधानस्यावस्थाविशेषेणापि सर्वथा विशेषाभावात् । यदि पुनरीश्वरस्यावस्थातो भेदऽपि तेन सहसद्भावात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधान कार्याणामीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानमेवेति मन्यत तदा पर्वतादे पावकेन सहयात्पावकान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि धूमस्य पर्वतादेरन्वयव्यतिरेकानुविधानमनुमन्यता पावकविशिष्टपर्वतादेरन्वयव्यतिरेकानुकरण धूमस्यानुमन्यते एव तद्वदवस्थाविशिष्टेश्वरान्वयव्यतिरेकानुकरण तन्वादिकार्याणा युक्तमनुमन्तुमिति चेन्न पर्वतादिवदीश्वरस्य भेदप्रसगात् । यथैव हि पावकविशिष्टपर्वतादेरन्य पावकाविशिष्टपर्वतादि सिद्ध तद्वत्कारणान्तर सन्निधानलक्षणावस्थाविशिष्टादीश्वरात्पूर्व तदविशिष्टेश्वरोऽन्य कथ न प्रसिद्ध्येत् । स्यान्मत द्रव्यादयनेकविशेषणविशिष्टस्यापि सत्तासामान्यस्य यथा न भेद समवायस्य वाऽनेकसमवायिविशेषणविशिष्टस्याप्येकत्वमेव तद्वदनेकावस्थाविशिष्टस्यापीश्वरस्य न भेद सिद्ध्यत् तदुक्तत्वस्यैव प्रमाणतसिद्धेरिति तदसत्स्वगूहमान्य । सत्तासामान्यसमवाययोरपि स्वविशेषणभेदाद्भेदप्रसिद्धेर्व्यतिष्ठपयितुमशक्ते । तस्यैकानेकस्वभावतयैव प्रमाणगोचरत्वात् । तदेतन्नानामूर्त्तिमद्द्रव्यसयोगविशिष्टस्य व्योमात्मादिविशुद्धद्रव्यस्याभेद प्रत्याख्यात स्वविशेषणभेदाद्भेदसप्रत्ययादेकानेकस्वभावत्वव्यवस्थानात् । योऽप्यव्यवस्थावतोऽवस्था पदार्थान्तरभूता नानुमन्यते तस्यापि कथमवस्थाभेदादवस्थावता भेदो न स्यादवस्थाना वा कथमभेदो न भवेत् तदर्थान्तरत्वाभावात् । स्यादाकूत अवस्थानामवस्थावत्त पदार्थान्तरत्वाभावेऽपि न तद्भेद तासा तद्धर्मत्वात् न च धर्मो धर्मिणोऽनर्थान्तरमेव धर्मधर्मिव्यवहारभेदविरोधात् भेदे तु न धर्माणा भेदाद्धर्मिणो भेद प्रत्येतु शक्येत यतोऽवस्थाभेदादीश्वरस्य भेद समाधत इति । तदपि स्वमनोरथमात्र धर्माणा सर्वथा धर्मिणाभेदे धर्मधर्मिभावविरोधात् सह्यविन्ध्यादिवत् । ननु धर्मधर्मिणो सर्वथाभेदेऽपि निर्बाधप्रत्ययात्विषयत्वात् न धर्मधर्मिभावविरोध । सह्यविन्ध्यादीना तु निर्बाधधर्मधर्मिसप्रत्ययविषयत्वाभावान्न धर्मधर्मिभावव्यवस्था । न हि वय भेदमेव धर्मधर्मिव्यवस्थानिबधनमभिदध्महे येन भेदे धर्मधर्मिभावो विरुध्यते सर्वथैवाभेद इव प्रत्ययविशेषात्तद्व्यवस्थाभिधानात् । सर्वत्राबाधितप्रत्ययोपायत्वाद्वैशेषिकाणा तद्विरोधादेव विरोधसिद्धेरिति कश्चित् । साऽपि स्वदर्शनानुरागीकृत एव बाधकमवलोकयन्नपि नावधारयति । धर्मधर्मिप्रत्ययविशेषस्यैव धर्मधर्मिणोर्भेदैकान्तेऽनुपपत्ते सह्यविन्ध्यादिवत्प्रतिपादनात् । यदि पुन प्रत्यासत्तिविशेषादीश्वरतदवस्थयोर्भेदेऽपि धर्मधर्मिसप्रत्ययविशेष स्यात् न तु सह्यविन्ध्यादीना तदभावादिति मत यदाऽसौ प्रत्यासत्तिर्धर्मधर्मिभ्या भिन्ना

कथ च धर्मधर्मिणोरिति व्यपदिश्यते। न पुन सहाविध्ययारिति विशषहेतुर्वक्तव्य प्रत्यासत्त्यर्थतर तद्धेतु-
रिति चेत् तत्रापि यदि प्रत्यासत्तिस्तद्वद्भ्यो भिन्न तदा तैव्यपदेशनियमनिबधन प्रत्यासत्त्यतरमभिधानाय
तथा चानवस्थानात्कुत प्रकृतप्रत्यासत्तिनियमव्यवस्था। प्रत्ययविशषादिति चेत्। ननु स एव विचार्यो-
वर्तते प्रत्ययविशेष किं प्रत्यासत्तेस्तद्वद्भ्या सर्वथा भेदे सतीश्वरतदवस्थयो प्रत्यासत्तिरिति प्रादुभ
वति किं वाऽनर्थातरभाव एव कथचित्तादात्म्ये वा। तत्र सर्वथा भेदाभेदयोर्बाधकसद्भावात् कथचि
त्तादात्म्यमनुभवतोरेव तथा प्रत्ययेन भवितव्य तत्र बाधकानुदयात्। ननु चैकानेकयो- कथचित्ता-
दात्म्यमेव धमधर्मिणो प्रत्यासत्ति स्याद्वादिभिरभिधीयते तच्च यदि ताभ्या भिन्न तदा न तयोर्व्यप-
दिश्यते तदभिन्न चेत् किं केन व्यपदेश्य। यदि पुनस्ताभ्या कथचित्तादात्म्यस्यापि पर कथचित्ता
दात्म्यमिष्यते तदा प्रकृतपर्यनुयोगस्यानिवृत परापरकथचित्तादात्म्यपरिकल्पनायामनवस्था स्यात्।
सैव कथचित्तादात्म्यपक्षस्य बाधिकेति कथमय पक्ष क्षेमकर प्रेक्षावतामनुमन्यते। यदि पुन
कथचित्तादात्म्य धर्मधर्मिणोर्भिन्नमेवाभ्यनुज्ञायते ताभ्यामनवस्थापरिजिहीर्षयाऽनेकातवादिना तदा
धमधर्मिणोरेव भेदोऽनुज्ञायता सुदूरमपि गत्वा तस्याश्रयणीयत्वात्। तदनाश्रयणे भेदव्यवहारविरोधा-
दित्यपर सोऽप्यनवबोधाकुलितात करण एव। कथचित्तादात्म्य हि धर्मधर्मिणो सबध स चावि-
ष्वग्भाव एव तयोर्जात्यतरत्वेन सप्रत्ययाद्व्यवस्थाप्यते। धर्मधर्मिणोरविष्वग्भाव इति व्यवहारस्तु न
सबधातरनिबधनो यत कथचित्तादात्म्यातर सबधातरमनवस्थाकारि परिकल्प्यते तत एव कथचि-
त्तादात्म्याद्धर्मधर्मिणो कथचित्तादात्म्यमिति प्रत्ययविशेषस्य करणात्। कथचित्तादात्म्यस्य कथचिद्भेद-
स्वीकारत्वात् कथचिद्भेदाभेदो हि कथचित्तादात्म्य। तत्र कथचिद्भेदाश्रयणाद् धर्मधर्मिणो कथचित्ता
दात्म्यमिति भेदविभक्तिसद्भावात् भेदव्यवहारसिद्धि। कथञ्चिदभेदाश्रयणात्तु धर्मधर्मिणावेव कथ-
चित्तादात्म्यमित्यभेदव्यवहार प्रवर्तते धर्मधर्मिव्यतिरेकेण कथचिद्भेदाभेदयोरभावात् कथचिद्भेदो हि
धर्म एव कथचिदभेदस्तु धर्म्यव कथचिद्भेदाभेदौ तु धर्मधर्मिणावेव एव सिद्धौ तावेव च कथचित्तादा
त्म्य वस्तुनोऽभिधीयते। तच्छब्देन वस्तुन परामर्शात्। तस्य वस्तुन आत्मानौ तदात्मानौ तयोर्भाव
स्तादात्म्य। भेदाभेदस्वभावत्व कथचिदिति विशेषणेन सर्वथा भेदाभेदयो परस्परनिरपेक्षयो प्रति-
क्षेपात्तत्पक्षे निक्षिप्तदोषपरिहार। परस्परसापेक्षयोश्च परिग्रहात् जात्यतरवस्तुव्यवस्थापनात् सर्वथा
शून्यवादप्रतिक्षेपसिद्धिरिति कथचिद्भेदाभेदात्मक कथचिद्धर्मधर्म्यात्मक कथचिद्द्रव्यपर्यायात्मकमिति
प्रतिपाद्यते स्याद्वादन्यायनिष्टैस्तथैव तस्य प्रतिष्ठितत्वात्। सामान्यविशेषवन्मेचकज्ञानवच्च। तत्र
विरोधवैयधिकरण्यादिदूषणमननेनापसारितमिति किं नश्चिन्तया। नचैव स्याद्वादिनामपि द्रव्यस्य
नित्यत्वात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधान कार्याणा न स्यादीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानवत् पर्यायाणा च
क्षणिकत्वात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानमपि न घटते नष्टे पूर्वपर्याये स्वयमसत्यवोत्तरकार्यस्योत्पत्तेः
सति चानुत्पत्तेरन्यथैकक्षणस्थितित्वप्रसगात्। सर्वपर्यायाणामिति तद्भावभावित्वानुपपत्ति। यदि पुन-
द्रव्ये सत्यव कार्याणा प्रसूतेस्तदन्वयसिद्धिस्तन्निमित्तपर्यायाणामभावे वानुत्पत्तेर्व्यतिरेकसिद्धिरिति
तदन्वयव्यतिरेकानुविधानमिष्यते तदेश्वरस्य तदिच्छाविज्ञानयोश्च नित्यत्वेऽपि तन्वादिकार्याणा सद्भाव
एव भावात्तदन्वयस्तत्सहकारिकारणावस्थाभावे च तेषामनुत्पत्तेर्व्यतिरेक इति तदन्वयव्यतिरेकानु
विधानमिष्यता विशेषाभावात् तत सर्वकार्याणा बुद्धिमत्कारणत्वसिद्धिरिति परे प्रत्यवतिष्ठते तेऽपि
न कार्यकारणभावविद्। स्याद्वादिना द्रव्यस्य पर्यायनिरपेक्षस्य पर्यायस्य वा द्रव्यनिरपेक्षस्य द्रव्य-
पर्याययोर्वा परस्परनिरपेक्षयो कार्यकारित्वानभ्युपगमात् तथा प्रतीत्यभावात् द्रव्यपर्यायात्मकस्यैव
जात्यतरवस्तुन कार्यकारित्वेन सप्रत्ययात् कार्यकारणभावस्य तथैव प्रसिद्ध वस्तुनि द्रव्यरूपेणान्व-
यप्रत्ययविषय सन्नेव कार्यस्य प्रादुर्भावात्तन्निबधनपर्यायविशेषाभावे च कार्यस्याप्रादुर्भावात्तदन्वय-
व्यतिरेकानुकरणात्कार्यकारणभावो व्यवतिष्ठते। न च द्रव्यरूपेणापि वस्तुनो नित्यत्वमवधार्यते तस्य

१ प्रत्यासत्तिघनधर्मिभ्य। २ धर्मधर्मिप्रत्यासत्तीनामिद प्रत्यासत्त्यतामिति व्यपदेशनियमस्य कारण।

पर्यायेभ्यो भगुरेभ्य कथचिदनर्थांतरभावात् कथचिदनित्यत्वसिद्धेर्महेश्वरस्य तु वैशेषिके सर्वथा नित्यत्वप्रतिज्ञानात्तदन्वयव्यतिरेकानुकरणासभवात्कार्याणामुत्पत्तेरयोगात्। पर्यायाणा च द्रव्यरूपेण नित्यत्वसिद्धे कथचिन्नित्यत्वात्सर्वथा नित्यत्वानवधारणात् विशिष्टपर्यायसद्भावे कार्यस्योदयात्तदभावेचानुदयात् कार्यस्य तदन्वयव्यतिरेकानुकरणसिद्धे । निरन्वयक्षणिकपर्यायाणामेव तदघटनात् तत्र कार्यकारणभावाव्यवस्थिते । पर्यायार्थिकनयप्राधान्यादविरोधात् द्रव्यार्थिकनयप्राधान्यन तदविरोधवत्। प्रमाणार्पणया तु द्रव्यपर्यायात्मनि वस्तुनि सति कार्यस्य प्रसवनादसति वाऽप्रसवनात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधान सकलजनसाक्षिक कार्यकारणभाव व्यवस्थापयेत् सर्वथैकातकल्पनाया तदभाव विभावयतीति कृतमतिप्रसगिन्या कथया। महेश्वरज्ञानस्य नित्यस्याव्यापिनोऽपि सर्वत्र कार्यकरणसमर्थस्य सर्वेषु देशेषु सर्वस्मिन्काले व्यतिरेकाप्रसिद्धरन्वयस्यापि नियतस्य निश्चेतुमशक्तेस्तन्वादिकार्य तद्धेतुक कारणान्तरापेक्षयापि न सिध्यत्येवेति स्थित । कस्यचिन्नित्यव्यापीश्वरज्ञानाभ्युपगमेऽपि दूषणमतिदिशन्नाह,—

एतेनैवेश्वरज्ञानं व्यापिनित्यमपाकृत ।
तस्येशवत्सदा कार्यक्रमहेतुत्वहानित ॥ ३५ ॥

एतेन व्यतिरेकाभावान्वयसदेहव्यवस्थापकवचनेन व्यापिनित्यमाश्वरज्ञान तन्वादिकार्योत्पत्तिनिमित्तमपाकृत वेदितव्य तस्येश्वरवत्सवगतत्वेन क्वचिदेशे नित्यत्वेन कदाचित्काले व्यतिरेकाभावनिश्चयात् तदन्वयमात्रस्य चात्मातरवन्निश्चेतुमशक्ते तस्मिन्सति समर्थे युगपत्सर्वकार्याणामुत्पत्तिप्रसगात् । सर्वदा कार्यक्रमहेतुत्वहान कालदेशकृतक्रमाभावात् 'सर्वथा स्वय क्रमाभावात्' क्रमवत्त्वे नित्यत्वसर्वगतत्वविरोधात् पावकादिवत् । स्यान्मत प्रतिनियतदेशकालसहकारिकारण क्रममपेक्ष्य कार्यक्रमहेतुत्व महेश्वरस्य च तद्विज्ञानस्यापि न विरुध्यते इति । तदप्यशक्यप्रतिष्ठ सहकारिकारणेषु क्रमवत्सु सत्सु तन्वादिकार्याणा प्रादुर्भवता तेष्वसत्सु चानुत्पद्यमनाना तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् तद्धेतुकत्वस्यैव प्रसिद्धेर्महेश्वरज्ञानहेतुकत्व दुरुपपादमापद्येत । यदि पुन सकल सहकारिकारणानामनित्याना क्रमजन्मनामपि चेतनत्वाभावाच्चेतनेनाधिष्ठिताना कार्यनिष्पादनाय प्रभूत्तेरनुत्पत्तेस्तुरीततुवमशलाकादीना कुविंदेनानधिष्ठिताना पटोत्पादनायाऽप्रवृत्तिरवश्चेतनस्तदधिष्ठाता साध्यते । तथा हि विवादाध्यासितानि कारणातराणि क्रमवर्तीन्यक्रमाणि च चेतनाधिष्ठितान्यव तन्वादिकार्याणि कुर्वंति स्वयमचेतनत्वात् यानि यानि अचतनानि तानि तानि चेतनाधिष्ठितान्येव स्वकार्य कुर्वाणानि दृष्टानि यथा तुरीतत्वादीनि पटकार्ये, स्वयमचतनानि च कारणातराणि तस्माच्चेतनाधिष्ठितान्येव तन्वादिकार्याणि कुर्वंति योऽसौ तेषामधिष्ठाता स महेश्वर पुरुषविशेष क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट समस्तकारकशक्तिपरिज्ञानभाक् सिसृक्षाप्रयत्नविशेषवाश्च प्रभुर्विभाव्यते तद्विपरीतस्य समस्तकारकाधिष्ठातृत्वविरोधात् बहूनामपि समस्तकारकाधिष्ठायिना पुरुषविशेषाणा प्रतिनियतज्ञानादिशक्तीनामेकेन महाप्रभुणाऽधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिघटनात् सामतमहासामतमडलीकादीनामेकचक्रवर्त्यधिष्ठिताना प्रवृत्तिवदिति महेश्वरसिद्धि । तत्राचतनत्वादिति हेतोर्वत्सस्यिवृद्धिनिमित्त प्रवर्त्तमानेन गोक्षीरेणानैकातिकत्वमिति न शकनीय । तस्यापि चेतनेन वत्सेनादृष्टविशेषसहकारिणाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्त । अन्यथा मृत वत्से गोभक्तेनैव तस्य प्रवृत्तिविरोधात् । न च वत्सादृष्टविशेषवशात्प्रवृत्तावपि समानोऽय दोष इति शक्य तत्क्षीरोपभोक्तृजनादृष्टविशेषसहकारिणापि चेतनेनाधिष्ठितस्य प्रवृत्तिघटनात् सहकारिणामप्रतिनियमात्। यदपि कश्चिदुच्यते महेश्वरोऽपि चेतनातराधिष्ठित प्रवर्तत चेतनत्वाद्विशिष्टकर्मकरादिवदिति । तदपि न सत्य तदधिष्ठापकस्यैव महेश्वरत्वात् । यो ह्यन्योऽधिष्ठाता स्वतत्र स महेश्वरस्ततोऽन्यस्य महेश्वरत्वानुपपत्तेन चान्योऽधिष्ठाता न व्यवतिष्ठते तन्वादिकार्याणामुत्पित्सव्यवस्थानामभावप्रसगात् । परापरमहेश्वरप्रतीक्षायामेवोपक्षीणशक्तित्वात् ततो निरवद्यमिद

साधनमिति कैश्चित् । तेऽपि न हेतुसामर्थ्यवेदिन । अचेतनत्वस्य हतो समारिजनज्ञानेषु स्वयं चेतन स्वभावात्पक्षाव्यापकत्वात् । ननु च न चेतनत्वप्रतिषधोऽचेतनत्व किं तर्हि चेतनासमवायप्रतिषध स च ज्ञानेष्वस्ति तथा स्वय चेतनत्वात् तत्रापरचेतनासमवायाभावात् ततोऽचेतनत्व साधन न पक्षाव्यापक ज्ञानष्वपि सद्भावादिति न मतव्य । ससार्यात्मसु चेतनासमवायात् चेतनत्वप्रसिद्धेरचेतन त्वस्य हेतोरभावात् पक्षाव्यापकत्वस्य तदवस्थत्वात् । यदि तु ससार्यात्मना स्वतोऽचेतनत्वाद्चेतनत्वस्य हेतोस्तत्रसद्भावान्नपक्षाव्यापकत्वमिति मति । तदा महेश्वरस्याप्यचेतनत्वप्रसगा । तस्यापि स्वतोऽचेतन त्वात् तथा च दृष्टादृष्ट कारणातरवदीश्वरस्यापि हेतुकर्तुश्चेतनातराधिष्ठितत्व साधनीय तथा चानवस्था सुदूरमपि गत्वा कस्यचित्स्वतश्चेतनत्वानभ्युपगमात् । महेश्वरस्य स्वतोऽचेतनस्यापि चेतनातराधिष्ठित त्वाभावे तनैव हेतोरनकान्तिकत्वमिति चेत सकलकारकाणा चेतनाधिष्ठितत्वसिद्धि यत इद शोभते "अज्ञो जतुरनीशोऽयमात्मन सुखदु खयो । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्ग वा श्वभ्रमेव चेति" । स्यादाकूत चेतनाज्ञान तदधिष्ठितत्व सकलकारकातराणामचेतनत्वन हेतुना साध्यते तच्च ज्ञान समस्तकारकश- क्तिपरिच्छेदक नित्य गुणत्वादाश्रयमतरेणासभवात् स्वाश्रयमात्मानर साधयति स नो महेश्वर इति । तदप्ययुक्त । ससार्यात्मना ज्ञानैरपि स्वय चेतनास्वभावैरधिष्ठितस्य शुभाशुभकर्मकलापस्य तत्सहकारि कदबकस्य च तन्वादिकार्योत्पत्तौ व्यापारसिद्धरीश्वरज्ञान धिष्ठानपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसगात् । तदन्वय व्यतिरेकाभ्यामेव तद्व्यवस्थापनात् । अथ मतमेतत् ससार्यात्मना विज्ञानानि विप्रकृष्टार्थाविषयत्वान्न धर्माधर्मपरमाणुकालाद्यतीन्द्रियकारकविशेषसाक्षात्करणसमर्थानि । न च तदसाक्षात्करण तत्र प्रयोजकत्व तेषामवतिष्ठत तदप्रयोजकत्वे च न तदधिष्ठितानामेव धर्मादीनां तन्वादिकार्यजन्मनिप्रवृत्ति सिध्येत् ततोऽतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिणा ज्ञानेनाधिष्ठितानामेव स्वकार्ये व्यापारेण भवितव्य तच्च महेश्वरज्ञान- मिति । तदप्यनालोचितयुक्तिक सर्वलोकातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिण एव ज्ञानस्य कारकाधिष्ठायकत्वेन प्रसिद्धस्य दृष्टातत्वेनोपादीयमानस्यासभवात्तदधिष्ठितत्वसाधन हेतोरन्वयत्वप्रसक्ते । न हि कुभकारादे कुभादुत्पत्तौ तत्कारकसाक्षात्कारि ज्ञान विद्यते दडचक्रादिदृष्टकारकसदोहस्य तन साक्षात्कारणेऽपि तन्निमित्तादृष्टविशेषकालादेरसाक्षात्करणात् । ननु लिंगविशेषात्तत्परिच्छित्तिनिमित्तस्य लैंगिकस्य ज्ञानस्य सद्भावात् तथा स्वादृष्टविशेषा कुभकारादय कुभादिकायाणि कुर्वंति नेतरे तेषा तथाविधादृष्ट- विशेषाभावादित्यागमज्ञानस्यापि तत्परिच्छेदनिबधनस्य सद्भावात् सिद्धमेव कुभकारादिज्ञानस्य कुभा- दिकारकपरिच्छेदकत्व तत्प्रयोक्तृत्वेन तदधिष्ठाननिबधनत्व ततस्तस्य दृष्टातत्वोपादानान्नहेतोरन्वयत्वा- पत्तिरिति चेत् तर्हि सवससारिणा यथास्व तन्वादिकार्यजन्मनि प्रत्यक्षतोऽनुमानादागमाच्च तन्निमित्तद ष्टादृष्टकारकविषयपरिज्ञानसिद्धे कथमज्ञत्व येनात्मन सुखदु खोत्पत्तौ हेतुत्व न भवेत् यतश्च सर्वस- ससारीश्वरप्रेरित एव स्वर्गं वा श्वभ्र वा गच्छेदिति समजसमालक्ष्यत । तत्र किमीश्वरपरिकल्पनया दृष्टादृष्टकारकातराणामेव क्रमाक्रमजन्मनामन्वयव्यतिरेकानुविधानात् क्रमाक्रमजन्मानि तन्वादिकार्याणि भवतु तदुपभोक्तृजनस्यैव ज्ञानवत तदधिष्ठायकस्य प्रमाणोपपन्नस्य व्यवस्थापनात् । साप्रतमभ्युप- गम्यापि महेश्वरज्ञान अस्वसविदित स्वसविदित वेति कल्पनाद्वितयमभवे प्रथमकल्पनाया दूषणमाह—

अस्वसविदित ज्ञानमीश्वरस्य यदीष्यते ।
तदा सर्वज्ञता न स्यात् स्वज्ञानस्याप्रवेदनात् ॥ ३६ ॥
ज्ञानातरेण तद्विज्ञौ तस्याप्यन्येन वेदन ।
वेदनेन भवेदेवमनवस्था महीयसी ॥ ३७ ॥
गत्वा सुदूरमप्येव स्वसविदितवेदने ।
इष्यमाणे महेशस्य प्रथम तादृगस्तु व ॥ ३८ ॥

महेश्वरस्य हि विज्ञानं यदि स्व न वेदयते स्वात्मनि क्रियाविरोधात्तदा समस्तकारकशक्तिनिकरमपि कथं संवेदयेत् । तथा हि । नेश्वरज्ञान सकलकारकशक्तिनिकरसंवेदक स्वासंवेदकत्वात् । यद्यत्स्वासंवेदक तत्तत्र सकलकारकशक्तिनिकरसंवेदक यथा चक्षु , तथाचेश्वरज्ञान तस्मान्न तथेति कुत समस्तकारकाधिष्ठायक यतस्तदाश्रयस्येश्वरस्य निखिलकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्व सिध्येत् असर्वज्ञताया एव तस्यैव प्रसिद्धे । अथवा यदीश्वरस्य ज्ञान स्वयमीश्वरेण न संवेद्यत इत्यस्वसंविदितमिष्यते तदा तस्य सर्वज्ञता न स्यात् स्वज्ञानसंवेदनाभावात् । ननु च सर्वं ज्ञेयमेव जानन् सर्वज्ञ कथ्यते न पुनर्ज्ञान तस्या ज्ञेयत्वात् । नच तदज्ञात ज्ञेयपरिच्छित्तिर्न भवेत् चक्षुरपरिज्ञाने तत्परिच्छेद्यरूपापरिज्ञानप्रसंगात् । करणापरिज्ञानेऽपि विषयपरिच्छित्तेरविरोधादित्यपि नानुमंतव्य । सर्वप्रहणेन ज्ञानज्ञेयज्ञातृज्ञानिलक्षणस्य तत्त्वचतुष्टयस्य प्रतिज्ञानात् 'प्रमाण प्रमाता प्रमेय प्रमितिरिति चतसृषु चैव विद्यासु तत्त्व परिसमाप्यत' इति वचनात् । तदन्यतमापरिज्ञानेऽपि सकलतत्त्वपरिज्ञानानुपपत्ते कुत सर्वज्ञतेश्वरस्य सिध्येत् । ज्ञानांतरेण स्वज्ञानस्यापि वेदनान्नाऽस्यासर्वज्ञतेति चेत् तर्हि तदपि ज्ञानातर परेण ज्ञानेन ज्ञातव्यमित्यभ्युपगम्यमानेऽनवस्था महीयसी स्यात् । सुदूरमप्यनुसृत्य कस्यचिद्विज्ञानस्य स्वार्थावभासन स्वभावत्वे प्रथमस्यैव सहस्रकिरणवत् स्वार्थावभासनस्वभावत्वमुररीकियतामलमस्यसंविदितज्ञानकल्पनया, स्वार्थव्यवसायात्मकज्ञानाभ्युपगमे च युष्माक तस्य महेश्वराद्भेदे पर्यनुयोगमाह—

तत्स्वार्थव्यवसायात्मज्ञानं भिन्नं महेश्वरात् ।
कथं तस्येति निर्देश्यमाकाशादिवदंजसा ॥ ३९ ॥
समवायेन तस्यापि तद्भिन्नस्य कुतो मतिः ।
इहेदमिति विज्ञानादबाध्याद्व्यभिचारि तत् ॥ ४० ॥
इह कुंडे दधीत्यादि विज्ञानेनास्तविद्विषा ।
साध्ये सबधमात्रे तु परेषां सिद्धसाधनं ॥ ४१ ॥

यदि स्वार्थव्यवसायात्मक ज्ञानमीश्वरस्याभ्यनुज्ञायते तस्यासदादिविशिष्टत्वात् तदा तदीश्वराद्भिन्नमभ्युपगंतव्य । अभेदे सिद्धांतविरोधात् । तथाचाकाशादेरिव कथ तस्येति व्यपदेश्यमिति पर्यनुयुज्महे । स्यान्मत भिन्नमपि विज्ञान महेश्वरात्तस्येतिव्यपदिश्यते तत्र समवायात् नाकाशादरिति निर्दिश्यते तत्र तस्यासमवायादिति । तदप्ययुक्त । ताभ्यामीश्वरज्ञानाभ्या भिन्नस्य समवायस्यापि कुत प्रतिपत्तिरिति पर्यनुयोगस्य तदवस्थत्वात् । इहेदमिति प्रत्ययविशेषाद्बाधकरहितात् समवायस्य प्रतिपत्ति तथाहि, इहमिहेश्वरे ज्ञानमित्तीहेदप्रत्ययो विशिष्टपदार्थहेतुक सकलबाधकरहितत्वे सतीहेदमिति प्रत्ययविशेषत्वात् यो य सकलबाधकरहितत्वे सति प्रत्ययविशेष स स विशिष्टपदार्थहेतुको दृष्ट: यथा द्रव्येषु द्रव्यमित्यन्वयप्रत्ययविशेष सामान्यपदार्थहेतुक. सकलपदार्थबाधकरहितत्वे सति प्रत्ययविशेषत्वेहेदमिति प्रत्ययविशेष तस्माद्विशिष्टपदार्थहेतुक इत्यनुमीयते । योऽसौ विशिष्ट पदार्थस्तद्धतु स समवाय , पदार्थांतरस्य तद्धेतोरसभवात्तद्धेतुकत्वायोगाच्च , न हीह तंतुषु पट इति प्रत्ययस्तंतुहेतुक , तंतुषु सतत्र इति प्रत्ययस्योत्पत्ते नापि पटहेतुक पटात्पट इति प्रत्ययस्योदयात् । नापि वासनाविशेषहेतुक तस्या कारणरहिताया सभवाभावात् । पूर्वं तथाविधज्ञानस्य तत्कारणत्वे तदपि कुतो हेतोरिति चिन्त्यमतत् पूर्वतद्वासनात इति चन्न । अनवस्थाप्रसंगात् । ज्ञानवासनयोरनादिसंतानपरिकल्पनाया कुतो बहिरर्थसिद्धिरनादिवासनाबलादेव नीलादिप्रत्ययानामपि भावात् । नचैव विज्ञानसंताननानात्वसिद्धि संतानांतरग्राहिणोविज्ञानस्यापि संतानांतरमंतरेण वासनाविशेषादेव तथाप्रत्ययप्रसूते स्वसंतानांतरप्रत्ययवत् । नानासंतानानभ्युपगमे चैकज्ञानसंतानसिद्धिरपि कुत. स्यात् । स्वसंतानाभावेऽपि

तद्ग्राहिण प्रत्ययस्य भावात् स्वसतानस्याप्यनिष्टो सविदद्वैत कुत साधयेत् स्वत प्रतिभासनादिति चेन्न। तथा वासनाविशेषादेव स्वत प्रतिभासस्यापि भावात्। शक्य हि वक्तु स्वत प्रतिभासवासनावशादेव स्वत प्रतिभास सवेदनस्य न पुन परमार्थत इति न किंचित्पारमार्थिक सवेदन सिध्येत्। तथाच स्वरूपस्य स्वतोगतिरिति रिक्ता वाचोयुक्ति। तदनेन कुतश्चित्किंचित्परमार्थत साधयता दूषयता वा साधनज्ञान दूषणज्ञान वाऽभ्रात सालम्बनमभ्युपगतव्य। तद्वत्सर्वमबाधित ज्ञान सालबनमिति कथमिहेदमिति प्रत्ययस्याबाधितस्य निरालबनता येन वासनामात्रहेतुरय स्यात्। नापि निर्हेतुक कदाचित्कत्वात्। ततोऽस्य विशिष्ट पदार्थो हेतुरभ्युपगतव्य इति वैशेषिका सेऽप्येव प्रष्टव्या। काऽसौ विशिष्ट पदार्थ समवाय सबधमात्र वा। न तावत्समवाय, तद्धेतुकत्व साध्येऽस्मदादिति प्रत्ययस्य कुण्डे दधीत्यादिना निरस्तसमस्तबाधकेन प्रत्ययेन व्यभिचारित्वात्, तदपीहेदमिति विज्ञानमबाध भवत्यव। नच समवायहेतुक तस्य सयोगहेतुकत्वात्। सबधमात्रे तु तन्निबधने साध्ये परेषा सिद्धसाधनमेव स्याद्वादिना सर्वत्रेहेद प्रत्ययस्याबाधितस्य सबधमात्रनिबधनत्वेन सिद्धत्वात्। स्यान्मत। वैशेषिकाणामबाधितहेद प्रत्ययाल्लिंगात्सामान्यत सबधे सिद्धे विशेषणावयवावयविनोगुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतो सामान्यतद्वतोर्विशेषतद्वतोश्च य सबध इहेद प्रत्ययलिंग स समवाय एव भविष्यति लक्षणविशेषसभवात्। तथा हि "अयुतसिद्धानामाधाराधारभूतानामिहेद प्रत्ययलिंगो य सबध स समवाय इति प्रशस्तकर"[1]। तत्र इहेद प्रत्ययलिंग समवाय इत्युच्यमानेऽतरालाभावनिबधनेन इह ग्रामे वृक्ष इति इहेद प्रत्ययेन, व्यभिचारात् सबध इति वचन। सबधो हि इहेद प्रत्ययलिंगो य स एव समवाय इष्यते नचातरालाभावो ग्रामवृक्षाणा सबधइति न तेन व्यभिचार। तथापि इहाकाशे शकुनिरिति इहेद प्रत्ययेन सयोगसबधमात्रनिबधनेन व्यभिचार इत्याधाराधेयभूतानामिति निगद्यते। न हि यथाऽवयवावयव्यादीनामाधाराधेयभूतत्वमुभयोः प्रसिद्ध तथा शकुन्याकाशयोरौत्तराधर्यायोगात् आकाशस्य सर्वगतत्वेन शकुनेरुपर्यपि भावादधस्तादिर्वेति न तत्रहेदप्रत्ययेन व्यभिचार। नन्वाकाशस्यातीन्द्रियत्वात्तदस्मदादीनामिहेद प्रत्ययस्यासभवात् कथ तेन व्यभिचारचोदना साधीयसीति न मतव्य। कुतश्चिल्लिंगादनुमितऽप्याकाशे श्रुतिप्रसिद्धेर्वा क्वचिदिहेदमिति प्रत्ययाविरोधात् तत्र, भ्रान्तेन वा केपाचिदिहेदमिति प्रत्ययेन व्यभिचारचोदनाया न्यायप्राप्तत्वात् तत्परिहारार्थमाधाराधेयभूतानामिति वचनस्योपपत्ते। नन्वेवमपीह कुण्डे दधीति प्रत्ययेनानेकान्तस्तस्य सयोगनिबधनत्वेन समवायाहेतुत्वादिति न शक्यमयुतसिद्धनामिति प्रतिपादनात्। नहि यथावयवावयव्यादयोऽयुतसिद्धास्तथा दधिकुण्डादय तेषा युतसिद्धत्वात्। तद्ह्ययुतसिद्धानामेवेति वक्तव्यमाधाराधेयभूतानामिति वचनस्याभावऽपि व्यभिचाराभावादिति न चेतसि विधेयं। वाच्यवाचकभावनाकाशाकाशशब्दयोर्व्यभिचारात्॥ इहाकाशे वाच्ये वाचक आकाशशब्द इति इहेदप्रत्ययलिंगस्यायुतसिद्धसबधस्य वाच्यवाचकभावप्रसिद्धे तेन व्यभिचारोपपत्तेराधाराधेयभूतानामिति वचनस्योपपत्ते। नन्वाधाराधेयभूतानामयुतसिद्धानामपि सबधस्य विषयविषयिभावस्य सिद्धे कुत समवायसिद्धि। नह्यात्मनि-इच्छादीनां ज्ञानमयुतसिद्ध न लभते। तथाहमितिज्ञानमाधाराधेयभावस्याप्यत्र भावात् नचाहमिति प्रत्ययस्यात्मविषयस्यायुतसिद्धस्यात्माधारस्य विषयविषयिभावोऽसिद्ध इति युतसिद्धयो समवाय एव सिध्येदिति न वक्तव्य। आधाराधेयभूतानामेवायुतसिद्धानामवधि भावधारणात्। वाच्यवाचकभावो हि युतसिद्धानामनाधाराधेयभूताना च प्रतीयते विषयविषयिभाववत्। ततोऽनेनानवधारितविषयेण न व्यभिचार शक्यते। नन्वेवमयुतसिद्धानामेवेत्यवधारणाद्व्यभिचाराभावादाधाराधेयभूतानामिति वचनमनर्थक स्यात् आधाराधेयभूतानामेवेत्यवधारणे सत्ययुतसिद्धानामिति वचनवत्॥ विषयविषयिभावस्य वाच्यवाचकभावस्य च युतसिद्धानामप्यनाधार्याधारभूतानामिव सभवात् तेन व्यभिचाराभावादिति च

---

१ अयुतसिद्धानामिहेदमिति प्रत्ययहेतुर्य।

न मननीय। घटाद्येकद्रव्यसमवायिना रूपरसादीनामयुतसिद्धानामेव परस्पर समवायाभावादेकार्थसमवायेन संबधेन व्यभिचारात्। नन्वय युतसिद्धानामपि संभवति विषयविषयिभाववद्वाच्यवाचकभाववद्वा ततोऽयुतसिद्धानामेवेत्यवधारणेऽपि व्यभिचारनिवृत्यर्थमाधार्याधारभूतानामिति वचन । तथाऽऽधार्याधारभूतानामेवेति वचनेऽप्याधाराधेयभावेन संयोगाविशेषेण सर्वथाऽनाधार्याधारभूतानामसंभवताव्यभिचार संभाव्यत एव तन्निवृत्यर्थमयुतसिद्धानामेवेति वचनमर्थवदेवति निरवद्यमयुतसिद्धत्वाधार्याधारभूतत्वलक्षण संयोगादिभ्योव्यवच्छेदक संबधस्येहेदं प्रत्ययलिंगेन व्यवस्थापितस्य समवायस्वभावत्वं साधयत्येव । अत संबधमात्रऽपि साध्ये न सिद्धसाधनमिति वैशेषिका मन्यन्ते तेषामयुतसिद्धानामिति वचन तान्निवृत्त्यर्थते । किमिदमयुतसिद्धत्व नामविशेषण, वैशेषिकशास्त्रापेक्षया लोकापेक्षया वा स्यात् ॥ उभयथापि न साध्वित्याह ॥

सत्यामयुतसिद्धौ चेन्नेदं साधुविशेषण ।
शास्त्रीयायुतसिद्धत्वविरहात्समवायिनो· ॥४२॥
द्रव्यं स्वावयवाधारं गुणो द्रव्याश्रयो यत·
लौकिक्ययुतसिद्धिस्तु भवेद्दुग्धांभसोरपि ॥४३॥

इह तंतुषु पट इत्यादिरिहेद प्रत्यय समवायसंबधनिबधन एव, निर्बाधत्वे सत्ययुतसिद्धेहेदप्रत्ययत्वात्। यस्तु न समवायसंबधनिबधन स नैव यथेहसमवायिषु समवाय इति बाध्यमानेहेद प्रत्यय । इह कुंडे दधीति युतसिद्धेहेद प्रत्ययश्च। निर्बाधत्वेसत्ययुतसिद्धेहेद प्रत्ययश्चायमिहतंतुषु पट इत्यादि , तस्मात्समवायसंबधनिबधन इति केवलव्यतिरेकी हेतुरसिद्धत्वादिदोषरहितत्वात् स्वसाध्याविनाभावी स्वसंबधं साधयतीति परैरभिधीयते सत्यामयुतसिद्धाविति वचनसामर्थ्यात् । तत्रेदमयुतसिद्धत्व यदि शास्त्रीय हेतोर्विशेषण तदा न साधु प्रतिभासते समवायिनोरवयवावयविनोर्गुणगुणिनो क्रिया क्रियावतो सामान्यतद्वतोर्विशेषतद्वतोश्च शास्त्रीयस्ययुतसिद्धत्वस्य विरहात् वैशेषिकशास्त्र हि प्रसिद्धम्-'अपृथगाश्रयवृत्तित्वमयुतसिद्धत्व'। तंतवेह नास्त्यत्र पट इति कारणाद्द्रव्य तंतुलक्षण स्वावयवेषु वर्तते कार्यद्रव्य च पटलक्षण स्वावयवेषु तंतुषु वर्तत इति स्वावयवाधारावित्यनेनावयवावयविनो पृथगाश्रयवृत्तित्वसिद्धेर पृथगाश्रयवृत्तित्वमसंदेहेति प्रतिपादित यतश्च गुण कार्यद्रव्याश्रयो रूपादि। कार्यद्रव्य तु स्वावयवाधार प्रतीयते तेन गुणगुणिनोरपृथगाश्रयवृत्तित्वमसंभाव्यमान निवेदित। एतेन क्रियाया कार्यद्रव्यवर्तनात्कार्यद्रव्यस्य च स्वावयवेषु, क्रियाक्रियावतोरपृथगाश्रयवृत्तित्वाभाव· कथित । तथा सामान्यस्य द्रव्यत्वादिद्रव्यादिषु वृत्तेद्रव्यादीना च स्वाश्रयेषु, सामान्यतद्वतो पृथगाश्रयवृत्तित्व ख्यापितं तयेनापरविशेषस्य कार्यद्रव्येषु प्रवृत्ते कार्यद्रव्याणा च स्वावयवेषु विशेषतद्वतारपृथगाश्रयवृत्तित्व निरस्त वेदितव्य । ततो न शास्त्रीयायुतसिद्धि समवायिनोरस्ति या तु लौकिकी लोकप्रसिद्धैकभाजनवृत्ति सा दुग्धांभसोरपि युतसिद्धयोरस्तीति तयापि नायुतसिद्धत्व सत्या समवायिनो साधीय इति प्रतिपत्तव्य ।

पृथगाश्रयवृत्तित्व युतसिद्धिर्नचानयोः ।
सास्तीशस्य विभुत्वेन परद्रव्याश्रितिच्युतेः ॥४४॥
ज्ञानस्यापीश्वरादन्यद्रव्यवृत्तित्वहानितः ।
इति येऽपि समादध्युस्तांश्च पर्यनुयुंज्महे ॥४५॥
विशुद्धद्रव्यविशेषाणामन्याश्रयविवेकतः ।
युतसिद्धि कथ तु स्यादेकद्रव्यगुणादिषु ॥४६॥

समवाय' प्रसज्येतायुतसिद्धौ परस्पर ।
तेषा तद्द्वितयासत्वे स्याद्व्याघातो दुरुत्तरः ॥४७॥

ननु च पृथगाश्रयवृत्तित्व युतसिद्धि ' पृथगाश्रयाश्रयित्व युतसिद्धि ' इति वचनात् । पृथगाश्रयसमवायोयुतसिद्धिरिति वदता समवायस्य विवादाध्यासितत्वाल्लक्षणासिद्धिप्रसगात् । लक्षणस्य कारकत्वेन ज्ञापकत्वेऽपि तेन सिद्धेन भवितव्य । असिद्धस्य विवादाध्यासितस्य सदिग्धत्वात् तल्लक्षण स्यायोगात् । सिद्ध हि कस्याचिद्धेदक लक्षणमुपपद्यते नान्यथेति लक्ष्यलक्षणभावविदो विभावयति । तत्र युतसिद्धत्वमीश्वरज्ञानयोर्नास्त्येव महेश्वरस्य विभुत्वान्नित्यत्वाच्चान्यद्रव्यवृत्तित्वाभावान्महेश्वरान्यत्र सद्विज्ञानत्वस्याप्रवृत्ते पृथगाश्रयवृत्तित्वाभावात् । कुंडस्य हि कुंडावयवपु वृत्तिर्दध्नश्च दध्यवयवेष्विति कुंडावयवदध्यवयवाश्रयौ पृथग्भुतावाश्रयौ तयोश्च कुंडस्य दध्नश्च वृत्तिरिति पृथगाश्रयवृत्तित्व तयोरभिधीयते । न चैवविध पृथगाश्रयाश्रयित्व समवायिनोः संभवति तंतूना स्तावयवप्वंशुषु यथा वृत्ति न तथा पटस्य तंतुव्यतिरिक्ते कचिदाश्रये नह्यत्र चत्वारोऽर्था प्रतीयते । द्वावाश्रयौ पृथग्भूतौ द्वौ चाश्रयिणाविति ततोरेव स्तावयवापेक्षयाश्रयित्वात्पटापेक्षया चाश्रयत्वान्नयाणामेवार्थानां प्रसिद्धे पृथगाश्रयाश्रयित्वस्य युतसिद्धिलक्षणस्याभावादयुतसिद्धत्व शास्त्रीय समवायिनो सिद्धमेव ततोऽयुतसिद्धत्वविशेषण साध्येवासिद्धत्वाभावात् । लौकिकयुतसिद्धत्व तु प्रतीतिबाधित नाभ्युपगम्यत एव तत्त सविशेषणाद्धेतो समवायसिद्धिरिति चेऽपि समादधते विदग्धवैशेषिकास्तांश्च पर्यनुयुज्महे । विभुद्रव्यविशेषाणामात्माकाशादीना कथ तु युतसिद्धि परिकल्पते भवद्भिस्तेषामन्याश्रयविरहात् । पृथगाश्रयाश्रयित्वासभवात् । नित्यानां च पृथग्गतिमत्वं युतसिद्धिरित्यपि न विभुद्रव्येषु समवति सद्धि पृथग्गतिमत्व द्विधाभिधीयते कैश्चित् । अन्यतरपृथग्गतिमत्व उभयपृथग्गतिमत्व चेति । तत्र परमाणुविभुद्रव्ययोरन्यतरपृथग्गतिमत्व परमाणोरेव गतिमत्वात् । विभुद्रव्यस्य तु निष्क्रियत्वेन गतिमत्वाभावात्, परमाणूनां तु परस्परमुभयपृथग्गतिमत्वमुभयोरपि परमाण्वो पृथक् पृथग्गतिमत्वसभवात् । नचैतद्द्वितयमपि परस्पर विभुद्रव्यविशेषाणां सभवति । तथैकद्रव्याश्रयाणां गुणकर्मसामान्यानां च परस्पर पृथगाश्रयवृत्तेरभावात् युतसिद्धि कथ नु स्यादिति वितर्कयतु भवत । तेषा युतसिध्यभाव च युतसिद्धौ सत्या समवायोऽन्योन्य प्रसज्येत स च नेष्ट तेषामाश्रयाश्रयिभावाभावात् । अत्र कश्चिद्विभुद्रव्यविशेषाणामन्योन्य नित्यसयोगमासचक्षत तस्य श्रुतश्चिदजातत्वात् । नह्ययमन्यतरकर्मजो यथा स्थाणोः श्येनेन । विभूनां च मूर्ते , नाप्युभयकर्मजो यथा मेषयामल्लयोर्वा । न च सयोगजो यथा द्विनतुकवीरणयो शरीराकाशयोर्वा । स्तावयवसयोगपूर्वको ह्यवयविन कदाचित्सयोग प्रसिद्ध । न चाकाशादीनामवयवा संति निरवयवत्वात् ततो न तत्सयोगपूर्वक परस्पर सयोगो यत सयोगज स्यात् प्राप्तिस्तु तेषां सर्वदाऽस्तीति तल्लक्षणसयोग , अजपेवाभ्युपगतव्य । तत्सिद्धश्च युतसिद्धिस्तेषा प्रतिज्ञातव्या । युतसिद्धानामेव सयोगस्य निश्चयात् । नचैव ये ये युतसिद्धास्तेषा सह्यहिमवदादीनामपि सयोग प्रसज्यते तथाव्याप्तेरभावात् सयोगन हि युतसिद्धत्व व्याप्तं न युतसिद्धत्वेन सयोग ततो यत्र यत्र सयोगस्तत्र तत्र युतसिद्धिरित्यनुमीयते कुंडबदरादिवत् । एव चैकद्रव्याश्रयाणा गुणादीना सयोगस्यासंभवान्न युतसिद्धि तस्य गुणत्वन द्रव्याश्रयत्वात् तदभावान्न युतसिद्धि नाप्ययुतसिद्धिरस्तीति समवाय प्राप्नुयात् तस्येहेद प्रत्ययलिंगत्वादाधाराधारभूतपदार्थविषयत्वाच्च । नचैते परस्परमाधार्याधारभूता स्वाश्रयेण द्रव्येण सहाधार्याधारभावात् । नचेहेदमिति प्रत्ययस्तन्नाबाधित सभवति यल्लिंग संबध समवायो व्यवस्थाप्यते । न हीहरसे रूप कर्मतिचाबाधित, प्रत्ययोऽस्ति नापीह सामान्ये कर्म गुणोवेति न तत समवाय स्यात् नहि यत्र यत्रायुतसिद्धिस्तत्रतत्र समवाय इति व्याप्तिरस्ति यत्र यत्र समवायस्तत्र तत्रायुतसिद्धिरितिव्याप्त संप्रत्ययादिति सर्व निरवद्य परोक्तदूषणानवकाशात् इति त एवं मन्यमान शफरादयोऽपि पर्यनुयोज्या कथ पृथगाश्रयाश्रयित्व युतसिद्धि नित्यानां च पृथग्गतिमत्वमिति

युतसिद्धेर्लक्षणद्वयमव्याप्ति न स्यात् तस्य विभुद्रव्येष्वजसयोगनानुमिताया युतसिद्धाघभावात्। यदि पुनरेतल्लक्षणद्वयव्यतिक्रमेण सयोगहेतुर्युतसिद्धिरिति लक्षणान्तरमुररीक्रियते तदा कुडबदरादिषु परमाण्वाकाशादिषु परमाणुष्वात्ममनस्सु विभुद्रव्येषु च परस्पर युतसिद्धभावाल्लक्षणस्याव्याप्यतिव्याप्यसंभवदाप परिहारेऽपि कर्मापि युतसिद्धिं प्राप्नोति तस्यापि सयोग हेतुत्वाददृष्टेश्वरकालादेरिवेति तु शक्यातिव्याप्ति परिहर्तुं। सयोगस्यैवहेतुरित्यवधारणाददापोऽयमिति चेन्न। एवमपि हिमवद्विंध्यादिना युतसिद्धे संयोगहेतोरपि प्रसिद्धेर्लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गात्। हेतुरेव सयोगस्येत्यवधारणादयमपि न दोष इति चेन्न। एवमपि सयोगहेतोर्युतसिद्धे प्रसगात् ॥ सयोगस्यैव हेतुर्युतसिद्धिरित्यवधारणेऽपि विभागहेतुर्युतसिद्धिं कथमिव व्यवस्थाप्यते ॥ न च युतसिद्धाना सयोग एव विभागस्यापि भावात् सयोगोविभागहेतुरित्यपिवार्तं। तस्य तद्विरोधिगुणत्वात् तद्विनाशहेतुगत्वात्॥सयुक्तविषयत्वाद्विभागस्य सयोगोहेतुरिति चेन्न तर्हि विभक्तविषयत्वात्सयोगस्य विभागोहेतुरस्तु। कयोश्चित्विभक्तयोरप्युभयकर्मणोऽन्यतरकर्मणोऽवयवसयोगस्य चापाये सयोगापायान्न विभाग सयोगहेतुरितिचेत् तर्हि सयुक्तयोरप्युभयकर्मणोऽन्यतरकर्मणोऽवयवविभागस्यचापाये विभागस्याभावात्सयोगा विभागस्यापि हेतुर्माभूत्। कथ च शश्वदविभक्तानां विभुद्रव्यविशेषाणामज सयोग सिध्यन्विभागहेतुकोऽव्यवस्थाप्यते। तत्र युतसिद्धिर्विभाग हेतुरपि कथमवस्थाप्यते इति चेत् सर्वस्य हेतो कार्योत्पादनानियमदिति ब्रूम। समर्थो हि हेतु स्वकार्यमुत्पादयति नासमर्थ, सहकारिकारणानपेक्षोऽतिप्रसगात् ॥ तेन यथा हिमवद्विध्यादीना युतसिद्धि विद्यमानापि न सयोगमुपजनयति सहकारिकारणस्य कर्मादेरभावात् तथा विभुद्रव्यविशेषाणा शाश्वतिका युतसिद्धि सत्यपि न विभाग, सहकारिकारणस्याऽन्यतरकर्मादेरभावादिति सयोगहेतु युतसिद्धिमभ्यनुजानतो विभागहेतुमपि तामभ्यनुजानंतु सर्वथाविशेषाभावात् तथा च सयोगस्यैव हेतुर्युतसिद्धिरित्यपिलक्षण न व्यवतिष्ठत एव लक्षणाभावे च न युतसिद्धि नापि युतसिध्यभावलक्षणा स्याद्युतसिद्धिरिति युतसिध्ययुतसिद्धिद्वितयापाये व्याघातो दुरुत्तर स्यात् सर्वत्र सयोगसमवाययोरभावात् सस्तंहाने सकलार्थहानि स्यादित्याभिप्राय । सयोगापाये तावदात्मात करणसयोगाद् बुद्ध्यादिगुणोत्पत्तिर्न भवेत् तद्भावे च आत्मनोऽव्यवस्थापनोपायापायादात्मतत्त्वहानि ॥ एतेन भेरीदण्डाद्याकाशसयोगाभावाच्छब्दस्यानुत्पत्तेराकाशव्यवस्थापनोपायासत्वादाकाशहानिरुक्ता सर्वत्रावयवसयोगाभावात्तद्विभागस्याप्यनुपपत्तेस्तन्निमित्तस्यापि शब्दस्याभावात्। एतेन परमाणुसयोगाभावाद्व्यणुकादिप्रक्रमेणावयविनोऽनुत्पत्तस्तत्र परापरादिप्रत्ययापायात् इदमत पूर्वेणेत्यादिप्रत्ययापायाच्च न कालो दिक् च व्यवतिष्ठत इत्युक्त । तथा समवायासत्वे सकलसमवायिनामभावान्न मन परमाणवोऽपि सभाव्यत इति सकलद्रव्यपदार्थहानेस्तद्गुणकर्मसामान्यविशेषपदार्थहानिरपीति सकलपदार्थव्याघातात् दुरुत्तरोवैशेषिकमतस्य व्याघात स्यात् स परिजिहीर्षता युतसिद्धि कुतश्चिद्व्यवस्थापनीया ॥ तत्र—

युतप्रत्ययहेतुत्वाद्युतसिद्धिरितीरणे
विभुद्रव्यगुणादीनां युतसिद्धि समागता ॥४८॥

यथैव हि कुडबदरादिषु युतप्रत्ययउत्पद्यते कुडादिभ्यो बदरादयोयुता इति तथा विभुद्रव्यविशेषेषु गुणगुणिषु क्रियाक्रियावत्सु सामान्यतद्वत्सु विशेषतद्वत्सु चावयवावयविषु च युतप्रत्ययोभवत्येवेति युतसिद्धि समागता सर्वत्रायुतप्रत्ययस्याभावात्। देशभेदाभावात्तत्र न युतप्रत्यय इति चेन्न। घटाऽऽतपादिषु युतप्रत्ययोत्पत्तिप्रसगात् ॥ तेषा स्वावयवेषु भिन्नेषु देशेषु वृत्तेस्तत्र युतप्रत्यय इति चेत् किमेव तंतुपटादिषु पटरूपादिषु च युतप्रत्यय प्रतिषिध्यत स्वाश्रयेषु भिन्नेषु वृत्तेरविशेषात् तथा च न तेषामयुतसिद्धि । ततो न युतप्रत्ययहेतुत्वेन युतसिद्धिर्व्यवतिष्ठते। तदव्यवस्थानाच्च किंस्यादित्याह ॥

यतो नायुतसिद्धि स्यादित्यसिद्ध विशेषण ।
हेतोर्विपक्षतस्तावद्व्यवच्छेदं न साधयेत् ॥४९॥

सिद्धेऽपि समवायस्य समवायिषु दर्शनात् ।
इहेदमिति सवित्ते· साधन व्यभिचारि तत् ५०॥

तदेवमयुतसिद्धेरसभवे सत्यामयुतसिद्धाविति विशेषण सावदसिद्धविपक्षादसमवायात्सयोगा वेर्व्यवच्छद न साधयत् सयोगाविना व्यभिचारस्याबाधितेहेदंप्रत्ययस्य हतोर्दु परिहारत्वात् कंचद मभ्युपगम्यायुतसिद्धत्व विशेषण हेतोरनैकातिकत्वमुच्यते । सिद्धेऽपि विशेषणे साधनस्येहसमवायिषु समवायइत्ययुतासिद्धबाधितेहेदप्रत्येन साधनमेतत् व्यभिचारि कथ्यते । नन्वयमयुतसिद्धबाधितेहेद प्रत्यय समवायहेतुक इति । नन्वबाधितत्वविशेषणमसिद्धमिति परमतमाशक्याह ॥

समवायांन्तराद्वृत्तौ समवायस्य तत्वत ।
समवायिषु तस्यापि परस्मादित्यनिष्ठिति ५१॥
तद्बाधाऽस्तीत्यबाधत्व नाम नेह विशेषण ।
हेतो सिद्धमनेकांतो यतोऽनेनेति ये विदुः ॥५२॥
तेषामिहेति विज्ञानाद्विशेषणविशेष्यता ।
समवायस्य तद्वत्सु तत एव न सिध्यति ॥५३॥
विशेषणविशेष्यत्वसबधोऽप्यन्यतो यदि ।
स्वसबधिषु वर्तेत तदा बाधाऽनवस्थिति· ॥ ५४ ॥

इह समवायिषु समवाय इति समवायसमवायिनोरयुतसिद्धत्वे समवायस्य पृथगाश्रयाभावा दसिद्ध सतीहेदमिति सवित्तेरबाधितत्वविशेषणस्याभावात् न तया साधन व्यभिचरेत् तन्नान वस्थाया बाधिकाया सद्भावात् तथाहि समवायिषु समवयस्य वृत्ति समवायातराद्यदीष्यते तदा तस्यापि समवायातरस्य समवायसमवायिषु स्वसबधिषु वृत्तिरपरापरसमवायरूपैषितव्या तथाचापरापरसमवायपरिकल्पनायामनिष्ठिति स्यात् तथैक एव समवायस्तत्वं भावन व्याप्यातमिति सिद्धातस्य चानिष्ठिति सैवहेदमिति प्रत्ययस्य बाधा ततोनाबाधत्व नाम विशेषणं हतार्थेनाऽनेकात स्यादि- ति ये वदति तेषा विशेषणविशेष्यत्वमबधोऽपि समवायिषु समवाय इति प्रत्ययान्न सिध्यदनवस्थाया सद्भावात् विशेषणविशेष्यभावो हि समवायसमवयिनो परैरिष्ट समवायस्य विशेषणत्वात् समवा- यिनां विशेष्यत्वात् अन्यथा समवायप्रतिनियमानुपपत्त ॥ सच समवायसमवायिभ्योऽथातरमेव न पुनरनथातर समवायस्यापि समवायिभ्योऽनर्थांतरापत्ते सचार्थांतरभूतोविशेषणविशेष्यभाव सबध. स्वसबधिषु परम्मादव विशेषणविशेष्यभावात्प्रतिनियत स्यात् नान्यथा तथाचापरापरविशे षणविशेष्यभावपरिकल्पन यामनवस्था बाधा तदवस्थैव ततस्तया समवायादिहेदमिति प्रत्ययाद्विशेषण विशेष्यभावोऽपि न सिध्येदिति कुत समवायप्रतिनियम क्वचिदेव समवयिषु परेषा स्यात् ॥

विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययादवगम्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वमित्यप्येतेन दूषित ॥५५॥

यथेह समवायिषु समवाय इताहृद्प्रत्ययादनवस्थया बाध्यमानात् समवायवद्विशेषणविश ष्यभावो न सिध्येदिति तथा विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययादप्यनवस्थया बाध्यमानत्वाविशेषात् ततोऽ नेनहृद्प्रत्ययदूषणेन विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययोऽपि दूषित एव तनैव च तद्दूषणेन विशेषणविशे- ष्यत्व सवत्र दूषितमवगम्यता ॥ अत्रानवस्थापरिहार परेषामाशक्य निराचष्टे ॥

तस्यानंत्यात्प्रपत्तृणामाकाक्षाक्षयतोऽपि वा ।
न दोष इति चेदेव समवायादिनापि किं ॥ ५६ ॥
गुणादिद्रव्ययोर्भिन्नद्रव्ययोश्च परस्पर ।
विशेषणविशेष्यत्वसंबंधोऽस्तु निरंकुश ॥ ५७ ॥
सयोग· समवायो वा तद्विशेषोऽस्त्वनेकधा ।
स्वातंत्र्ये समवायस्य सर्वथैक्ये न दोषतः ॥ ५८ ॥

तस्य विशेषणविशेष्यभावस्यानंत्यात्समवायबहुत्वानभ्युपगमात् नानवस्था दोषो यदि परैः कथ्यते प्रपत्तृणामाकाक्षाक्षयतोऽपि वा यत्र यस्य पतिपत्तुर्व्यवहारपरिसमाप्तेराकाक्षाक्षय स्यात् तत्रापरविशेषणविशेष्यभावानन्वेषणादनवस्थानुपपत्ते तदा समवायादिनापि परिकल्पितेन न किंचित्फलमुपलभामहे समवायिनारपि विशेषणविशेष्यभावस्यैवाभ्युपगमनीयत्वात् संयोगिनोरपि विशेषणविशेष्यभावानतिक्रमात् । गुणद्रव्ययो क्रियाद्रव्ययो द्रव्यत्वद्रव्ययो गुणत्वगुणयो कर्मस्वकर्मणो गुणत्वद्रव्ययो कर्मत्वद्रव्ययो विशेषद्रव्ययोश्च द्रव्ययोरिव विशेषणविशेष्यत्वस्य साक्षात्परंपरया वा प्रतीयमानस्य बाधकाभावात् । यथैव हि गुणिद्रव्य क्रियावद्द्रव्य द्रव्यत्ववद्द्रव्य विशेषवद्द्रव्य गुणत्ववान्गुण कर्मत्ववत्कर्मेत्यत्र साक्षाद्विशेषणविशेष्यभाव प्रतिभासते दंडिकुंडलिवत् तथा परंपरया गुणत्ववद्द्रव्यमित्यत्र गुणस्य द्रव्यविशेषणत्वात् गुणत्वस्य च गुणविशेषणत्वात् विशेषणविशेष्यभावोऽपि तथा कर्मत्ववद्द्रव्यमित्यत्रापि कर्मत्वस्य कर्मविशेषणत्वात् कर्मणो द्रव्यविशेषणत्वात् विशेषणविशेष्यभाव एव निरंकुशोऽस्तु ॥ ननु च दंडपुरुषादीनामवयवयवयव्यादीना च संयोग समवायश्च विशेषणविशेष्यभावहेतु सप्रतीयते तस्य तद्भाव एवभावादिति न मंतव्य । तद्भावेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य सद्भावात् धर्मधर्मिवत् भावाभावबद्धा । नहि धर्म धर्मिणो संयोग तस्य द्रव्यनिष्ठत्वात् । नापि समवाय परैरिष्यते । समवायतदस्तित्वयो समवायांतरप्रसंगात् ॥ तथा न भावाभावयो संयोग समवायो वा परैरिष्ट सिद्धांतविरोधात् तयो र्विशेषणविशेष्यभावस्तु तैरिष्टो दुष्टश्चेति न संयोगसमवायाभ्या विशेषणविशेष्यभावो व्याप्त, तेन तयो व्याप्तत्वसिद्धि न हि विशेषणविशेष्यभावस्याभावे कयाश्चित्संयोग समवायो वा व्यवतिष्ठते ॥ क्वचिद्विशेषणविशेष्यभावाविवक्षाया तु संयोगसमवायव्यवहारो न विशेषणविशेष्यभावस्या व्यापकत्व व्यवस्थापयितुमल । सतोऽप्यनर्थित्वादेर्विवक्षानुपपत्तेर्व्यापकत्वप्रसिद्धे । तत संयोग समवायोवा अन्योवाऽविनाभावादि सबधस्तस्यैव विशेषणविशेष्यभावस्य विशेषोस्तु ॥ ननु च समवायस्य स्वतंत्रत्वादेकत्वाच्च कथमसौ तद्विशेष स्थाप्यत इतिचन्न समवायस्य स्वतंत्रत्वे सर्वथैक्ये च दोष सद्भावात् ॥ तथाहि—

स्वतंत्रस्य कथ तावदाश्रितत्वं स्वय मतं ।
तस्याश्रितत्वे वचने स्वातंत्र्य प्रतिहन्यते ॥ ५९ ॥
समवायिषु सत्स्वेव समवायस्य वेदनात् ।
आश्रितत्वे दिगादीना मूर्तद्रव्याश्रितिर्न किं ॥ ६० ॥
कथं चानाश्रित· सिध्येत्सबधः सर्वथा क्वचित् ।
स्वसबधिषु येनात· सभवेन्नियतस्थितिः ॥६१॥

एक एव च सर्वत्र समवायो यदीष्यते ।
तदा महेश्वरे ज्ञान समवैति न से कथ ॥६२॥
इहेति प्रत्ययोऽप्येष शकरे न तु खादिषु ।
इति भेदःकथसिध्येन्नियामकमपश्यत ॥६३॥
न चाचेतनता तत्र सभाव्येत नियामिका ।
शंभावपि तदास्थानात् खादेस्तदविशेषत ॥६४॥
नेशो ज्ञाता न चाज्ञाता स्वय ज्ञानस्य केवल ।
समवायात्सदा ज्ञाता यद्यात्मैव स किं स्वत ॥६५॥
नायमात्मा न चानात्मा स्वात्मत्वसमवायत ।
सदात्मैवेतिचेदेव द्रव्यमेव स्वतोऽसिधत् ॥६६॥
नेशो द्रव्य न चाद्रव्य द्रव्यत्वसमवायत ।
सर्वदा द्रव्यमेवेति यदि सन्नेव स स्वतः ॥६७॥
न स्वत. सन्नसन्नापि सत्वेन समवायत ।
सन्नेव शश्वदित्युक्तौ व्याघात केन वार्यते ॥६८॥
स्वरूपेणासत. सत्वसमवाये च खांबुजे ।
स स्यात् किं न विशेषस्याभावात्तस्य ततोंऽजसा ॥६९॥
स्वरूपेण सत सत्वसमवायेपि सर्वदा ।
सामान्यादौ भवेत्सत्वसमवायोऽविशेषत ॥७०॥
स्वत सतो यथा सत्त्वसमवायस्तथास्तु स ।
द्रव्यत्वात्मत्ववोद्धृत्वसमवायोऽपि तत्त्वत ॥ ७१ ॥
द्रव्यस्यैवात्मनो बोद्धु स्वय सिद्धस्य सर्वदा ।
नहि स्वतो तथाभूतस्तथात्वसमवायभाक् ॥ ७२ ॥
स्वय ज्ञत्वे च सिद्धेऽस्य महेशस्य निरर्थक ।
ज्ञानस्य समवायेन ज्ञत्वस्य परिकल्पन ॥ ७३ ॥
तत्स्वार्थव्यवसायात्मज्ञानतादात्म्यमृच्छत ।
कथ चिदीश्वरस्याऽस्ति जिनेशत्वमसशय ॥ ७४ ॥
स एव मोक्षमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते ।
सदेह सर्वविन्नष्टमोहो धर्मविशेषभाक् ॥ ७५ ॥

ज्ञानादन्यस्तु निर्देहः सदेहो वा न युज्यते ।
शिव कर्तोपदेशस्य सोऽभेत्ता कर्मभूभृतां ॥ ७६ ॥

स्वतन्त्रत्वे हि समवायस्य पण्णामाश्रितत्वम् "अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य" इति कथमाश्रितत्व स्वय वै-शेषिकैरिष्टमिति तत्रविरोधो दोष । तस्याश्रितत्वप्रतिपादने स्वतन्त्रत्वविरोधात् । पराश्रितत्व हि पार-तन्त्र्य तेन स्वातन्त्र्य कथ न प्रतिहन्यत । स्यान्मत न परमार्थत समवायस्याश्रितत्व धर्म कथ्यते यत्तत्रविरोध स्यात् किंतूपचारत् निमित्तत्वपचारस्य समवायिषु सत्सु समवायज्ञान समवायिशून्ये देशे समवायज्ञानासभवात् परमार्थतस्तस्याश्रितत्वे स्वाश्रयनाशात् विनाशप्रसगात् गुणादिवदिति । तदसत् । दिगादीनामप्यवमाश्रितत्वप्रसगात् । मूर्तद्रव्येषु सत्सूपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु दिग्लिगस्येदमत पूर्वेणैत्यादिप्रत्ययस्य कालर्लिगस्य च परत्वापरत्वादिप्रत्ययस्य सद्भावात् मूर्तद्रव्याश्रितत्वोपचारप्रस-गात् । तथाचान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति व्याघात नित्यद्रव्यस्यापि दिगादरुपचारादाश्रितत्वसिद्धे । सामान्यस्यापि परमार्थतोऽनाश्रितत्वमनुषज्यते स्वाश्रयविनाशेऽपि विनाशाभावात् समवायवत्तदिद स्वाभ्युपगमविरुद्ध वैशेषिकाणा, उपचारतोऽपि समवायस्याश्रितत्व स्वातन्त्र्य वा । किंच समवायो न सबध सर्वथाऽनाश्रितत्वात् या य सर्वथाऽनाश्रित स स न सबधो यथा दिगादि , सर्वथाऽना-श्रितश्च समवाय तस्मान्न सबध इति इहेद प्रत्ययलिंगो य स समवायो न स्यात् अयुतसिद्धाना-माधार्याधारभूतानामपि सबधातरेणाश्रितेन भवितव्य सयोगादेरसभवात् । समवायस्याप्यनाश्रितस्य सबधत्वविरोधात् । स्यादाकूत । समवायस्य धर्मिणोऽप्रतिपत्तौ हेतोराश्रयासिद्धत्व । प्रतिपत्तौ धर्मि-ग्राहकप्रमाणबाधित पक्षो हेतुश्च कालात्ययापदिष्ट प्रसज्येत । समवायो हि यत प्रमाणात्प्रतिपन्न-स्ततएवायुतसिद्धसबधत्व प्रतिपन्नमयुतसिद्धानामेव सबधस्य समवायव्यपदेशसिद्धेरिति । तदपि न श्रेयसि । सगवायिग्राहिणा प्रमाणेनाश्रितस्यैव समवायस्यात्रिष्वग्भावलक्षणस्य प्रतिपत्तेस्तस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमे चामबधत्वस्य प्रसगेन साधनात् । साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ परस्य व्याप्याभ्युपगमे तन्नातरीयकस्य व्यापकाभ्युपगमस्य प्रतिपादनात् । नह्यनाश्रितत्वमसबधत्वेन व्याप्त दिगादिष्वसिद्ध । नाप्यनैकातिकमनाश्रितस्य कस्यचित्सबधत्वाप्रसिद्ध विपक्षे वृत्त्यभावात् तत एव न विरुद्ध । नापि सत्प्रतिपक्ष तस्यानाश्रितस्यापि सबधत्वव्यवस्थापकानुमानाभावादिति न परेषा सगवाय सबधोऽस्ति यत प्रतिनियम कस्यचित्कचित्समवायिनि व्यवस्थाप्यते । भवतु वा सम-वाय । किमेकोऽनेको वा । यदि सर्वत्रैकएव समवायोऽभ्युपगम्यते तदा गहेश्वरे ज्ञान समवैति न पुनरप दिगादौ वसि कथमनुषज्यते । इहेति प्रत्ययादिति चन्न तस्येह शङ्करे ज्ञानमिति प्रत्ययस्यैक-समवायहेतुकस्य सादिव्यवच्छेदेन शकर एव ज्ञानसमवायसाधनासमर्थत्वात् । नियामकादर्शनाद्ध-रस्य व्यवस्थापयितुमशक्ते । ननु च विशेषणभेद एव नियामक सत्तावत् सत्ता हि द्रव्यादिविशे-षणभेदादनेकापि भिद्यमाना दृष्टा प्रतिनियतद्रव्यादिसत्वव्यवस्थापिका द्रव्यवत् गुणवत् कर्म वदिति, द्रव्यादिविशेषणविशिष्टस्य सत्प्रत्ययस्य द्रव्यादिविशिष्टसत्ताव्यवस्थापकत्वात् तद्वत्समवा यिविशेषणविशिष्टहेदप्रत्ययाद्विशिष्टसमवायिविशेषणस्य समवायस्य व्यवस्थिते । समवायो हि अनुपलक्षितो विशिष्टप्रत्ययायसिध्यते तत्प्रतिनियमहेतुरेवाभिधीयत यथह ततुषु पट इति ततुपटविशिष्ट-हेदप्रत्ययात्ततुष्वेव पटस्य समवाय। नियम्यते न वीरणादिषु नचाय विशिष्टहेदप्रत्यय सर्वस्य प्रतिपत्तु प्रतिनियतविषय समनुभूयमान पर्यनुयोगार्ह किमितिभवन तत्रैव प्रतिनियतोऽनुभूयते न पुनर-न्यत्रेति । तथा तस्य पर्यनुयोग कस्यचित्वेष्टव्यवस्थानुपपत्ते । नह्यव्यवस्थापकप्रत्ययस्यापि पर्यनु-योग्यत्वानिष्टे । सुदूरमपि गत्वा यदि कस्यचित्प्रत्ययविशेषस्यानुभूयमानस्य पर्यनुयोगाविषयत्वात् । ततस्तत्रव्यवस्थितिरभ्युपगम्यते तदहशकरे ज्ञानमिति विशिष्टहेदप्रत्ययात्प्रमाणोपपन्नात्तत्रैव ज्ञान समवायो व्यवतिष्ठते न खादिषु । विशेषणभेदात्समवायस्य भेदमभिदधिरे केचिद्वैयुत्पन्नवैशेषिका,

योत्पादएव प्रागभावाभावस्ततोऽर्थांतरस्यासभवात् कथ तेन कार्यस्यप्रतिबध सिध्येत् कार्योत्पादा प्रागभावाभावस्यार्थांतरत्वे प्रगेव कार्योत्पाद स्यात् शश्वदभावाभावे शश्वत्सद्भाववत् । नह्यन्यदैवा भावस्याभावोऽ यदैव भावस्य सद्भाव इति अभावाभावसद्भावयो कालभेदो युक्त सर्वत्राभावाभा वस्यैव भावसद्भावप्रसिद्धे भावाभावस्याभावप्रसिद्धिवत् तथा च कार्यसद्भाव एव तदभावाभाव कार्याभाव एव च तद्भावस्याभाव इत्यभावविनाशवद्भावविनाशप्रसिद्धे न भावाभावौ परस्परमनिश- यातें यतस्तयोरन्यतरस्यैवैकत्वनित्यत्वे नानात्वानित्यत्वे वा व्यवतिष्ठते ॥ तदनेनासत्त्वस्य नानात्वम नित्यत्व च प्रतिज्ञातता सत्त्वस्यापि तत्प्रतिज्ञातव्यमिति कथचित्सर्वैका सदिति प्रत्ययाविशेषात् । कथचिदनेकों प्राक्प्रागादित्यादि सत्प्रत्ययभेदात् । कथचिन्नित्या सैवयसत्तेतिप्रत्यभिज्ञानात् कथचिदनित्या कालभेदात पूर्वसत्ता पश्चात्सत्तेति सत्प्रत्ययभेदात् सकलबाधकाभावादनुमतव्या सत्त्वप्रतिपक्षभूताऽस त्तावत् । तत समवायिविशेषणविशिष्टेहद प्रत्ययहेतुत्वात् समवाय समवायिविशेषप्रतिनियमहेतु द्रव्यादिविशेषणविशिष्टसत्प्रत्ययहेतुत्वाद्द्रव्यादिविशेषप्रतिनियमहेतु सत्तावदितिविषमोपन्यास सत्ताया नानात्वसाधनात् तद्वत्समवायस्य नानात्वसिद्ध साऽपि हि कथचिदेक एव इहेदप्रत्यया- विशेषात् । कथचिदनेक एव नानासमवायिविशिष्टेहदप्रत्ययभेदात् । कथचिन्नित्य एव प्रत्यभिज्ञाय- मानत्वात् । कथचिदनित्य एव कालभेदेन प्रतीयमानत्वात् । नचैकत्राधिकरणे परस्परमेकत्वानेकत्वे नित्यत्वानित्यत्वे वा विरुद्धे सकलबाधकरहितत्वे सत्युपलभ्यमानत्वात् कथचित्सत्त्वासत्ववत् । यदप्य भ्यधायि सत्त्वासत्त्व नैकत्र वस्तुनि सकृत्समभवतस्तयो विधिप्रतिषेधरूपत्वात् । यथाविधिप्रतिषधरू- पवत् नैकत्र वस्तुनि सकृत्समभवतो यथा शीतत्वौष्णत्वयोः । विधिप्रतिषधरूप च सत्त्वासत्त्वे तस्मान्नैकत्र वस्तुनि सकृत्समभवत इति । तदप्यनुपपन्न वस्तुन्येकत्राभिधयत्वानभिधेयत्वाभ्या सकृत्समभवस्य व्याभिचारात् कस्यचित्स्वाभिप्रायकाभिधानार्पणया अभिधयत्वस्यान्याभिधायकाभिधानापेक्षया चानभि धेयस्य सकृदुपलभ्यमानस्याधितमेकत्राभिधेयत्वानभिधयत्वया सकृत्समव साधयतोऽभ्यनुज्ञानेस्व रूपादपेक्षया सत्त्व पररूपादपेक्षया चासत्त्व निर्बाधमनुभूयमानमेकत्र वस्तुनि सत्त्वासत्त्वया सकृत्समव किं न साधयेत् विधिप्रतिषेधरूपत्वाविशेषात् । कथचिदुपलभ्यमानयोर्विरोधानवकाशात् यनैव स्वरूपण सत्त्व तेनैवासत्त्वमिति सर्वथाऽर्पितत्वात्सत्त्वासत्त्वया युगपदेकत्र विरोधसिद्ध । कथचित्सत्त्वासत्त्व योरेकत्र वस्तुनि सकृत्प्रसिद्धौ च तद्वदेकत्वानेकत्वयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोश्च सकृदेकत्र निर्णयान्न कि- चिद्विप्रतिषिद्ध समवायस्यापि तथा प्रतीतेरबाधितत्वात् । सर्वथैकत्व महेश्वर एव ज्ञानस्य समवाया दयवृत्तिर्न पुनराकाशादिष्विति प्रतिनियमस्य नियामकमपश्यता निश्चयासभवात् । न चाकाशादीना- मचेतनता नियामिका चतनात्मगुणस्य ज्ञानस्य चतनात्मन्यव महेश्वरे समवायोपपत्तरचतनद्रव्यगगना दौ, तदयोगात ज्ञानस्य तद्गुणत्वाभावादिति वक्तु युक्त । शभोरपि स्वतोऽचतनत्वप्रतिज्ञानात् खादि- वत्तस्य विशषासिद्ध । स्यादकृत नश्वर स्वतश्चेतनाऽचतना वा चेतनसमवायात्तु चतयिता स्याद् घस्तु न चेतनासमवायाच्चतयितार कदाचिदताऽस्य तभ्यस्तस्य विशेष इति । तदप्यसत् । स्वतोमहे- श्वरस्य स्वरूपानवधारणान्न स्वरूपतापत्ति । स्वय तस्यात्मरूपत्वान्न स्वरूपहानिरितिचन्न । आत्मनाऽस्या त्मत्वयोगादात्मत्वेन व्यवहारोपगमात् स्वतोऽनात्मत्वादात्मरूपस्याप्यसिद्धः । यदि पुन स्वय नात्मा महेशो नाप्यनात्मा केवलमात्मत्वयोगादात्मेति मत । तदा स्वत किमसौस्यात् ? द्रव्यमिति चन्न । द्रव्य स्वयागाद्द्रव्यव्यवहारवचनात् । सता द्रव्यस्वरूपणापि महेश्वरस्यावस्थित । यदि तु न स्वतोऽसौ द्रव्यं नाप्यद्रव्य द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमिति प्रतिप स्यत । तदा न स्वय द्रव्य स्वरूपस्याप्यभावात् किंस्वरूप: सोमुमेवदिति वक्तव्य । मत्वय स्वयमसाविति चन्न । सत्वयागात्मन्निति व्यवहारमाधानात् स्वतः स्वरूपस्यासिद्धे । अथ न स्वत मत्वमामन् सत्वसमवायात्तु मन्नित्यभिधीयते तदा व्याघातो दुर्व- चर स्यात् सत्त्वासत्त्वयोरन्यतरस्यैवैकस्वरूपयारेकतरस्य प्रतिषेधेऽन्यतरस्य विधानप्रसगात् सभय तिषेधस्यासभवात्। कथमत्र सर्वथा सत्त्वासत्त्वया स्याद्वादिभि प्रतिपत्तेषा व्यघातो न भवतीतिचेन्न,

से कथंचित्सत्त्वासत्त्वयोर्विधानात् । सर्वथा सत्त्वासत्त्वे हि कथंचित्सत्त्वासत्त्वव्यवच्छेदेनाभ्युपगम्येते
सर्वथा सत्त्वस्य कथंचित्सत्त्वस्य व्यवच्छेदेन व्यवस्थानात् । असत्त्वस्य च कथंचिदसत्त्वव्यवच्छेदेन
ति सर्वथा सत्त्वस्य प्रतिषेधे कथंचित्सत्त्वस्य विधानात्। सर्वथा चासत्त्वस्य निषधे कथंचित्सत्त्वस्य विधि-
रिति कथं सर्वथा सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधे स्याद्वादिना व्याघातो दुरुत्तर स्यात् सर्वथैकांतवादिनामेव तस्य
दुरुत्तरत्वात् ॥ एतेन द्रव्यत्वाद्रव्यत्वयोरात्मत्वानात्मत्वयोश्चेतनत्वाचेतनत्वयोश्च परस्परव्यवच्छेदरूप
त्रोर्युगपत्प्रतिषध व्याघातो दुरुत्तर प्रतिपादित । तदेकतरप्रतिषधेऽन्यतरस्य विधेरवश्यभावात्
उभयप्रतिषेधस्यासभवात् । कथंचित्सत्त्वासत्त्वयोर्वैशेषिकैरनभ्युपगमात् किं च स्वरूपेणासति महेश्वर
सत्त्वसमवाये प्रतिज्ञायमाने सावुज सत्त्वसमवाय परमार्थत किन्न भवेत् स्वरूपेणासत्त्वाविशेषात्।
प्रावुजस्याभावान्न तत्र समवाय पारमार्थिक सद्भगे द्रव्यगुणकर्मलक्षणे सत्त्वसमवायसिद्धे । महेश्वर
एवात्मद्रव्यविशेषसत्त्वसमवाय इति च स्वमनोरथमात्र स्वरूपेणासत कस्यचित्सद्भगत्वासिद्धे ॥
स्वरूपेण सति महेश्वर सत्त्वसमवायोपगमे सामान्यादावपि सत्त्वसमवायप्रसग,स्वरूपेणसत्त्वाविशेषात्।
अथैव हि महेश्वरस्य स्वरूपत सत्त्व बुद्धवैशेषिकैरिष्यते तदा पृथिव्यादिद्रव्याणा रूपादिगुणानामुत्क्षे-
पणादिकर्मणा सामान्यविशेषसमवायाना च प्रागभावादीनामपीष्यत एव तथापि क्वचिदेव सत्त्वस-
मवायसिद्धौ नियमहेतुर्वक्तव्य सत्सादितिज्ञानमबाधित नियमहेतुरितिचेन्न । तस्य सामान्यादिष्वपि
भावात् । यथैव हि द्रव्य सत् गुण सन् कर्म सदिति ज्ञानमबाधितमुत्पद्यते तथा सामान्यमस्ति विशषो-
ऽस्ति समवायोऽस्ति प्रागभावादय सतीति ज्ञानमप्यबाधितमेव । सामान्यादिप्रागभावादितत्त्वास्ति
त्व । अन्यथा तद्बादिभि कथमभ्युपगम्यते । तत्रास्तित्वधर्मसद्भावादस्तीति ज्ञान न पुन सत्तासमवा
यनिबन्धनप्रसगात् ॥ सामान्यकल्पनात् । विशेषेषु च सामान्योपगमे सामान्यज्ञानात् विशेषानुपलभा-
दुभयतद्विशेषस्मरणाच्च कस्यचिदवश्य भाविनि सशये तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषातरकल्पनानुपग । पुन
स्तत्रापि सामन्यकल्पनेऽवश्यभावी सशय सति तस्मिंस्तद्व्यवच्छेदाय तद्विशेषातरकल्पनायामन-
स्थाप्रसगात् । परापरविशेषसामान्यकल्पनस्यानिवृत्ते सुदूरमपि गत्वा विशेषेषु सामान्यानभ्युपगमे
सिद्धा सामा परहिता विशषा समवाये च समान्यस्यासभव प्रसिद्ध एव तस्यैकत्वात् सभवे चान-
वस्थानुपगात् समवाय सामान्यस्य समवायातरकल्पनादिति न सामान्यादिषु सदिति ज्ञान सत्ता
निबधन बाध्यमानत्वात् । तथा प्रागभावादिष्वपि सत्तासमवाये प्रागभावादित्वविरोधात् न सत्तानिबधन
मस्तीतिज्ञान । ततोऽस्तित्वधर्मविशेषणसामर्थ्यादेव तत्रास्तीति ज्ञानमभ्युपगन्तव्य । अन्यथाऽस्तीति
व्यवहारायोगादिति कश्चिद्वैशेषिक। समभ्यमनत ताश्च पर प्रतिक्षिपति । सामान्यादिषूपचरितसत्त्वाभ्यु-
पगमात् मुख्यसत्त्व बाधकसद्भावान्न पारमार्थिकमत्व, सत्तासबधादि वाऽस्तित्वधर्मविशेषणबलादपि
समाश्रीयते, सत्ताव्यतिरेकेणास्तित्वधर्मग्राहकप्रमाणाभावात् । अन्यथास्तित्व धर्मश्चास्तीति प्रत्ययादस्ति-
त्वान्तरपरिकल्पनायामनवस्थानुपगात् । तत्रोपचरितस्यास्तित्वस्यप्रतिज्ञाने सामान्यादिष्वपि तदुपचरि-
तमस्तु मुख्ये बाधकसद्भावात् सर्वत्रोपचारस्य मुख्यबाधकसद्भावादेवोपपत्त । प्रागभावादिष्वपि
मुख्यास्तित्वबाधकोपपत्तेरुपचारत एवास्तित्वव्यवहारसिद्धिरिति तथा द्रव्यादिष्वपि सदितिज्ञान सत्ता-
निबधन कुत सिध्येत् तत्रापि बाधकसद्भावात् । तेषा स्वरूपतोऽसत्त्वे सत्त्वे वा सत्तासबधानुपपत्ते ।
स्वरूपणामस्तु द्रव्यादिषु सत्तासबधेतिप्रसगस्य बाधकस्य प्रतिपादनात् । स्वरूपत सत्सु सत्तासबध
स्यानवस्था तत्र बाधकस्यापनिपातान् सत्ता सबधेनापि सत्सु सत्त्व पुन सत्तासबन्धपरिकल्पनप्रसगात्
तस्य वैयर्थ्यात् अपरिकल्पने स्वरूपन सत्त्वमपि तत एव सत्तासबधपरिकल्पन माभूत् स्वरूपत सत्ता
समवायात् सत्सादित्यनुवृत्तिप्रत्ययस्यानुपपत्ते । द्रव्यादिषु तन्निबधनस्य साधारणसत्तासबधस्य
परिकल्पन न व्यर्थमिति चेन्न । स्वरूपसत्त्वादेव सदृशात्सदिति प्रत्ययस्योपपत्ते । सदृशेतरे परिणाम-
सामर्थ्यादेव द्रव्यादीना साधारणासाधारणसत्त्वनिबधनस्य सत्प्रत्ययस्यघटनात् । सर्वथाऽर्थान्तरभूत
सत्तासबधसामर्थ्यात्सदिति प्रत्ययस्य साधारणस्यायोगात् । सत्तावद्द्रव्य सत्तावान्गुण च

नाप्यकदेशन दिग्भागभेदेन षड्भि परमाणुभिरेकस्य परमाणो ससृष्टमानस्य षडशतापत्ते सतएव समृष्टा परमाणव प्रत्यक्षेणालक्ष्यत इति चेत् कथमत्यासन्नास्ते विरोधाद्विष्टदशव्यवधानाभावाद त्यासन्नास्त इति चेन्न। समीपदेशव्यवधानापगमप्रसगात्। तथा च समीपदेशव्यवधायक वस्तु व्यवधीयमानपरमाणुभ्या ससृष्ट व्यवहित वा स्यात् गत्यतराभावात्। न तावत्ससृष्ट तत्ससर्गस्य सर्वात्मनैकदशन वा विरोधात्। नापि व्यवहित व्यवधायकातरपरिकल्पनानुपगात् व्यवधायकातरमपि व्यवधीयमानाभ्या ससृष्ट व्यवहितं चेति पुन पर्यनुयोगेऽनवस्थानादिति चात्यासन्नाऽससृष्टरूपा परमाणवो यद्हि सभवेयु। ये प्रत्यक्षविषया स्युस्तेषा प्रत्यक्षाविषयत्वे न कार्यलिंग स्वभावलिंग वा परमाण्वात्मक प्रत्यक्षत सिध्येत् परमाण्वात्मकसाध्यवत् व चित्तदसिद्धौ च न कार्यकारणयोर्व्याप्य व्य पकयोर्वा तद्भाव सिध्येत् प्रत्यक्षानुपलभव्यतिरेकेण ततसाधनासभवात् तदसिद्धौ च न स्वार्थानुमान मुदियात्। तस्य लिंगदशनसबधस्मरणाभ्यामेवोदयप्रसिद्धे। सदभावे तदनुपपत्ते। स्वार्थानुमानानुपपत्तौ च न परार्थानुमानरूप श्रुतमिति क श्रुतमयी चिंतामयी च भावना स्यात् यतस्तत्प्रकर्षपर्यंतज योगिप्रत्यक्ष मुररीक्रियते ततो न विश्वतत्त्वज्ञता सुगतस्य तत्त्वतोऽस्ति येन सपूर्ण गत सुगत शोभन गत सुगत सुष्ठु गत इति सुशब्दस्य सपूर्णार्थत्रयमुद्गृह्य सुगतशब्दस्य निवचनत्रयमुपवर्ण्यते। सकलाविद्यातृष्णा ग्रहाणाच्च सर्वार्थज्ञानवैतृष्ण्यसिद्धे सुगतस्य जगद्धितैषिण प्रमाणभूतस्य सर्वदावस्थितस्य विधूत कल्पनाजालस्यापि धर्मविशेषाद्विनेयजनसमततत्त्वोपदेशप्रणयन सभाव्यते सौत्रान्तिकमते विचार्य माणस्य परमार्थतोऽर्थस्य व्यवस्थापनायोगादिति सूक्त सुगतोऽपि निर्वाणमार्गस्य न प्रतिपादक तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतायात्कपिलादिवदिति। येऽपि ज्ञानपरमाणव एव प्रतिक्षणविशरारव परमार्थ सतो न बहिरर्थपरमाणव प्रमाणाभावादवयव्यादिवदिति योगाचारमतानुसारिण प्रतिपन्नते तेषा मपि न सवित्परमाणव स्वसवेदनप्रत्यक्षत प्रसिद्धास्तत्र तेषामनवभासनादतरात्मन एव सुख दु ख घनत्वविज्ञानव्यापिन प्रतिभासनात् तथा परप्रतिभासोऽनाद्यविद्यावासनाबलात्समुपजायमानो भ्रातएवेति चेन्न। बाधकप्रमाणाभावात्। नन्वेक पुरुष क्रमभुव सुखादिपर्यायान् सहभुवश्च गुणान् किमेकेन स्वभावेन व्याप्नोत्यनेकेन वा। न तावदेकेन तेषामेकरूपतापत्ते। नाप्यनेकेन तस्याप्यनेक-स्वभावत्वात् भेदप्रसंगादेकत्वविरोधादित्यपि न बाधक वेद्यवेदकाकारैरेकज्ञानेन तस्यापसारितत्वात् संवेदन ह्येक वेद्यवेदकाकारौ स्वसवित्स्वभावेनैकेन व्याप्नोति न च तयोरेकरूपता, सविद्रूपेणैकरूपतै-वेति चेत् तर्ह्यात्मा सुखदु खज्ञानादीन् स्वभावेनैकेनात्मत्वेन व्याप्नोति तेषामात्मरूपतयैकत्वाविरोधात् कथमेव सुखादिभिन्नाकार प्रतिभास इतिचेद्वेद्यादिभिन्नाकार प्रतिभास कथमेकत्र संवेदने स्यादिति सम पयनुयोग। वेद्यादिवासनाभेदादितिचेत् सुखादिपर्यायपरिणामभेदादेकत्रात्मनि सुखादिभिन्ना-कार प्रतिभास किं न भवेत्। वेद्याद्याकारप्रतिभासभेदेऽप्येक सवदनमशक्यविवचनत्वादिति वदन्न-पि सुखाद्यनेकाकारप्रतिभासेऽप्येक एवात्मा शश्वदशक्यविवचनात्वादिति वदत कथ प्रत्याचक्षीत यथैव हि सवेदनस्यैकस्य वेद्याद्याकारा सवेदनातर नेतुमशक्यत्वादशक्यविवेचना सवेदनमेक तथा त्मन सुखाद्याकारा शश्वदात्मातर नेतुमशक्यत्वादशक्यविवेचना कथमेक एवात्मा न भवेत्। यद्यथा प्रतिभासते तत्तथैव व्यवहर्तव्य यथा वेद्याद्याकारात्मकैकसवेदनरूपतया प्रतिभासमान सवेदन तथा च सुखज्ञानाद्येकाकारैकात्मरूपतया प्रतिभासमानश्चात्मा तस्मात्तथा व्यवहर्तव्य इति नात सुखाद्यनेकाकारात्मा प्रतिभासमानो निराकर्तुं शक्यते। यदि तु वेद्यवेदकाकारयोर्भ्रांतत्वात्तद्विविक्त मेव सवदनमात्र परमार्थसदिति निगद्यते तदा तत्प्रचयरूपमेकपरमाणुरूप वा। न तावत्प्रचय रूप बहिरर्थपरमाणूनामिव सवदनपरमाणूनामपि प्रचयस्य विचार्यमाणस्यासभवात्॥ नाप्येक परमाणुरूप सकृदपि तस्य प्रतिभासाभावाद्बहिरर्थैकपरमाणुवत्। ततोऽपि न सवित्परमाणुरूपोऽपि सुगत सकलसंतानसवित्परमाणुरूपाणि चतुरार्यसत्यानि दु खादीनि परमार्थत सवेद्यते वेद्य ति न तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञ स्यात्, येनासौ निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादक समनुम

म्यते ॥ स्या मत संवृत्या वेद्यवेदकभावस्य सद्भावात्सुगतो विश्वतत्त्वानां ज्ञाता श्रेयोमार्गस्य चोपदेष्टा स्तूयत वन्दतस्तदसम्भवादिति तदप्यज्ञचेष्टितमिति निवेदयति—

"संवृत्या विश्वतत्त्वज्ञः श्रेयोमार्गोपदेश्यपि ।
बुद्धो वन्द्यो न तु स्वप्नस्तादृगित्यज्ञचेष्टितं" ॥ ७५ ॥

ननु च संवृतत्वाविशेषेऽपि सुगतस्वप्नसंवेदनयो सुगतस्य वद्यत्वस्य मूलस्वभावत्वाद्विपर्ययेण बाध्यमानत्वादर्थक्रियाहेतुत्वाच्च । ननुस्वप्नसंवेदन वद्य तस्य संवृत्यापि बाध्यमानत्वान् मूलार्थ लाभावादर्थक्रियाहेतुत्वाभावाच्चेति चेन्न मूलसंवृतत्वयोर्विप्रतिषेधात् । मूल हि सत्य सौगतमतस्य तयो कथमेकत्र सकृत्सभव । संवृति सत्य मूलमिति चेत । तस्य विपर्ययैरबाध्यमानत्वायोगात् स्वप्नसंवेदनादविशेषात् । ननु च संवृतिरपि द्वेधा सादिरनादिश्च । सादि स्वप्नसंवेदनादि । सा बाध्यते सुगतसंवेदनाऽनादि सा न बाध्यते संवृतित्वाविशेषेऽपीति चेन्न । प्रकारान्तराबाध्यत्वसम्भात् सहजनादिरेवानाद्यविद्यावासनाहेतुत्वात् प्रबाध्यते मुक्तिकारणसामर्थ्यात् । अन्यथा कस्यचित् समाराभावाप्रसिद्ध । संवृत्या सुगतस्य वद्यत्वे च परमार्थत. किंनाम वद्य स्यात् संवेदनाद्वैतमिति चेन्न तस्य स्वतोऽन्यतोवा प्रतिपत्त्यभावादित्याह—

यत्तु संवेदनाद्वैतं पुरुषाद्वैतवन्न तत् ।
सिद्धयेत्स्वतोऽन्यतोवापि प्रमाणात्स्वेष्टहानितः ॥ ८६ ॥

यद्धि संवेदनाद्वैत न तावत्स्वत सिध्यति पुरुषाद्वैतवत् । स्वरूपस्य स्वयोगक्षेमवान् । अन्यथा तस्यचित्तत्र विप्रतिपत्तेरयोगात् पुरुषाद्वैतस्यापि, प्रसिद्धेरिष्टहानिरसगाच्च । ननु च पुरुषाद्वैत न स्वतोऽवसीयत तस्य नित्यस्य सकलकालकलापव्यापितया सर्वगतस्य च सकृत्प्रवृत्तिनिवृत्ति यथा चाऽनुभवाभावादिति चेन्न । संवेदनाद्वैतस्यापि क्षणिकस्यैकक्षणव्यापितया निरंशस्यैकपरमाणुरूपतया सकृदप्यनुभवाभावाविशेषात् । यदि पुनरन्यत प्रमाणात्संवेदनाद्वैतसिद्धि स्यात् तदापि स्वेष्टहानिरवश्यभाविनी साध्यसाधनयोरभ्युपगमे द्वैतसिद्धिप्रसंगात् । यथा चानुमाना त्संवेदनाद्वैत साध्यते । यत्संवेद्यत तत्संवेदनमेव । यथा संवेदनस्वरूप संवेद्यत्व च नीलसुखादीनि । तथा पुरुषाद्वैतमपि वेदात्तवादिभि साध्यते । प्रतिभासपूर्वक सर्व प्रतिभासमानत्वात्, यत्प्रतिभासमान तत्तत्प्रतिभासएव यथा प्रतिभासस्वरूप प्रतिभासमानं च जगत्सामान्यविशेषात्मकं तस्मात्तथेत्यनुमानात् । नहयत्र जगत प्रतिभासमानत्वमसिद्ध बाह्यान्तराश्च सन्त्यतिप्रतिभासमानत्वे सकल सर्वविकल्पवाग्गोचरातिक्रान्ततया वक्तुमशक्य प्रतिभासश्च चिदद्वैतएव अविद्वत्त्व प्रतिभासस्य विरोधात् । चिन्मात्र च पुरुषाद्वैत तस्य च देशकालाकारता विरुद्धानुपलब्धत्वात् । नित्यत्व सर्वगतत्व निराकारत्व च व्यवतिष्ठत । नहि स कश्चित्काल इति यस्मिन्नात्मप्रतिभासशून्य प्रतिभासनमेव चिदद्वैतस्वभावादिप्रतिभासविरुद्धयत । सर्वदा प्रतिभासन नोऽन्यथा न प्रतिभासनं प्रतिभासान्तरेण चिन्मात्रप्रतिभासमात्र तु सकलप्रतिभासविशेषकालेष्वपीति न कालान्तरेष्वस्ति नापि देशत कचिदस्ति प्रतिभासविरहाय देशान्तरप्रतिभासविरहण चिद्वैतेऽपि प्रतिभासमानस्या चिद्वैतादिति न देशविरुद्धत्व प्रतिभासमात्र नाप्याकारविरुद्धत्व केनचिदाकारेण प्रतिभासविशेषस्य चाकारान्तरप्रतिभासविशेषेण विरुद्धत्वे प्रतिभासमात्रस्य सर्वाकारप्रतिभासविरुद्धत्वात् सद्ब्रह्मा-द्वैतवादिनश्च तस्य, प्रतिभासविशेषाश्च देशकालाकारैर्विशिष्यमाना यदि न प्रतिभासन्ते तदा न व्यवस्थाऽत्रिप्रसंगात् प्रतिभासन्ते चेन्नतिप्रतिभासमात्रात प्रविष्टा एव प्रतिभासन्तेऽतिप्रतिभासमानत्वे सकल प्रतिभासमान किंचित्प्रतिभासमात्रात प्रविष्ट नोपलब्ध यानैकादिकं प्रतिभासमानत्वे सत्यपि देशाकाराकारमेदाश्च परैरभ्युपगम्यमाना यदि न प्रतिभासन्ते

स्याद्यदित्थ तदित्थ यथास्मदादिप्रत्यक्ष प्रत्यक्षशब्दवाच्य च विवदाध्यासित तत्प्रत्यक्ष तस्मान्न धर्माद्यर्थ-
विषय इत्यनुमानन धर्माद्यथविषयस्य प्रत्यक्षस्य निराकरणान् न चेदमस्मदादिप्रत्यक्षागोचरविप्रकृष्टार्थ
ग्राहि गृद्धवराहृषिपीलिकादिचक्षु श्रोत्रघ्राणप्रत्यक्षर्व्यभिचारि साधन तेषामपि धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थाविषय-
त्वादस्मदादिप्रत्यक्षविषयसजातीयार्थग्रहणानतिक्रमात्स्वविषयस्यैवेंद्रियेण ग्रहणादिंद्रियातरविषयस्यापरि-
च्छित्ते । ननु च प्रज्ञामेधास्मृतिश्रुत्यूहापोहप्रबोधशक्तीना प्रतिपुरुषमतिशयदर्शनात्कस्यचित्सातिशय
प्रत्यक्ष सिध्यत्परा काष्ठामापद्यमान धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारि सभाव्यतएव । इत्यपि न मतव्य ।
प्रज्ञामेधादिभि पुरुषाणा स्तोकस्तोकातरत्वेन सातिशयत्वदशनात् । कस्यचिदतींद्रियार्थदर्शनानुपलभे ।
तदुक्त भट्टेन " येऽपि सातिशया दृष्टा प्रज्ञामेधादिभिनरा । स्तोकस्तोकातरत्वेन न त्वतींद्रियदर्शना-
दिति " । ननु च कश्चित्प्रज्ञावान्पुरुष शास्त्रविषयान् सूक्ष्मानर्थानुपलब्धु प्रभुरुपलभ्यते तद्वत्प्रत्यक्ष
ताऽपि धर्मादिसूक्ष्मानर्थान् साक्षात्कर्तु क्षम किमिति न सभाव्यते ? ज्ञानातिशयाना नियमयितुम
शक्तेरित्यपि न चेतसि निधेय । तस्य स्वजात्यनतिक्रमेणैव निरतिशयोपपत्त । नहि सातिशय व्याक
रणमति दूरमपि जानानो नक्षत्रग्रहचक्रातिचारादिनिर्णयेन ज्योति शास्त्रविदोऽतिशत तद्बुद्धे शब्दाप-
शब्दयोरेव प्रकर्षोपपत्ते । वैयाकरणातरातिशायनस्यैव सभवात् । ज्योतिर्विदोऽपि चद्रार्कग्रहणादिषु
निर्णयेन प्रकर्ष प्रतिपद्यमानस्यापि न भवत्यादिशब्दसाधुत्वज्ञानातिशयेन वैयाकरणातिशायित्वमुत्प्रेक्षते
तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवतोऽपि कस्यचिन्न स्वगदवताधर्माधर्मसाक्षात्करणमुपपद्यते एतदभ्य
धायि " एकशास्त्रपरिज्ञाने दृश्यतेऽतिशयो महान् । नतु शास्त्रातरज्ञान तन्मात्रेणैव लभ्यते । ज्ञात्वा
व्याकरण दूर बुद्धि शब्दापशब्दयो । प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये । ज्योतिर्विद्य प्रकृष्टोऽपि
चद्रार्कग्रहणादिषु । न भवत्यादिशब्दाना साधुत्व ज्ञातुमर्हति । तथावेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि ।
न स्वर्गदेवताऽपूर्वप्रत्यक्षीकरणे क्षम " इति । एतेन यदुक्त सर्वज्ञवादिना ज्ञान क्वचित्परा काष्ठा प्रति-
पद्यते प्रकृष्यमाणत्वात् यद्यत्प्रकृष्यमाण तत्तत्क्वचित्पराकाष्ठा प्रतिपद्यमान दृष्ट यथा परिमाणमापर-
माणो प्रकृष्यमाण नभसि, प्रकृष्यमाण च ज्ञान तस्मात्क्वचित्परा काष्ठा प्रतिपद्यत इति । तदपि प्रत्या-
ख्यात ज्ञान हि धर्मित्वेनोपन्यस्यमान प्रत्यक्षज्ञान, शास्त्रार्थज्ञानमनुमानादिज्ञान, वा भवेद्गत्यतराभावात्
सत्रेंद्रियप्रत्यक्ष प्रतिप्राणिविशेष प्रकृष्यमाणमपि स्वविषयानतिक्रमेणैव परा काष्ठा प्रतिपद्यते गृद्धवराहा-
दींद्रियप्रत्यक्षज्ञानवत् । न पुनरतींद्रियार्थविषयत्वेनेति प्रतिपादनात् । शास्त्रार्थज्ञानमपि व्याकरणादि
विषय प्रकृष्यमाण परा काष्ठामुपव्रजन्न शास्त्रातरविषयतया धर्मादिसाक्षात्कारितया वा तामास्कन्दते
तथाऽनुमानादिज्ञानमपि प्रकृष्यमाणमनुमेयादिविषयतया पराकाष्ठामारुरुक्षेत् । न पुनस्तद्विषयसक्षा-
त्कारितया । एतेन ज्ञानसामान्य धर्मि क्वचित्परमप्रकर्षमियर्ति प्रकृष्यमाणत्वात् परमाणुवदिति
यदप्यपि निरस्त । प्रत्यक्षादिज्ञानव्यक्तिव्यतमज्ञानव्यक्तेरेव परमप्रकर्षगमनसिद्धेस्तद्व्यतिरेकेण ज्ञान-
सामान्यस्य प्रकर्षगमनानुपपत्तस्तस्य निरतिशयत्वात् । यद्यपि केनचिदभिधीयते श्रुतज्ञानमनुमान-
ज्ञानं वाऽभ्यस्यमानमभ्याससात्मीभावे तदर्थसाक्षात्कारितया परा दशामासदयति तदपि स्वकीयमनोरथ
मात्र क्वचिदभ्यासमहत्त्वेनापि ज्ञानस्य स्वविषयपरिच्छित्तौ विषयातरपरिच्छित्तेरनुपपत्तेनहि गगन
सलोत्प्लवनमभ्यस्यतोऽपि कस्यचित्पुरुषस्य योजनशतसहस्रोत्प्लवन लोकातोत्प्लवन वा सभाव्यते तस्य
दशहस्तातरोत्प्लवनमात्रदर्शनात्तदप्युक्त " दशहस्तातर व्याम्नि योनामोत्प्लुत्य गच्छति न योजनमसौ
गन्तु शक्तोऽभ्यासशतेरपि " इत्यत्राभिधायते यत्तावदुक्त विवादाध्यासित च प्रत्यक्षं न धर्म्मादि
सूक्ष्माद्यर्थविषय प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति तत्र किमिद प्रत्यक्ष, मनसप्रयोगे पुरुष-
स्येंद्रियाणा बुद्धिजन्मप्रत्यक्षमिति चेत्तर्हि विवादाध्यासितस्य प्रत्यक्षस्यैतत्प्रत्यक्षविलक्षणत्वात् प्रत्यक्ष
[illegible] न धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषयत्वाभाव सिध्यति यादृश हींद्रियप्रत्यक्ष प्रत्यक्षशब्दवाच्य
[illegible] दृष्ट तादृशमेव देशातरे कालातरे च विवादाध्यासित प्रत्यक्ष तथा साधयितु युक्त
तथाविधप्रत्यक्षस्यैव धर्माद्यविषयत्वस्य साधने प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्य हेतोरगमकत्वोपपत्ते । तस्य

[illegible] न पुनस्तद्विलक्षणस्यार्हत्प्रत्यक्षस्य धर्मादिसूक्ष्मार्थविषयत्वाभाव
[illegible] तदपि अक्षस्य तदगमकत्वादविनाभावनियमनिश्चयानुपपत्ते शब्दसाम्यऽप्यर्थभेदात्, कथम-
[illegible] गोशब्दवाच्यत्वात्पशुवादित्यनुमान गमक न स्यात् । यदि पुनर्गोशब्दवाच्यत्व-
[illegible] विषाणित्व तत सिध्यति तत्रैव तत्साधने तस्य गमकत्वान्न पुनर्वागादौ तस्य
[illegible] तिमत तदा प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वाविशेषेऽपि नार्हत्प्रत्यक्षस्य सूक्ष्मार्थविषयत्वासिद्धि-
[illegible] । अक्षणोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा तमेव प्रतिगत प्रत्यक्षमिति हि भिन्नार्थमेवेंद्रिय-
[illegible] तदाश्रयार्थगोचरत्वात् मुख्यप्रत्यक्षत्वसिद्धे । तथाहि विवादाध्यासितमर्हत्प्रत्यक्ष मुख्य-
[illegible] मुख्यप्रत्यक्षविषयत्वात् यत्तु न मुख्य तन्न तथा यथाऽस्मदादिप्रत्यक्ष, सर्वद्रव्यपर्यायविषय
[illegible] तच्च तथा मुख्य । नचदमसिद्ध साधन । तथाहि सर्वद्रव्यपर्यायविषयमर्हत्प्रत्यक्ष क्रमातिक्रात-
[illegible] क्रमातिक्रात च मनोक्षानपक्षत्वान्मनोक्षानपेक्ष तत्सकलकलकविकलत्वात् सकलाप्रशमाज्ञाना-
[illegible] सकलकविकल तत्, प्रक्षीणकारणमोहज्ञानदर्शनावरणवीर्यांतरायत्वात् । यन्नैत्य तन्नैव
[illegible] । इत्य च तच्चस्मादेवमिति हेतुसिद्धि । ननु च प्रक्षीणमोहादिचतुष्टयत्व कुतो-
[illegible] सिद्धि ? तत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षदर्शनात् । तथाहि मोहादिचतुष्टय क्वचिदत्यत प्रक्षीयते तत्का-
[illegible] तत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भावात् । यत्र यत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भावस्तत्र तदत्यत प्रक्षीयमाण दृष्ट यथा
[illegible] विमर्दे तथाच फत्वलिनि मोहादिचतुष्टयस्य कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भाव तस्मादत्यत प्रक्षीयते ।
[illegible] कारण मोहादिचतुष्टयस्येति चेदुच्यते । मिथ्यादर्शनमिथ्याज्ञानमिथ्याचारित्रत्रय तस्य
[illegible] प्रतिपक्ष तु यस्य यद्भाव एव भावस्तस्य तत्कारण यथा श्लेष्मविशेषस्तिमिरस्य, मिथ्यादर्शना-
[illegible] तत्र एव भावश्च मोहादिचतुष्टयस्य तस्मात्तत्कारण । क पुनस्तस्य प्रतिपक्ष इति चेत् सम्य-
[illegible] तत्र तत्प्रकर्षदर्शनात् । यस्य प्रकर्षे यदपकर्षस्तस्य स प्रतिपक्षो यथा शीतस्याग्नि ।
[illegible] तपकर्षेऽपकर्षश्च मिथ्यादर्शनादित्रयस्य तस्मात्तस्य प्रतिपक्ष । कुत पुनस्तत्प्रतिपक्षस्य
[illegible] प्रकर्षपर्यंतगमन प्रक्ष्यमाणत्वात् यत्प्रक्ष्यमाण तत्कचित्प्रकर्षपर्यंत गच्छति
[illegible] यमाणो प्रक्ष्यमाण नभसि, प्रक्ष्यमाण च सम्मग्दर्शनादित्रय तस्मात्कचित्प्रकर्ष-
[illegible] प्रकर्षगमन तन्न तत्प्रतिपक्षमिथ्यादर्शनादित्रयमत्यंत प्रक्षीयते यत्र यत्प्रक्षय,
[illegible] मोहा दर्शनचतुष्टयात्यंतिक क्षय इति तत् कार्याप्रशमादिकलकचतुष्टयवैकल्यासिद्ध
[illegible] कलकचतुष्टयक्षय मनोक्षनिरपेक्षत्व साधयति । तच्चाक्रमवत्व तदपि सर्वद्रव्यपर्याय-
[illegible] च प्रसिद्ध । साव्यवहारिक तु मनोक्षापेक्ष वैशद्यस्य देशत सद्भावात् इति
[illegible] तत्साधर्म्यमात्रात् धर्मादिसूक्ष्मार्थविषयत्व विवादाध्यासितस्य प्रत्यक्षस्य
[illegible] नानुमानबाधितत्वात्कालात्ययापदिष्टो हेतु स्यात् तदेव निरवद्याद्धेतोर्विश्वतत्त्वाना
[illegible] सकृत्साधकप्रमाणरहितत्वाच्च तथाहि ।

प्रत्यक्षमपरिच्छिंदत्त्रिकालं भुवनत्रयं ।
रहितं विश्वतत्त्वज्ञैर्नहि तद्बाधक भवेत् ॥ ९७ ॥
नानुमानोपमानार्थापत्त्यागमबलादपि ।
विश्वाभावसंसिद्धिस्तेषां सद्विषयत्वत ॥ ९८ ॥
नार्हन्निःशेषतत्त्वज्ञोवक्तृत्वपुरुषत्वतः ।

हेतोरस्य विपक्षेण विरोधाभावनिश्चयात् ।
वक्तृत्वादे·प्रकर्षेऽपि ज्ञानानिर्हासंसिद्धित ॥ १०० ॥
नोपमानमशेषाणां नृणामनुपलभतः ।
उपमानोपमेयानां तद्बाधकमसभवात् ॥ १०१ ॥
नार्थापत्तिरसर्वज्ञ जगत्साधयितु क्षमा ।
क्षीणत्वादन्यथाभावाभावात्तत्तदबाधिका ॥ १०२ ॥
नागमोऽपौरुषेयोऽस्ति सर्वज्ञाभावसाधन ।
तस्य कार्ये प्रमाणत्वादन्यथाऽनिष्टसिद्धित· ॥ १०३ ॥
पौरुषेयोऽप्यसर्वज्ञप्रणीतो नास्य बाधक ।
तत्र तस्याप्रमाणत्वाद्धर्मादाविव तत्त्वत ॥ १०४ ॥
अभावोऽपि प्रमाण ते निषेध्याधारवेदने ।
निषेध्यस्मरणे च स्यान्नास्तिता ज्ञानमजसा ॥ १०५ ॥
नचाशेषजगज्ज्ञान कुतश्चिदुपपद्यते ।
नापि सर्वज्ञसवित्ति पूर्वं तत्स्मरण कुतः ॥ १०६ ॥
येनाशेषजगत्यस्य सर्वज्ञस्य निषेधन ।
परोपगमतस्तस्य निषेधे स्वेष्टबाधन ॥ १०७ ॥
मिथ्यैकातनिषेधस्तु युक्तोऽनेकांतसिद्धित ।
नासर्वज्ञजगत्सिद्धे सर्वज्ञप्रतिषेधन ॥ १०८ ॥
एव सिद्ध सुनिर्णेतासभवद्बाधकत्वत ।
सुखवद्विपक्षतत्त्वज्ञ सोऽर्हन्नेव भवानिह ॥ १०९ ॥
स कर्मभूभृता भेत्ता तद्विपक्षप्रकर्षत ।
यथा शीतस्य भेत्तेहकश्चिदुष्णप्रकर्षत ॥ ११० ॥

यस्य धर्मादिसूरमार्थ्या प्रत्यक्षा भगवतोऽर्हत सर्वज्ञस्यानुमानसामर्थ्यात्तस्य बाधक प्रमाण प्रत्यक्षादीनामन्यतम भवेत् गत्यतराभावात् तत्र न तावदस्मदादिभि प्रत्यक्ष सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञस्य बाधक तेन त्रिकालभुवनत्रयस्य सर्वज्ञरहितस्यापरिच्छेदात् तत्परिच्छेद तस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वविरोधात् नापि योगिप्रत्यक्ष तद्बाधक तस्य तत्साधकत्वात्सर्वज्ञाभाववादिना तदनभ्युपगमाच्च । नाप्यनुमानोपमानार्थापत्त्यागमानां सामर्थ्यं सर्वज्ञस्याभावसिद्धि तेषा सद्विषयत्वात् प्रत्यक्षवत् । स्यान्मत नार्हन्निशेषतत्त्ववेदी वक्तृत्वात्पुरुषत्वात् अहादिवदित्यादयनुमानात्सर्वज्ञत्वनिराकृतिरिति सिध्यत्येव सर्वज्ञविरुद्धकार्यं वचन हि तदभ्युपगम्यमान स्वकारण किंचिज्ज्ञत्व साधयति तच्च सिध्यत्स्वविरुद्ध निवर्तयतीति विरुद्धकार्योपलब्धि शीताभावे साध्ये धूमवद्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्वा

ज्ञत्वेन हि विरुद्धमसर्वज्ञत्व तेन च व्याप्ते वक्तृत्वमिति । एतेन पुरुषत्वोपलब्धिर्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरुक्ता सर्वज्ञत्वेन हि विरुद्धमसर्वज्ञत्व तेन च व्याप्त पुरुषत्वमिति । तथाच सर्वज्ञो यदि वक्ताऽभ्युपगम्यते यदि वा पुरुषस्तथापि वक्तृत्वपुरुषत्वाभ्या तदभाव सिध्यतीति कश्चिदाचक्षते ? सदेतदप्यनुमानद्वितय त्रितय वा परै प्रोक्त न सर्वज्ञस्य बाधकमविनाभावनियमनिश्चयस्यासभवात् । हेतोर्विपक्षे बाधकप्रमाणाभावादसर्वज्ञे हि साध्ये तद्विपक्ष सर्वज्ञ एव तत्र च प्रकृतस्य हेतोर्न बाधकमस्ति । विरोधो बाधक इति चेन्न सर्वज्ञस्य वक्तृत्वन विरोधासिद्ध । तस्य तेन विरोधो हि सामान्यतो विशेषतो वा स्यात् । न तावत्सामान्यतो वक्तृत्वेन सर्वज्ञत्व विरुध्यते, ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वस्यापकर्षप्रसगात् । यद्धि येन विरुद्ध तत्प्रकर्षे तस्यापकर्षो दृष्टो यथा पावकस्य प्रकर्षे तद्विरोधिनो हिमस्य । नच ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वस्यापकर्षो दृष्टस्तस्मान्न तत्तद्विरुद्ध वक्ता च स्यात्सर्वज्ञश्च स्यादिति सदिग्धविपक्षव्यावृत्तिको हेतुर्न सर्वज्ञाभाव साधयेत् । यदि पुनर्वक्तृत्वविशेषेण सर्वज्ञस्य विरोधोऽभिधीयते, तदा हेतुरसिद्धएव नहि परमात्मनो युक्तिशास्त्रविरुद्धो वक्तृत्वविशेष सभवति य सर्वज्ञविरोधी तस्य युक्तिशास्त्राविरुद्धार्थवक्तृत्वनिश्चयात् । नच युक्तिशास्त्राविरोधि वक्तृत्व ज्ञानातिशयमन्तरेण दृष्ट तत सकलार्थविषय वक्तृत्व युक्तिशास्त्राविरोधि सिद्ध्यत्सकलार्थवादित्वमेव साधयेत् इति वक्तृत्वविशेषो विरुद्धो हेतु साध्यविपरीतसाधनात् । तथा पुरुषत्वमपि सामान्यत सर्वज्ञाभावसाधनायोपादीयमान सदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमेव साध्य न साधयेत् विपक्षेण विरोधासिद्धे पुरुषश्च स्यात्कश्चित्सर्वज्ञश्चेति । नहि ज्ञानातिशयेन तत्पुरुषत्व विरुध्यते कस्यचित्सातिशयज्ञानस्य महापुरुषत्वसिद्धे । पुरुषत्वविशेषो हेतुश्चेत् स यद्यज्ञानादिदोषदूषितपुरुषत्वमुच्यते तदा हेतुरसिद्ध परमेष्ठिनि तथाविधपुरुषत्वासभवात् । अथ निर्दोषपुरुषत्वविशेषो हेतुस्तदा विरुद्ध साध्यविपर्ययसाधनात् सकलज्ञानादिदोषविकलपुरुषत्व हि परमात्मनि सिध्यत् सकलज्ञानादिगुणप्रकर्षपर्यंतगमनमेव साधयेत् तस्य तेन व्याप्तत्वादिति नानुमान सर्वज्ञस्य बाधक बुध्यामह । नाप्युपमान तस्योपमानोपमेयभूतयोर्ग्रहणपूर्वकत्वात् प्रसिद्धे हि गोगवययोरुपमानोपमेयभूतयो सादृश्ये दृश्यमानाद्गोर्गवये विज्ञानमुपमान सादृश्योपाध्युपमेयविषयत्वात् । तथोक्तम् । "दृश्यमानाद्यदन्यत्र विज्ञानमुपजायते । सादृश्योपाधित कैश्चिदुपमानमिति स्मृत" । न चोपमानभूतानामस्मदादीनामुपमेयभूताना चासर्वज्ञत्वेन साध्याना पुरुषविशेषाणां साक्षात्करण सभवति । नच तेष्वसाक्षात्करणेषु तत्सादृश्य प्रसिध्यति । न चाप्रसिद्धतत्सादृश्य सर्वज्ञाभाववादी सर्वेऽप्यसर्वज्ञा पुरुषा कालातरदेशातरवर्तिनो यथास्मदादय इत्युपमान कर्तुमुत्सहते जात्यध इव दुग्धस्य बकोपमान तत्साक्षात्करणे वा स एव सर्वज्ञ इति । कथमुपमान तदभावसाधनायालं । तथार्थापत्तिरपि न सर्वज्ञरहित जगत्सर्वदा साधयितु क्षमा क्षीणत्वात्तस्या साध्याविनाभावनियमाभावात् सर्वज्ञेन रहित जगत्तत्कृतधर्मोपदेशासभवान्यथानुपपत्तेरित्यर्थापत्तिरपि न साधीयसी सर्वज्ञकृतधर्मोपदेशासभवस्यार्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्य प्रत्यक्षाद्यन्यतमप्रमाणेन विज्ञातुमशक्ते । नन्वपौरुषेयाद्धर्मोपदेशसिद्धे । धर्म चोदनैव भगवानिति वचनान्न धर्मादिसाक्षात्करी कश्चित्पुरुष सभवति यतोऽसौ धर्मोपदेशकारी स्यात् । तत सिद्ध एव सर्वज्ञकृतधर्मोपदेशासभव इति चेन्न । वेदादपौरुषेयाद्धर्मोपदेशनिश्चयायोगात् सहि वेद केनचिद्व्याख्यातो धर्मस्य प्रतिपादक स्यादव्याख्यातो वा ? प्रथमपक्षे तद्व्याख्याता रागादिमान् विरागो वा ? रागादिमाश्चन्न तद्व्याख्यानाद्वेदार्थनिश्चयस्तदसत्यत्वस्य सभवात् । व्याख्याता हि रागाद्द्वेषादज्ञानाद्वा वितथार्थमपि व्याचक्षाणो दृष्ट इति वेदार्थं वितथमपि व्याचक्षीत, अवितथमपि व्याचक्षीत नियामकाभावात् । गुरुपर्वक्रमायात वेदार्थवेदी महाजनो नियामक इति चेन्न तस्यापि रागादिमत्वे यथार्थवेदित्वानिर्णयानुपपत्ते गुरुपर्वक्रमायातस्य वितथार्थस्यापि वेदे सभाव्यमानत्वाद्वुपनिषद्वाक्यार्थवदीश्वरार्थवद्वा नहि स गुरुपर्वक्रमायातो न भवति वेदार्थो वा न चावितथ प्रतिपद्यते मीमासकैस्तद्वदग्निष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इत्यादि वेदवाक्यस्याप्यर्थ कथं वितथ पुरुषव्याख्यानाच्छक्येत वक्तु । यदि पुनर्वीतरागद्वेषमोहो वेदस्य व्या

ख्याता प्रतिज्ञायते तदा स एव पुरुषविशेष सर्वज्ञ किमिति न क्षम्यते यदार्थानुष्ठानपरायण एव वीतरागद्वेष पुरुषोऽभ्युपगम्यत वेदार्थव्याख्यानविषय एव रागद्वेषाभावात् न पुनर्वीतसकलविषय रागद्वेष कश्चित् कस्यचित्कचिद्विषयवातरागद्वेषस्यापि विषयातरे रागद्वेषदर्शनात्तथावेदार्थविषय एव घातमोहपुरुषस्तव्याख्याताऽभ्यनुज्ञायते न सकलविषये कस्यचित्कचित्सातिशयज्ञानसद्भावेऽपि विषयातरेषु अज्ञानदर्शनात् न च सकलविषयरागद्वेषप्रक्षयो ज्ञानप्रकर्षो वा यदार्थ व्याचक्षाणस्योपयोगी यो हि यद्व्याचष्टे तस्य तद्विषयरागद्वेषाज्ञानाभाव प्रक्षावद्भिरन्विष्यते रागादिमतोऽविप्रलभसभवात् न पुन सर्वविषये कस्यच्छास्त्रातरे यथार्थव्याख्यानिर्णयविरोधात् तथापि तदन्वेषणे च सर्वज्ञवीतराग एव सर्वस्य शास्त्रस्य व्याख्याताभ्युपगतव्य इत्यसर्वज्ञशास्त्रव्याख्यानव्यवहारो निखिलजनप्रसिद्धोऽपि न भवेत्। नचैद युगानशास्त्रव्याख्याता कश्चित्प्रक्षीणाशेषरागद्वेष सर्वज्ञ प्रतीयते इति नियतविषय शास्त्रार्थपरिज्ञान तद्विषयरागद्वेषरहितत्व च यथार्थव्याख्याननिबधनं तद्व्याख्यातुरभ्युपगतव्य तच्च वेदार्थव्याचक्षाणस्यापि ब्रह्मप्रजापतिमनुप्रमुखजैमिन्यादेर्विद्यते एव तस्य यदार्थविषयाज्ञानरागद्वेष विकलत्वाद् यथा तद्व्याख्यानस्य शिष्टपरम्परया परिग्रहविरोधात्ततोवेदस्य व्याख्याता तदर्थज्ञ एव न पुन सर्वज्ञ तद्विषयरागद्वेषरहित एव न पुन सकलविषयरागद्वेषशून्यो यत सर्वज्ञो वीतरागश्च पुरुषविशेष क्षम्यत इति केचित्तेऽपि न मीमासका, सकलसमयव्याख्यानस्य यथार्थभावानुपगात्। स्यान्मत समयातराणा व्याख्यान न यथार्थं बाधकप्रमाणसद्भावात् प्रसिद्धमिथ्योपदेशव्याख्यानवत् इति तदपि न विचारक्षम यद्व्याख्यानस्यापि बाधकसद्भावात् यथव हि सुगतकपिलादिसमयातराणा परस्परविरुद्धार्थाभिधायित्व बाधक तथा भावनानियोगविधिधात्वर्थादिवेदवाक्यार्थव्याख्यानाना मपि तत्प्रसिद्धमेव। न चैतेषा मध्ये भावनामात्रस्य नियोगमात्रस्य वा वेदवाक्यार्थस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन निर्णय कर्तुं शक्यते सर्वथा विशेषाभावात् तत्राक्षेपसमाधानाना समानत्वादिति देवागमालङ्कृतौ तृत्त्याधालङ्कारे विद्यानन्दमहोदये च विस्तरतो निर्णीत प्रतिपत्तव्य ततो न केनचित्पुरुषेण व्याख्याता द्वेदाद्धर्माद्युपदेश सभवतिष्ठत, नाप्यव्याख्यातात्, तस्य स्वय स्वार्थप्रतिपादकत्वेन तदर्थविप्रतिपत्त्यभाव-प्रसगात्। दृश्यते च तदर्थविप्रतिपत्तिर्वेदवादिनामिति न वेदाद्धर्माद्युपदेशस्य सभव। पुरुषविशेषादेव सर्वज्ञवीतरागात्तस्य सभवात्ततो न धर्माद्युपदेशासभव पुरुषविशेषस्य सिद्धे च सर्वज्ञरहित जगत्साधयेदिति कुताऽर्थापत्ति सर्वज्ञस्य बाधिका। यदि पुनरागम सर्वज्ञस्य बाधक. तदाप्यसावपौरुषेय पौरुषेयो वा, न तावदपौरुषेयस्तस्य कार्यादर्थादन्यत्र परै प्रमाण्यानिष्टरन्यथानिष्टसिद्धिप्रसगात्, नापि पौरुषेयस्तस्यासर्वज्ञपुरुषप्रणीतस्य प्रमाण्यानुपपत्ते सर्वज्ञप्रणीतस्य तु परेषामसिद्धरन्यथा सर्वज्ञसिद्ध तत्तस्तदभावायोगादिति न प्रभाकरमतानुसारिणा प्रत्यक्षादिप्रमाणानामन्यतममपि प्रमाण सर्वज्ञाभा वसाधनायालं यत सर्वज्ञबाधकमभिधीयते। भट्टमतानुसारिणामपि सर्वज्ञस्याभावसाधनमभाव प्रमाण नोपपद्यत एव तद्धि सदुपलभप्रमाणपञ्चकनिवृत्तिरूप वाच सर्वज्ञविषयसदुपलभक प्रमाणपञ्चकनिवृत्तिरात्मन परिणामो वा विज्ञान वाऽन्यवस्तुनि स्याद्गत्यतराभावात्। न तावत्सर्वज्ञविषयप्रत्यक्षादिप्रमाणरूपेणात्मन परिणाम सर्वज्ञस्याभावसाधक सत्यपि सर्वज्ञ तत्सभवात् तद्विषयस्य ज्ञानस्यासभवात्तस्यातीन्द्रियत्वात्परचेतोवृत्तिविशेषवत्। नापि निषेध्यात्सर्वज्ञादन्यवस्तुनि विज्ञान, तदेकज्ञानससर्गिण कस्यचिद्वस्तुनोऽभावात् घटैकज्ञानससर्गिभूतलवत् न हि यथा घट-भूतलयोश्चाक्षुषैकज्ञानससर्गात् केवलभूतले प्रतिषेध्याद् घटादन्यत्र वस्तुनि विज्ञान घटाभावव्यवहार साधयति तथा प्रतिषेध्यात्सर्वज्ञादन्यत्र वस्तुनि विज्ञान न तदभावसाधनसमर्थं सभवति सर्वज्ञस्यातीन्द्रियत्वात्तद्विषयज्ञानस्यासभवात्तदेकज्ञानससर्गिणोऽस्मदादिप्रत्यक्षस्यकस्यचिद्वस्तुनोऽनभ्युपगमादनुमानाद्यकज्ञानेन सर्वज्ञतदन्यवस्तुनो ससर्गात्सर्वज्ञैकज्ञानससर्गिणि क्वचिदनुमेयेऽर्थेऽनु

---

१ भाट्ट। २ प्रभाकरा। ३ वेदान्तिन।

मानज्ञानं संभवत्येवेति चेन्न तथा क्वचित्सर्वज्ञस्य सिद्धिप्रसंगात् सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य सर्वज्ञस्याभावे कस्यचिद्वस्तुनस्तेनैकज्ञानसंसर्गायोगात्तदन्यवस्तुविज्ञानलक्षणादभावप्रमाणात्सर्वज्ञाभावसाधनविरोधात्। किंच गृहीत्वा निषेध्याधारवस्तुसद्भाव स्मृत्वा च तत्प्रतियोगिन निषेध्यमर्थं नास्तीति ज्ञान मानसमक्षानपेक्ष जायत इति येषा दर्शन तेषा निषेध्यसर्वज्ञाधारभूत त्रिकाल भुवनत्रय च कुतश्चित्प्रमाणाद्ग्राह्य तत्प्रतियोगी च प्रतिषेध्य. सर्वज्ञ स्मर्त्तव्य एवान्यथा तत्र नास्तिताज्ञानस्य मानसस्यानुपपत्तेर्न च निषेध्याधारत्रिकालजगत्त्रयसद्भावग्रहण कुतश्चित्प्रमाणान्मीमांसकस्यास्ति नापि प्रतिषेध्यसर्वज्ञस्य स्मरण तस्य प्रागननुभूतत्वात्पूर्वं तदनुभवे वा क्वचित्सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञा-भावसाधनविरोधात्, ननु च पराभ्युपगमात्सर्वज्ञ सिद्धस्तदाधारभूत च त्रिकाल भुवनत्रय सिद्ध, तत्र श्रुतसर्वज्ञस्मरणनिमित्त तदाधारवस्तुग्रहणनिमित्त च सर्वज्ञे नास्तिताज्ञान मानसमक्षानपेक्ष युक्त-मेवेतिचेन्न। स्वेष्टबाधनप्रसंगात् पराभ्युपगमस्य हि प्रमाणसिद्धत्वे तेन सिद्ध सर्वज्ञ प्रतिषेधतोऽभाव प्रमाणस्य तद्बाधनप्रसंगात् तस्याप्रमाणत्वे न ततोनिषेध्याधारवस्तुग्रहण निषेध्यसर्वज्ञस्मरण वा तस्य स्यात्तदभावे तत्र सर्वज्ञेऽभावप्रमाण न प्रादुर्भवेदिति तदेव स्वेष्टबाधन दुर्वारमायात । नन्वेव मिथ्यैकातस्य प्रतिषेध स्याद्वादिभि कथ विधीयते तस्य क्वचित्कथचित्कदाचिदनुभवाभावे स्मरणा संभवात् तस्यानुस्मर्यमाणस्य प्रतिषेधायोगात्क्वचित्कदाचित्तदनुभवे वा सर्वथा तत्प्रतिषेधविरोधात् पराभ्युपगमात्प्रसिद्धस्य मिथ्यैकातस्य स्मर्यमाणस्य प्रतिषधेऽपि स पराभ्युपगम प्रमाणमप्रमाण वा, यदि प्रमाण तदा तेनैव मिथ्यैकांतस्याभावसाधनाय प्रवर्तमान प्रमाण बाध्यते इति स्याद्वादिनामपि स्वेष्टबाधन, यदि पुनरप्रमाण पराभ्युपगमस्तदापि तत सिद्धस्य मिथ्यैकातस्य स्मर्यमाणस्य नास्तीतिज्ञान प्रजायमान मिथ्यैव स्यादिति तदेवस्वेष्टबाधन परेषामिवेति न मंतव्यं स्याद्वादिनामनेकातसिद्धेरेव मिथ्यैकातनिषेधनस्य व्यवस्थानात् प्रमाणत' प्रसिद्धे हि बहिरतर्वा वस्तुन्यनेकातात्मनि तन्नाध्यारोप्य-माणस्य मिथ्यैकातस्य दर्शनमोहोदयाकुलितचेतसा बुद्धौ विपरीताभिनिवेशस्य प्रतिभासमानस्य प्रति षेध क्रियते प्रतिषेध्यव्यवहारो वा प्रवर्त्तते विप्रतिपन्नप्रत्यायनाय सन्नयोपन्यासात । न चैवमसर्वज्ञ-जगत्सिद्धेरेव सर्वज्ञप्रतिषेधो युज्यते तस्या क्वचिदप्रमाणादसंभवस्य समर्थनात्तदेवमभावप्रमाणस्या पि सर्वज्ञबाधकस्य सदुपलभकप्रमाणपंचकवदसंभवाद्देशांतरकालांतरपुरुषांतरापेक्षयाऽपि तद्बाधा-शंकानवकाशात्सिद्ध. सुनिर्णीतासंभवद्बाधकप्रमाण. सर्वज्ञ स्वसुखादिवत्सर्वत्र वस्तुसिद्धौ सुनिर्णीता-संभवद्बाधकप्रमाणत्वमंतरेणाश्वासनिबंधनस्य कस्यचिदभावात् । स च विश्वतत्त्वाना ज्ञाताऽनेन परमे-श्वरादेर्विश्वतत्त्वज्ञानानिराकरणादेवावसीयते । स एव कर्मभूभृता भेत्ता निश्चीयतेऽन्यथा तस्य विश्वतत्त्व ज्ञातृत्वानुपपत्ते । स्याद्दाकुत कर्मणा कार्यकारणसंतानेन प्रवर्तमानानामनादित्वाद्विनाशहेतोरभावात्कथ कर्मभूभृता भेत्ता विश्वतत्त्वज्ञोऽपि कश्चिदवस्थाप्यते इति तदप्यसत् विपक्षप्रकर्षपर्यंतगमनाद्धर्मिणां संतानरूपतयानादित्वेऽपि प्रक्षयप्रसिद्धे नद्यनादिसंततिरपि शीतस्पर्श क्वचिद्विपक्षस्योष्णस्पर्शस्य प्रक र्षपर्यंतगमनान्निर्मूल प्रलयमुपव्रजन्नोपलब्धो नापि कार्यकारणरूपतया बीजाकुरसंतानो बीजादिरपि प्रति पक्षभूतदहनादिदग्धबीजो निर्दग्धाकुरो वा न प्रतीयत इति वक्तु शक्य, यत कर्मभूभृता संतानादिरपि क्वचित्प्रतिपक्षमात्मीभावान्न रक्षीयते ततो यथा शीतस्योष्णस्पर्शप्रकर्षविशेषेण क्वचिद्भेत्ता तथा कर्मभू-भृता तद्विपक्षप्रकर्षविशेषेण भेत्ता भगवान् विश्वतत्त्वज्ञ इति सुनिश्चित नश्येत क्व पुन कर्मभूभृता विपक्ष इति चदुच्यते ।

तेषामागामिनां तावद्विपक्षः संवरोमतः
तपसा संचितानां तु निर्जरा कर्मभूभृतां ॥ १११ ॥

द्विविधा हि कर्मभूभृत कश्चिदागामिन. परे पूर्वभवमतानसंचितास्तत्रागामिना कर्मभूभृता विपक्ष स्तावत्संवरस्तस्मिन्सति तेषामनुत्पत्ते संवरो हि कर्मणामाश्रवनिरोध स चाश्रवो मिथ्यादर्शनाविरति-

प्रमादकषाययोगविकल्पात्त्रयविधस्तस्मिन् सति कर्मणामास्रवात् कर्मागमनहेतोरास्रव इति व्यपदेशात् कर्मण्यस्रवत्यागच्छति यस्मादात्मनि स आस्रव इति निर्वचनात्मएव हि वधहेतुर्विनिश्चित प्राग्विशेषेण । मिथ्याज्ञानस्य मिथ्यादर्शनेऽतर्भावात् तन्निरोध पुन कात्स्न्यतो देशतो वा तत्र कात्स्न्यतो गुप्तिभि सम्यग्योगनिग्रहलक्षणाभिर्विधीयत । समितिधर्मानुप्रक्षापरीषहजयचारित्रैस्तु देशत सन्निरोध सिद्ध सम्यग्योगनिग्रहस्तु साक्षादयोगकेवलिनश्चरमक्षणप्राप्तस्य प्रोच्यते तस्यैव सकलकर्मभूभृन्निरोधनिबन्धनत्वसिद्धे सम्यग्दर्शनादित्रयस्य चरमक्षणपरिप्राप्तस्य साक्षान्मोक्षहेतोस्तथाभिधानात् पूर्वत्र गुणस्थाने तदभावाद्योगसद्भावात्सयोगकेवलिक्षीणकषायोपशातकषायगुणस्थाने ततोपि पूर्वस्मिन् सूक्ष्मसापरायानिवृत्तिबादरसापरायेऽपूर्वकरणे चाप्रमत्ते च कषाययोगाविशिष्टसद्भावात् ततोपि पूर्वत्र प्रमत्तगुणस्थाने प्रमादकषाययोगानिर्णीते सयतासयतसम्यग्दृष्टीगुणस्थाने प्रमादकषायविशिष्ट योगाना ततोपि पूर्वस्मिन् गुणस्थानत्रये कषायप्रमादाविरतमिथ्यादर्शनविशिष्टयोगसद्भावनिश्चयात् । योगाहि त्रिविध कायादिभेदात् ' कायवाङ्मन कर्म योग , इति सूत्रकारवचनात् कायवर्गणालम्बनोद्भूतप्रदेशपरिस्पद काययोगो वाग्वर्गणालबनो वाग्योगो मनोवर्गणालबनो मनोयोग 'स आस्रव, इति वचनात् मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायाणाम स्रवत्व न स्यादिति न मन्तव्य योगस्य सकलाश्रव व्यापकत्वात्तद्ग्रहणादेव तेषा परिग्रहात्तन्निग्रह तथानिग्रहसिद्ध योगनिग्रहे मिथ्यादर्शनादीना निग्रह सिद्ध एवायोगकेवलिनि, तदभावात्कषायनिग्रहे तत्पूर्वास्रवनिरोधवर्त्तिक्षीणकषाये, प्रमादनिग्रहे पूर्वास्रवनिरोधवदप्रमत्तादौ । सर्वाविरतिनिरोध तत्पूर्वास्रवमिथ्यादर्शननिरोधवच्च, प्रमत्ते सयतासयते च । मिथ्यादर्शननिरोधे तत्पूर्वास्रवनिरोधवच्च सासादनादौ । पूर्वपूर्वास्रवनिरोधे ह्युत्तरास्रवनिरोध साध्यएव न पुनरुत्तरास्रवनिरोधे पूर्वास्रवनिरोधस्तत्र तस्य सिद्धत्वात्कायादियोगनिरोधेऽप्येव वक्तव्य तत्राप्युत्तरयोगनिरोधे पूर्वयोगनिरोधस्यावश्यभावात् काययोगनिरोध हि तत्पूर्वबाङ्मानस निरोध सिद्ध एव बाग्योगनिरोधे च मनोयोगनिरोध पूर्वयोगनिरोधे तूत्तरयोगनिरोधो भाज्यत इति सकलयोगनिरोधलक्षणया परमगुप्त्या सकलास्रवनिरोध परमसवर सिद्ध । समित्यादिभि पुनरपर सवरो देशतएवास्रवनिरोधसद्भावात्तत्र हि यो यदास्रवप्रतिपक्ष स तस्य सवर इति यथायोगमागमाविरोधेनाभिधानीय कर्मागमनकारणस्यास्रवस्य निरोधे कर्मभूभृतामागामिनामनुत्पत्तिसिद्धे र्यथा तपामहेतुकत्वापत्ते सर्वस्य समारिण सवकर्मागमनप्रसक्तेश्च तत सवरो विपक्ष कर्मभूभृतामागामिनामिति स्थित सचितानातु निर्जरा विपक्ष सा च द्विविधानुपक्रमोपक्रमिकी च तत्र पूर्वा यथाकाल ससारिण स्यात् उपक्रमकी तु तपसा द्वादशविधेन साध्यते सवरवत्, यथैवहि तपसा सचिताना कर्मभूभृता निर्जरा विधीयत यथाऽऽगामिना सवरोपीति सचितना कर्मणा निर्जरा विपक्ष प्रतिपाद्यते । अथैतस्य कर्मणा विपक्षस्य परमप्रकर्ष कुत प्रसिद्धो यतस्तथामात्यतिक क्षय स्यादित्याह

" तत्प्रकर्ष पुन सिद्ध परम परमात्मनि ।
तारतम्यविशेषस्य सिद्धेरुष्णप्रकर्षवत् ॥ ११२ ॥

यस्य तारतम्यप्रकर्षस्य क्वचित्परम प्रकर्ष सिद्धयति यथोष्णस्य, तारतम्यप्रकर्षश्च कर्मणा विपक्षस्य सवरनिर्जरालक्षणस्यासयतसम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानविशेषेषु प्रमाणतो निश्चीयते तस्मात्परमात्मनि तस्य परम प्रकर्ष सिद्धयतीत्यवगम्यते । दुःखादिप्रकर्षेण व्यभिचार इति चेन्न दुःखस्य सप्तमनरकभूमौ नरकाणा परमप्रकर्षसिद्ध सर्वार्थसिद्धौ देवाना सासारिकसुखपरमप्रकर्षवत् । एतेन क्रोधमानमायालोभाना तारतम्येन व्यभिचारशका निरस्ता तेषामभव्येषु मिथ्यादृष्टिषु च परमप्रकर्ष सिद्धेस्तत्प्रकर्षोहि परमोऽनवानुबधित्वलक्षणस्य च तत्र प्रसिद्ध क्रोधादीनामनवानुबधिना तत्र स क्रोधान् । ज्ञानहानिप्रकर्षेण व्यभिचार इति चेन्न तस्यापि क्षायोपशमिकस्य हीयमानतया प्रकृष्यमाण-

स्य प्रसिद्धस्य केवलिनि परमप्रकर्षसिद्धे क्षायिकस्य तु ज्ञानेरेवानुपलब्धे कुतस्तत्प्रकर्षो येन व्यभिचार उद्भाव्यते । के पुन कर्मभूभृतो एषा विपक्ष परमप्रकर्षभाक् साध्यत इत्यारेकायामिदमाह

कर्माणि द्विविधान्यत्र द्रव्यभावविकल्पतः ।
द्रव्यकर्माणि जीवस्य पुद्गलात्मान्यनेकधा ॥ ११३ ॥
भावकर्माणि चैतन्यविवर्त्तात्मानि भांति नुः ।
क्रोधादीनि स्ववेद्यानि कथंचिच्चिदभेदतः ॥ ११४ ॥
तत्स्कंधराशयः प्रोक्ता भूभृतोऽत्र समाधितः ।
जीवाद्विश्लेषणं भेदः सतानात्यंतसंक्षयः ॥ ११५ ॥

जीव परतत्रीकुर्वंति स परतत्रीक्रियते वा यैस्तानिकर्माणि, जीवेन वा मिथ्यादर्शनादिपरिणामै क्रियत इति कर्माणि तानि द्विप्रकाराणि द्रव्यकर्माणि भावकर्माणि च तत्र द्रव्यकर्माणि ज्ञानावरणादीन्यष्टौ मूलप्रकृतिभेदात्तथाऽष्टचत्वारिंशदुत्तरशतमुत्तरप्रकृतिविकल्पात्तथोत्तरोत्तरप्रकृतिभेदादनेकप्रकाराणि तानि च पुद्गलपरिणामात्मकानि जीवस्य पारतत्र्यनिमित्तत्वाच्छिगडादिवत्, क्रोधादिभिर्व्यभिचार इति चेन्न तेषा जीवपरिणामाना पारतत्र्यस्वरूपात्, पारतत्र्य हि जीवस्य क्रोधादिपरिणामो न पुन पारतत्र्यनिमित्त । ननु च ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयांतरायाणामेवानंतज्ञानदर्शनसुखवीर्य्यलक्षणजीवस्वरूपघातित्वात्पारतत्र्यनिमित्तत्वं पुनर्नामगोत्रसद्वेद्यायुषां तेषामात्मस्वरूपाघातित्वात्पारतत्र्यनिमित्तत्वासिद्धेरिति पक्षाव्यापकोहेतुर्वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदिति चेन्न तेषामपि जीवस्वरूपसिद्धत्वप्रतिघातित्वात्पारतत्र्यनिमित्तत्वोपपत्ते कथमेव तेषामघातिकर्मत्वमिति चेज्जीवन्मुक्तिलक्षणपरमार्हंत्यलक्ष्मीघातिकत्वाभावादिति ब्रूमहे ततो न पक्षाव्यापकोहेतु, नाप्यन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयविकल पुद्गलपरिणामात्मकसाध्यमंतरेण पारतत्र्यनिमित्तत्वस्य साधनस्यानुपपत्तिनियमनिर्णयात्तानि च स्वकार्येण यथानाम प्रतीयमानेनानुमीयते दृष्टकारणव्यभिचाराददृष्टकारणासिद्धे । भावकर्माणि पुनश्चैतन्यपरिणामात्मकानि क्रोधाद्यात्मपरिणामाना क्रोधादिकर्मोदयनिमित्तानामौदयिकत्वेऽपि कथंचिदात्मनोऽनर्थांतरत्वाच्चिद्रूपत्वाविरोधात् ज्ञानरूपत्व तु तेषा विप्रतिषिद्ध ज्ञानस्यौदयिकत्वाभावाद्धर्माधर्मयोः कर्मरूपयोरात्मगुणत्वाच्चौदयिकत्व नापि पुद्गलपरिणामात्मकत्वमिति केचित्तेपि न युक्तिवादिन कर्मणामात्मगुणत्वे तत्पारतत्र्यनिमित्तत्वायोगात्मर्वदाऽऽत्मनो बंधानुपपत्तिर्मुक्तिप्रसगात् । न हि यो यस्य गुण स तस्य पारतत्र्यनिमित्त यथा पृथिव्यादे रूपादि, आत्मगुणश्च धर्माधर्मसज्ञक कर्म परैरभ्युपगम्यत इति न तदात्मन पारतत्र्यनिमित्त स्यात् तत एव च 'प्रधानविवर्त्त शुक्ल कृष्ण च कर्म, इत्यपि मिथ्या तस्यात्मपारतंत्र्यनिमित्तत्वाभावे कर्मत्वायोगात्तन्यथातिप्रसगात् । प्रधानपारतंत्र्यनिमित्तत्वात्तस्य कर्मत्वमिति चेन्न प्रधानस्य तेन बंधोपगमे मोक्षोपगमे च पुरुषकल्पनावैयर्थ्यात् । बधमोक्षफलानुभवनस्य पुरुषे प्रतिष्ठानान्न पुरुषकल्पनावैयर्थ्यमिति चेत्तदेतदसवद्धाभिधान प्रधानस्य बंधमोक्षौ, पुरुषस्तत्फलमनुभवतीति कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसगात्, प्रधानेन हि कृतौ बधमोक्षौ न च तस्य तत्फलानुभवनमिति कृतनाश पुरुषेण तु तौ न कृतौ तत्फलानुभवन च तस्येत्यकृताभ्यागम कथ परिहर्तुं शक्य । पुरुषस्य चेतनत्वात्फलानुभवनं, न प्रधानस्याचेतनत्वादितिचेन्न मुक्तात्मनोऽपि प्रधानकृतकर्मफलानुभवमानुषगात् । मुक्तस्य प्रधानससर्गाभावान्न तत्फलानुभवनमितिचेत्तर्हि ससारिण प्रधानससर्गाद्बधफलानुभवन सिद्ध तथा च पुरुषस्यैव बध सिद्ध प्रधानेन ससर्गस्य बधफलानुभवनिमित्तस्य बधरूपत्वाद्बधस्यैव ससर्ग इति नामकरणात् स चात्मन प्रधानससर्गकारणमंतरेण न संभवतीति पुरुषस्य मिथ्यादर्शनादिपरिणामस्तत्कारणमिति प्रत्येतव्य । प्रधानपरिणामस्यैव तत्ससर्गकारण

नासिद्ध इति न प्रतिज्ञार्थैकदेशो नामासिद्धो हेतुरस्ति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् । अन्यथानुपपन्नत्वनियमनिश्चयादगमकोऽय हेतुरितिचेन्न ज्ञानमात्रादौ विपक्षे मोक्षमार्गत्वस्य हेतो प्रमाणबाधितत्वात्। सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्व हि मोक्षमार्गस्य साध्ये ज्ञानमात्रादिर्विपक्षस्तत्र च न मोक्षमार्गत्व सिद्ध बाधकसद्भावात्तथाहि ज्ञानमात्र न कर्म महाव्याधिमोक्षमार्ग श्रद्धानाचरणशून्यत्वात् शारीर मानसव्याधिविमोक्षकारणरसायनज्ञानमात्रवत् नाप्याचरणमात्र तत्कारण श्रद्धानज्ञानशून्यत्वात् रसायनाचरणमात्रवत् नापि ज्ञानवैराग्ये तदुपायत्वेश्रद्धानविधुरत्वाद्रसायनज्ञानवैराग्यमात्रवदिति सिद्धोऽन्यथानुपपत्तिनियम साधनस्य ततो मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वसिद्धि । परपरया मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनमात्रात्मकत्वसिद्धर्व्यभिचारी हेतुरितिचेन्न साक्षादितिविशेषणात्साक्षान्मोक्षमार्गत्व सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्व न व्यभिचरति क्षीणकषायचरमक्षणवर्त्तिपरमार्हन्त्यलक्षणजीवन्मोक्षमार्ग इवति सुप्रतीत तथैवायोगकेवलिचरमक्षणवर्त्तिकृत्स्नकर्मक्षयलक्षणमाक्षमार्ग साक्षान्मोक्षमार्गत्व सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्व न व्यभिचरति तपोविशेषस्य परमशुक्लध्यानलक्षणस्य सम्यक्चारित्रेऽतर्भावादितिविस्तरतस्तत्त्वार्थालकारेयुक्त्यागमविरोधन परीक्षितमवबोद्धव्य सदेव विधस्य माक्षमार्गस्य प्रणेता विश्वतत्त्वज्ञ साक्षात्परपरया वेति शकायामिदमाह ।

प्रणेता मोक्षमार्गस्याबाध्यमानस्य सर्वथा ।
साक्षाद्यएव स ज्ञेयो विश्वतत्त्वज्ञताश्रय ॥११९॥

न हि परपरया मोक्षमार्गस्य प्रणेता गुरुपर्वक्रमाविच्छेदादधिगततत्त्वार्थशास्त्रार्थोऽप्यस्मदादिभि साक्षाद्विश्वतत्त्वज्ञताया समाश्रय साध्यते प्रकृतिविरोधात्किं तर्हि साक्षान्मोक्षमार्गस्य सकलबाधकप्रमाण रहितस्य य प्रणेता स एव विश्वतत्त्वज्ञताश्रयस्तत्त्वार्थसूत्रकारैरुमास्वामिप्रभृतिभि प्रतिपाद्यते भगवद्भि, साक्षात्सर्वतत्त्वज्ञतामन्तरेण साक्षादबाधितमोक्षमार्गस्य प्रणयनानुपपत्तेरिति वदे तद्गुणलब्धय इत्यत दूव्यारयातुमना प्राह

वीतनि शेपदोपोऽत प्रवद्योऽर्हन् गुणांबुधि ।
तद्गुणप्राप्तये सद्भिरिति सक्षेपतोऽन्वय ॥१२०॥

यतश्च य साक्षान्मोक्षमार्गस्याबाधितस्य प्रणेता स एव विश्वतत्त्वाना ज्ञाता कर्मभूभृता भेत्ताऽतएवार्हन् प्रवद्यो मुनींद्रैस्तस्य वीतनि शेषाज्ञानादिदोषत्वात्तस्यानतज्ञानादिगुणाबुधित्वाच्च यादृग्गुणाबुधि स एव तद्गुणलब्धये सद्भिराचार्यैर्वंदनीय स्यान्नान्य इति मोक्षमार्गस्य नेतार भेत्तार कर्मभूभृता ज्ञातार विश्वतत्त्वाना भगवंतमर्हतमवाप्तयोगक्षयवच्छेदेन निर्णीतमह वदे तद्गुणलब्धयमिति सक्षेपत्त शास्त्रादौ परमेष्ठिगुणस्तोत्रस्य मुनिपुगवैर्विधीयमानस्यान्वय सप्रदायाव्यवच्छेदलक्षण पदार्थघटनालक्षणो वा लक्षणीय प्रपचतस्तदन्वयस्याक्षेपसमाधानलक्षणस्य श्रीमत्स्वामिसमतभद्रैर्देवागमाप्तमीमासाया प्रकाशनात्तत्त्वार्थविद्यानमहोदयालकारेषु च तदन्वयस्य व्यवस्थापनादल प्रसगपरपरया अत्र समासतस्तद्विनिश्चयात्कस्मात्पुनरेवविधोभगवान् सकलपरीक्षालक्षितमोक्षक्षय साक्षीकृतविश्वतत्त्वार्थो वद्यते सद्भिरित्यावेद्यते ।

मोहाक्रांतान्न भवतिगुरोर्मोक्षमार्ग प्रणीति ।
नर्तेतस्या सकलकलुपध्वसजा स्वात्मलब्धि ॥
तस्यैवद्य परगुरुरहक्षीण मोहस्त्वमर्हन् ।
साक्षात्कुर्वन्नमलकमिवाशेषतत्त्वानि नाथ ॥१२१॥

मोहस्यावदज्ञान रागादिप्रपचस्तेनाक्रातादू गुरोर्मोक्षमार्गस्य यथोक्तस्य प्रणीतिर्नोपपद्यते यस्मा-
द्रागद्वेषाज्ञानपरवशीकृतमानसस्य सम्यग्गुरुत्वेनाभिमन्यमानस्यापि यथार्थोपदेशित्वनिश्चयासम-
वात् तस्य विसथार्थाभिधानशकानतिक्रमात् दूरे मोक्षमार्गप्रणीतिर्यतश्च तस्या मोक्षमार्गप्रणीतेर्विना
मोक्षमार्गी भावनाप्रकर्षपर्यतगमनेन सकलकर्मलक्षणक्लुपध्वसजन्यानतज्ञानादिलक्षणा स्वात्मल-
ब्धि परमनिर्वृत्ति कस्यचिन्न घटते तस्मात्तस्यै स्वात्मात्मलब्धये त्वमेवार्हन् परमगुरुरिह शास्त्रादौ यद्य
क्षीणमोहत्वात्करतलनिहितस्फटिकमणिवत्साक्षात्कृताशेषतत्त्वार्थत्वाच्च न ह्यक्षीणमोह साक्षादशेष-
तत्त्वानि द्रष्टु समर्थ कपिलादिवन्नापि साक्षादपरिज्ञाताशेषतत्त्वार्थो मोक्षमार्गप्रणीतये समर्थो न च
तदसमर्थ परमगुरुरभिधातु शक्यस्तद्वेदेवेति न मोहाक्रात परमनि श्रेयसार्थिभिरभिवदनीय । कथ-
मेवमाचार्य्यादय प्रवंदनीया स्युरिति चेत् परमगुरुवचनानुसारितया तेषा प्रवर्त्तमानत्वाद्देशतो मोह
रहितत्वाच्च तेषा वदनीयत्वमिति प्रतिपद्यामहे तत एव परापरगुरुगुणस्तोत्र शास्त्रादौ मुनीद्रैर्वाहित-
मिति व्याख्यानमनुमंतनीय, पचानामपि परमेष्ठिना गुरुत्वोपपत्ते कात्स्न्यंतो देशतश्च क्षीणमोहत्व-
सिद्धरशेषतत्त्वार्थज्ञानप्रसिद्धेश्च यथार्थाभिधायित्वनिश्चयाद्धितथार्थाभिधानशकापायान्मोक्षमार्गप्रणी-
तौ गुरुत्वोपपत्तस्तत्प्रसादादभ्युदयनिश्रेयससप्राप्तेरवश्यभावात्तदेवमाप्तपरीक्षोपा विहिता हितपरी-
क्षादक्षैर्विचक्षणै पुन पुनश्चेतसि परिमलनीयेत्याचक्ष्महे ।

न्यक्षेणाप्तपरीक्षाप्रतिपक्ष क्षपयितुं क्षमा साक्षात् ।
प्रेक्षावतामभीक्ष्णं विमोक्षलक्ष्मीक्षणाय संलक्ष्या ॥ १२२ ॥
श्रीमत्तत्त्वार्थशास्त्राद्भुतसलिलनिधेरिद्धरत्नोद्भवस्य
प्रोत्थानारंभकाले सकलमलभिदे शास्त्रकारैः कृतं यत् ।
स्तोत्र तीर्थोपमानं प्रथितपृथुपथं स्वामिमीमांसित तत्
विद्यानदैः स्वशक्त्या कथमपि कथित सत्यवाक्यार्थसिद्धै ॥१२३॥
इति तत्त्वार्थशास्त्रादौ मुनींद्रस्तोत्रगोचरा ।
प्रणीताप्तपरीक्षेय कुविवादनिवृत्तये ॥१२४॥

विद्यानदहिमाचलमुखपद्मविनिर्गता सुगभीरा
आप्तपरीक्षाटीका गगाऽचिरतरं जयतु ॥ १ ॥
भास्वद्वासिरदोषा कुमतिमतध्वातभेदने पटुः ।
आप्तपरीक्षालङ्कृतिराचद्रार्कं चिरंजयतु ॥ २ ॥
स जयतु विद्यानदो रत्नत्रयभूरिभूषणस्मनद्ध ।
तत्त्वार्थार्णवतरणे सदुपाय प्रकटितो येन ॥ ३ ॥

इत्याप्तपरीक्षा समाप्ता ।

श्रीपरमात्मने नम ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

२

स्याद्वादविद्यापतिश्रीविद्यानदस्वामिविरचिता

पत्रपरीक्षा

श्रीवर्द्धमानमानुत्य स्याद्वादन्यायनायकं ।
प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थं पत्रवाक्य विचार्यते ॥ १ ॥

कस्मात्पुन श्रीवर्द्धमानमर्हत भगव त स्याद्वादन्यायनायक प्रकर्षेण साक्षाद्बुद्धाशेषद्रव्यपर्यायात्मजीवादिपदार्थमेवानुत्य पत्रवाक्यमाचार्यपरपरया विचारयते विचार्यते । नन्वक्षपादाद्येकातवादिनाम यतमामिन्यत्रोच्यते ।

नैकांतवादिना पत्रवाक्य सभवदर्थक । तत्तत्त्वैधिगमोपायप्रकाशरहितत्वत ॥ १ ॥

यत्तु सभवदर्थात्मा न तत्तादृक्षमीक्षित । यतो स्याद्वादभद्राक्ष्य तद्वेद न तैत्तथा ॥ २ ॥

नन्वक्षपादादीना पत्रवाक्य तावन्नेत्ययुक्त तस्य प्रसिद्धावयवत्वेन प्रसिद्धत्वात् देवदत्तादिवाक्यवत् नापि तदसभवदर्थक स्वेष्टस्यार्थस्य साधकत्वात् । न चाऽसाधुगूढपदप्रायमपि पत्रमासज्यते साधुगूढपदप्रायस्यैव निराकुलस्य तस्य तेरावेदितत्वात् । तदुच्यते—

प्रसिद्धावयव वाक्य स्वेष्टस्यार्थस्य साधक । साधुगूढपदप्राय पत्रमाहुरनाकुंठ ॥ १ ॥

कथ पुन प्रसिद्धावयवत्वादिविशेषणविशिष्ट वाक्य पत्र नाम तस्य श्रोत्रपथमधिगम्यपदसमुदाय विशेषरूपत्वात् पत्रस्य तद्विपरीतात्मकत्वात् न च यद्यतोऽयत्तत्तेन व्यपदिश्यतेऽतिप्रसगात् नीलादयोपि हि कम्बलादिभ्योऽन्ये न ते नीलादिव्यपदेशहेतव तेषा तद्व्यपदेशहेतुतया प्रतीयमानत्वात् किरीटादीना पूरुषे तद्व्यपदेशहेतुत्ववत् तद्योगात्तत्र मत्वर्थीयविधानात् । नीलादय सति येषा ते नीलाद्य कबलादय इति गुणवचनेभ्यो मत्वर्थीयस्याभावप्रसिद्धेरितिचेत् उपचरितोपचारादिति क्रम । श्रोत्रपथप्रस्थायिनो हि शब्दात्मकस्य पदसमुदायविशेषरूपस्य लिप्यामुपचार तत्र तस्य जनैरारोप्यमाणत्वात् लिप्युपचरितवाक्यस्यापि पत्रे समुपचर्यमाणत्वात् तत्र लिखितस्य पत्रस्थत्वात् तदुपचरितोपचारात् पत्रव्यपदेशसिद्धे न च यद्यतोऽयत्तत्तेनोपचारादुपचारोपचारात् वा व्यपदेष्टुमशक्य शक्यार्थं यत्र व्यवहर्तृजने शक्याभिप्राये स्फुटमुपचारदर्शनात् ततोऽन्यत्रापि देवदत्तादावुपचारोपचारात् शक्यव्यपदेशसिद्धे तदुक्त—

---

१ स्वाभाविकमेव । २ आगच्छत् । ३ तेषां । ४ जीवादितत्त्व । ५ स्वार्थनिश्चयस्य । ६ प्रमाणनयप्रदर्शकवाक्य । ७ तस्मात् । ८ सभवदर्थमेव । ९ आदिशब्देन गामानय शुक्लां दण्डेनेत्यादिग्रहणं । १० दोषै रहित । ११ कर्ण । १२ नील कबल इत्यत्र कबलोल्लनेन नीलेन व्यपदिश्यते इत्यत्र आह । १३ तथु कबलादिषु नीलादिव्यपदेशहेतवो न भवतीत्यर्थ । १४ लिपिरेव वाक्यमिति । १५ पाश्चत्य । १६ भिन्ने । १७ पठितादौ । १८ आदिशब्देन पाषाणादिग्रहण ।

मुख्य शब्दात्मक वाक्य लिप्यामारोप्यते जनै । पत्रस्थत्वात्तु तत्पत्रमुपचारोपचारत ॥ १ ॥

अथवा प्रकृतवाक्यस्य मुख्यत एव पत्रव्यपदेश इति निर्गदान पदानि त्रायते गोप्यते रक्ष्यते परेभ्य" प्रतिवादिभ्य स्वय विजिगीषुणा यस्मिन् वाक्ये तत्पत्रमिति पत्रशब्दस्य निर्वचनसिद्धे । तथा लोके व्यवहर्तरि शास्त्रे च गुरुपर्वक्रमायाते प्रतीते स च पदानि विनिश्चितपदस्वरूपतदभिधेयतरेभ्य- परेभ्य- स्त्रातुमशक्यान्येव कुत्सितद्वर्णविपर्यासनादे प्रकृतिप्रत्ययादिगोपनाद्वा तत्राणसभवात् पदगूढादिकाव्यवत्तदुक्त-

त्रायते वा पदान्यस्मिन्परेभ्यो विजिगीषुणा । कुत्सितद्विति पत्र स्याल्लोके शास्त्रे च रूढित ॥२॥

न चैवमसाधुपदास्पदमपि वाक्य पत्रमासज्यते सुस्पष्टपदमेव वा साधुगूढपदप्रायमिति वचनात्तदुक्त-

नचासाधुपद वाक्य प्रस्पष्टपदमेव वा । साधुगूढपदप्रायमिति तस्य निरूपणात् ॥ ३ ॥

पदगूढादिकाव्यमेव पत्र प्राप्नोति इति चेन्न प्रसिद्धावयवत्वेन विशिष्टस्य पत्रत्ववचनात् न हि पदगूढादिकाव्य प्रमाणसिद्धप्रतिज्ञाद्यवयवविशेषणतया किंचित्प्रसिद्ध तस्य तथा प्रसिद्धो पत्रव्यपदेससिद्धेरबाधितत्वात्तदुक्त-

पदगूढादिकाव्य च नैव पत्र प्रसज्यते । प्रसिद्धावयवत्वेन विशिष्टस्याभिधानत ॥

स्वयमिष्टस्यार्थस्यासाधकमपि तादृग्वाक्य पत्रमेवमासक्तमिति चेन्न स्वेष्टार्थसाधनस्यैवेह पत्रविचारे पत्रत्व- वचनात् तदर्थमभिहित-

स्वेष्टार्थासाधनस्यापि नैव पत्रत्वमापतेत् । स्वेष्टार्थसाधनस्यैव पत्रत्ववचनादिह ॥

ततो नाक्षपादादीनामेकांतवादिनां पत्रवाक्यमसभवदर्थक इति केचित्तदसत् यथोक्तलक्षणस्य पत्र- वाक्यस्य तेषां विचार्यमाणस्याव्यवस्थिते तथाहि-नाक्षपादस्य तावद्यथोक्तलक्षण पत्रवाक्य सभवति प्रसि- द्धावयवत्वस्य विरहात्सुगतादीनामिव । तदवयवाहि प्रतिज्ञादय पञ्चावयवा प्रमाणतो विचार्यमाणा विपश्चिच्चेतसि सुनिश्चि- तार्थकासति, पत्रवाक्याभासऽपि सभवात् तेषा पक्षधर्मत्वसपक्षेसत्वविपक्षासत्वमात्राणामिव त्रयाणामवयवाना सुगतसमताना वीतादीनामिव कपिलविकल्पितानां तदभावऽपि पत्रवाक्यस्य स्वार्थसाधनस्य दर्शनात् साध्याविनाभावनियमनिश्चयलक्षणादेव हेतो साध्यप्रसिद्धे तदुक्त—

न चैव लक्षण पत्रमक्षपादस्य युज्यते । प्रसिद्धावयवत्वस्य विरहात्सुगतादिवत् ॥ १ ॥

पत्रव्यावयवा पञ्च प्रतिज्ञादय इत्यसत् । पत्राभासेऽपि सद्भावात्तेषा त्रैरूप्यमात्रवत् ॥ २ ॥

सदभावेऽपि पत्रस्य स्वार्थसाधनतेक्षणात् । हेतो साध्याविनाभावनियमात्मकतो यथा ॥३॥

सन्नसदितिसक्षेपात्साध्यसाधनदर्शन । व्याप्त्या सामर्थ्यत सर्वनामाभावेऽपि निश्चित ॥४॥

ननु च यत्कृतक तन्नित्य दृष्ट यथा घट इत्यादौ मति सर्वनामप्रयोगे व्याप्त्या साध्यसाधनवचन-

---

१ पदगुद यावन्मत्र । २ यद जैना । ३ परपरा । ४ वाक्यस्य । ५ पत्रत्वाभिधानात् । ६ वादिप्रतिवादिभ्यां । ७ प्रसिद्धावयवं साधुगूढपदप्राय च । ८ अभ्यधायि । ९ न ज्ञायते । १० तदेव विशेषेति । ११ पक्षधर्मसमुदाय प्रतिज्ञा । १२ गमदर्शित्वात् । १३ सकलशास्त्रप्रणेतृत्वात । १४ सर्वज्ञत्वात् । १५ सर्वगतत्वात् । १६ पुण्यपापाभ्यां । १७ परमाणुषु । १८ सि यादि । १९ बुद्धिमत्कारणक । २० प्रतिज्ञा वयवत्वात । २१ कार्यत्वात् । २२ पूर्वोक्तसूत्रव्या- ख्यानात् ।

मुपलब्ध न पुनरसति यत सत्सदित्यत्र सर्वनामप्रयोगाभावेऽपि सक्षेपतस्तत्सिद्धयेत् धर्मिणश्चावचनमिहायुक्त अग्निरत्रधूमादित्यादिषु धर्मिवचनदर्शनादिति कश्चित् सोऽप्यनालोचितवचनपथ सामर्थ्याद्गम्यमानस्य सर्वनाम्नो प्रयोगे विरोधैर्बधुर्यात् पचावयवनादिन साधर्म्योपनयवैधर्म्यनिगमनान्यवयवान्याख्यानादर्थतोगम्यमानानां वैधर्म्योपनयनानामिव क्वचिदवश्य तत्प्रयोगे पचावयवनादिना बोद्धाना त्र्यशस्य हेतोर्भाषणात् सामर्थ्यतो गम्यमानाना प्रतिज्ञादीनामिव तत्प्रयोग स्वयमसाधनागवचनस्य निग्रहाधिकरणस्य तैरभिधानात् तत एव धर्मिणोऽप्यवचनमिति सक्षिप्तपत्रवाक्येन विरुद्धयते तस्य परीक्षादक्षैर्दूषणतयोपलक्षितत्वात् तदुक्त—

वैधर्म्योपनया यद्वत्पचावयवनादिन । साधम्योपनयाख्यानाद्गम्यतेऽर्थात्प्रभाषिता ॥ १ ॥
प्रतिज्ञायाश्च केषाचिद्धेतोस्त्र्यशस्य भाषणात् । सामर्थ्याद्गम्यमानत्वान्न प्रयोज्या यथैव तु ॥२॥
तथा सामर्थ्यगम्यत्वात्सर्वनाम्नोप्यभाषण । क्वचिदिष्ट परीक्षाया दक्षैर्द्धर्मिण एव च ॥ ३ ॥

ननवेव क्वचिदपि प्रतिज्ञादिप्रयोगे न स्याद्वादिना युक्तरूपोभवेत् तस्य सामर्थ्याद्गम्यमानत्वात्सर्वनामवदिति न मीमासिभिर्मनसि निधेय तेषा प्रतिपाद्यानुरोधन प्रयोगोपगमात् यथैव हि कस्यचित्प्रतिपाद्यस्यानुरोधेन साधनवाक्ये सर्वोभिधीयते दृष्टातादिकमपि न चैव साधनस्यैकलक्षणत्व स्वय परीक्षितमभिप्यते ततोऽन्याशाना सतामपि तल्लक्षणत्वाप्रयोगात्साधनाभासेपि तत्सभवादसाधारणतादिरहात् तथैव हि कुमारनदिभट्टारकैरपि स्वयादन्यायें निगदितत्वात्तदाह—

प्रतिपाद्यानुरोधेन प्रयोगेषु पुनर्यथा । प्रतिज्ञा भाष्यते तज्ज्ञैस्तथोदाहरणादिक ॥ १ ॥
न चेव साधनस्यैकलक्षणत्व विरुध्यते । हेतुलक्षणतापायादन्याशस्य तैर्भणोदित ॥ २ ॥
अन्यथानुपपन्नत्वैकलक्षण लिंगमिष्यते । प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुरोधत ॥ ३ ॥

ननु चातिसक्षिप्तपत्रवाक्ये हेतुरेव प्रयोक्तव्य तावन्मात्रात्साध्यमवबोद्धु समर्थान् नरान्प्रति साध्याभिधानस्य निरर्थकत्वात् प्रपचतारतम्यात् साध्य निर्देतुर्भाशान् प्रति द्वौ चावयवौ प्रयोक्तव्यौ पक्षो हेतुश्चेति त्रयश्चावयवा कांश्चन प्रतिपक्षो हेतुर्दृष्टातश्चेति । चत्वारो वा तेऽवयवा सोपनया परानुग्रहप्रवणे सद्भि प्रयोक्तव्या । पच वा प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात् । अन्यथा तत्प्रतिपत्तेरयोगादिति ये प्राहु तदाह—

हेतुरेव प्रयोक्तव्यस्तावन्मात्रात्प्रबोदितु । समर्थाप्रतिबोध्यान् नृन् साध्य सक्षेपतो ननु ॥ १ ॥
द्वौ च त्रयश्च चत्वार पच चावयवा परे । प्रयोक्तव्या प्रपचेन सद्भिरित्यपरे विदु ॥२॥

नेऽप्येव पृष्टया हेतुस्तावत्केवल प्रयुज्यमान कथ प्रयुज्यत इति यदि प्रत्यात ससदित्येव तदास्य पुन साध्यत्वेनोच्छेद साध्यलक्षणैकल्यात् सत्सदस्य प्रसिद्धत्वात् साध्यस्याप्रसिद्धलक्षणत्वात् किं पुन सत्सदित्युच्यते यतस्तत्सकलजनप्रसिद्ध साध्यत्वोच्छेदेन साधनत्वेनैव बुद्धामहे न पुन साध्यनिर्देशत्वे । शकामहे सत्सदिति चेत् इमे मूमहे सदेन सदिति प्रमा यैतोऽत्रोभिप्रेता सर्वगत्यर्थत्वात् गत्यर्थस्य च

---

१ सर्वमनेकांतात्मकमु पादव्ययध्रौव्ययुक्त सत्सत्त्वाल्लिर्थ । २ अप्रतिपाद्यं । ३ पर्वतादौ नाम्र । ४ विरोध विरोधात् । ५ साधम्यावयवपचकस्यैव वचन । ६ हीन अवयवमन्यूनमिति निग्रहस्थानानुषगात । ७ यत्र पचावयव प्रयोग । ८ परिपूर्णतया । ९ पक्षधर्मत्वसपक्षेसत्वविपक्ष व्यावृत्तिरूपस्य । १० प्रतिज्ञा सधा प्रतिज्ञा , मर्यादेत्यमर । ११ उपनयनिगमनयोग्रहण । १२ इति पराशकां मनसि कृत्वा निराकृतवान् जन । १३ अन्यथानुपपत्ति । १४ प्रतिज्ञादीनां विशयरूपत्वरहितत्वात् । १५ तदेव विवृणोति । १ प्रवक्ष्यमाण वक्ष्यते । १७ अगाङ्क्रियत । १८ जैनान्प्रति । १९ सांख्यान् साध्य प्रबोदितु समर्थान् नून् प्राप्त । २५ अहो । २६ प्रमयात । २७ केन प्रकारेण । २८ व्याकृति । २९ सत्सदितिलिंग ३० प्रतिपादनार्थ । ३१ सत्सदिति तदेतुरित्यर्थ । ३२ बौद्धा । ३३ शुद्ध शब्दमात्रे शाक्त्य । ३४ कारणात् । ३५ कथनाने ।

ज्ञानार्थत्वात्सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थे वर्त्तते इति वचनात्सती विद्यमाना सा यस्मिन् तत्सत्सद्विद्यमानप्रम प्रमेयमिति यावन्न कस्यचित्प्रमाणवादिन प्रमेयमप्रसिद्ध । सत्तिमात्रप्रमाणवादिन तदप्रसिद्धमिति न मतव्य तस्यापि सत्तिस्वरूपे प्रमेयत्वप्रसिद्धे स्वरूपस्य स्वतो गतिरिति स्वयमभिधानात्तद्वेत्या तदभिधाने परमार्थत स्वरूपादिगतिविरोधात्सत्तिसद्धेतासिद्धेरयोगात् । यदि पुनरुत्पादादिस्वभावत्व सत्व तदा तत्सत्साध्यमिति युक्त विद्यमानोत्पादादिस्वभावत्वस्य सत्तत्वस्य केषाचिदप्रसिद्धत्वात् साध्यलक्षणसप्रतिपत्तेरित्येव ये ब्रुवते तेषा सत्सदित्युक्ते सत्तत्वस्य प्रसिद्धतया साध्यव्यवच्छेदसिद्धावपि साधनस्य धर्मिणो व्यवच्छेद सिद्धेत् तस्यापि प्रसिद्धत्वेन सम्मतत्वात् प्रसिद्धोधर्मीति वचनात् यदि पुनर्मिदुषा साध्यसिद्धयर्थं धर्मिणो प्रयोज्यत्वात्तस्य साध्याविनाभावाभावादेव व्यवच्छेदसिद्धिरिति मत तदा हेतु केवल कथ तेषा प्रयोज्य स्यात् स्वेष्टसिद्ध्यर्थं साध्यस्यानभिधाने तेन तस्याविनाभावाप्रसिद्धे । प्रस्तावाद्गम्यमानेन साध्येनानुक्तेनापि हेतोरविनाभावस्तावद्विद्वद्भिरवधार्यते इति चेत् न चेतत्परीक्षाक्षम प्रस्तावस्येष्टानिष्टयोरर्थयोरविशेषात्कतरस्मिन्नर्थे हेतु प्रयुक्तोयमिति ज्ञातुमशक्ते किमनित्य शब्दो नित्यो वेत्युभयाशावलम्बिनि शासये सति हेतुप्रयोगस्येष्टत्वात् "सदिग्धेऽर्थे हेतुवचनादिति" कैश्चित्स्वयमभिधानात् । अथ यदेकमुखेन प्रस्तावस्त्यात्मकं जगत्कथमेतदिति कस्यचित्प्रश्ने तदा हेतुस्तत्रैवायमिति ज्ञातु शक्यत्वात् प्रस्तावाद्गम्यमानेन साध्येन हेतोरविनाभावसिद्ध्यर्थमेवापि न सर्वेत पृष्टविपरीतार्थे हेतोर्वचनसद्भावदर्शनात् अन्त्यात्मकमिद सर्वमिति स्वयमभीप्सतां तेनैव हेतुप्रयोगोपपत्ते यदि पुनस्तत्र प्रयुक्तस्य हेतोर्विरुद्धत्वनिश्चयात् तथा च त्र्यात्मकस्यैव सिद्धेरत्र्यात्मकत्वस्य साध्यत्वायोगात् न तेन हेतोरविनाभावसिद्धिरिति मत तदा त्र्यात्मकत्वस्यापि कुत साध्यत्व, प्रसिद्धस्य साध्यत्वविरोधात्साधनवत् । कस्यचिद्धेतोरत्र्यात्मकत्वे साध्ये विरुद्धतामनुद्धवमानस्य सामर्थ्यात् त्र्यात्मकत्वे साध्ये सम्यग्धेतुत्वनिर्णयघटनात् तत्त्र्यात्मकप्रसिद्धत्वोपपत्ते यो ह्यनग्नौ साध्ये धूमवत्त्वस्य हेतोर्विरुद्धतामनुद्यत्ते स तस्याग्नौ साध्ये सम्यग्धेतुत्वमपि बुध्यत एव । न चैव बुध्यमानस्य प्रतिपादयितृता घटते प्रतिपादकवत् ततो न स प्रति हेतु केवल प्रयोक्तव्य स्यात् । अथ यत्पृष्ट प्रतिपाद्येन तत्र हेतुर्यदाचार्येण प्रयुज्यते तदा तस्य तेनाविनाभावावगतिर्भवत्येवेति मत तदपि न समीचीन साध्यनिर्देशस्यैव समागते प्रतिपाद्यकृतप्रश्नविशेषस्यान्यथा तत्रानुपपत्ते उत्पादाद्यात्मक सर्वं कुत एतदिति प्रश्ने प्रमेयत्वादिति हेतोर्वचनेऽपि सत्रया साध्यनिर्देशप्रसिद्धे एकनिर्देष्टुरिव भिन्ननिर्देष्टुरपि तस्य तेन सत्रयाविशेषात् यथैव ह्येकस्य वक्तु साध्यनिर्देशानतर साधनस्य निर्देशे तस्य तेनाविनाभावसत्रयसाध्यसिद्धे साध्यव्यावृत्तसाधनोपदर्शन स्फुटमवसीयते तथा प्रतिपाद्येन साध्यप्रश्नवचने कृते प्रतिपादकेन साधनाभिधानेऽपि भिन्नवक्तृनिर्दिष्टयोरपि साध्यसाधनयोरविनाभावाविरोधात् कथमन्ययैकवाक्यस्य नानावक्तृभिर्दीर्यमाणस्य सत्रयता सिद्ध्येत् तत सर्वेषा वादिनां अविगीतेन सिद्ध सक्षेपत साध्यसाधननिर्देशमात्र न पुन केवल हेतुवचन विदुषामपि तदयोगात् किंवत् सर्वेषा वादिना अविगानेन सक्षेपत साध्यसाधनदर्शन श्रेयसे इति चेदुच्यते श्रीमदकलङ्कदेवस्य, प्रत्यक्ष विशद ज्ञान प्रमाणमित्यादिवत् । धर्मकीर्ते प्रत्यक्ष कल्पनापोढमभ्रान्तमित्यादिवत् । योगस्य सदकारणवन्नित्यमित्यादिवत् । सांख्यस्य चैतन्य पुरुषस्य स्वरूपमित्यादिवत् सत्तत्सदिति पत्रवाक्यमनाकुलमेव संभावयाम स्वसाध्यार्थाविनाभावि साधनस्याभिधानात् यथैव हि विशदज्ञानात्मकत्वमतरेण प्रत्यक्षमनुपपन्न ज्ञानात्मकत्वेन च विना प्रमाणत्व केनाचिदपरेण कल्पनापोढाभ्रान्ताभ्यां विना प्रत्यक्षत्व अन्येषा नित्यत्वादृते सदकारणवत्त्वमितरेषा पुरुषस्वरूपाभावे चैतन्य तथोत्पादादिनया-

---

१ पदार्थरूप । २ अपरमार्थत । ३ आदिशब्देन व्ययध्रौव्ययोर्ग्रहण । ४ क्षणिके प्रवर्त्तमान । ५ सौगता । ६ व्याप्तिसिद्धौ सत्यां । ७ वादिप्रतिवादिनो । ८ चेद्वैद्य तवेति मत वर्त्तत । ९ व्याप्तेरभावात् । १० अप्रतिपादने । ११ प्रतिपादन । १२ उत्पादव्ययध्रौव्यस्वरूप । १३ वचो युक्तिमत्त्व । १४ चेद्वैद्य तवेति मत । १५ जगत । १६ हेतो । १७ सिध्यति । १८ सिध्येत् । १९ उक्तविपर्यये । २० प्रतिपादनानतरं । २१ ज्ञायते निश्चीयते वा । २२ सामान्यनयुक्तो दृष्टत्वादिकस्य । २३ सामर्थ्येन अविवादेन । २४ तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तद्वादिन । ख्यान्यते विदुषा वाच्यो हेतोरेव हि केवल ॥ २५ चैद्यवाक्यस्य । २६ तदेव विशेषेति । २७ जैनानां ।

प्रतीति न पुनः प्रध्वंसाभावस्य सद्भावादिति मतं तदा कपालिगवादिपिण्डाकारेणोत्पन्नस्य गवादिद्रव्यादेः पटवोत्पत्तौ तैरेवोत्पन्नं सत्तादि सर्वं भिन्नं येन तदुत्पत्त्यनन्तरं घटस्यैवोत्पन्नं कपालिगवादिपिण्डो नष्टः स्यात् गवाद्याधारत्वेन वा दृष्टान्तस्य तदा न प्रध्वंसाभावोत्पत्तिसाधनमिति सर्वमेव द्रव्यं क्षणिकं सत्त्वादिति सत्त्वस्यैवोत्पत्तिमत्त्वेन व्याप्तेः अन्यथा तदसिद्धेः। तदुक्तं [1] "कथं नचायमुत्पादो विनाशो वा सदस्य विधेः क्षणमात्रं हि तत्सत्त्वं तत्र तौ किं विधास्यतः" इति सिद्धसाधनं च। कथञ्चिदुत्पादविनाशयोरस्माभिरपीष्टत्वात्। तथा "द्रव्यमात्मस्वरूपस्य परिणामविशेषात् सदनु भवेन न सर्वो परिणामविशेषः, किं तर्हि? परिणामविशेषः द्रव्यमात्मना सदाख्यं परिणामविशेषमनुभवति" इत्यत्रापि पूर्वापरविरुद्धत्वादन्धदा पाठसिद्धं निरन्वयविनाशलक्षणमेव क्षणिकत्वं स्यात्। अथ पूर्वापरविरोधाभावादन्यथा पाठसिद्धिः क्रियते तदा "द्रव्यमात्मस्वरूपस्य परिणामविशेषात् सदनुभवेन न सर्वो परिणामविशेषः, किं तर्हि? परिणामविशेषः द्रव्यमात्मना सदाख्यं परिणामविशेषमनुभवति" इत्यत्रापि प्रतिपादितं सौगतसम्मतक्षणिकत्वं सर्वथा परिणामविशेषादिति हेतुर्न सिद्ध्येत्। तथा हि सर्वं वस्तु यत्स्वरूपेणोत्पद्यते तत्सदेव यथा सौगतैरुत्पादक्षणे परिणामिनि च सत्त्वमिष्यते। तद्विशेषश्च अर्थक्रियाव्याप्तत्वात् तत्सम्बन्धः क्रमयौगपद्याभ्यां तत्सम्बन्धः निरन्वयविनाशरूपः दक्षणक्षयस्य नानात्वं विरुद्धधर्माध्यासिनो ह्यनित्यत्वायोगपद्यस्य च विरोधात् सर्वथा सदृशत्वं परस्परतोऽत्यन्तभिन्नत्वं वा सन्तानस्य देशतः क्रमः विपर्ययादिर्वा गतिः यत्किञ्चिद्वा बीजाङ्कुरादिषु सन्तानेष्वेतादृशं दृष्टमनुमानात् यो यदैव स यदैव यो यदैव सोऽसौ स "इत्यत्रैवकारोऽनिष्टनिवृत्तये" इत्यभिधानात्। ननु च क्षणिकैकस्वलक्षणाभावात् कथं साधूक्तं दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्। स्यादेतत् सदात्मनोऽनुपपत्तेरेव क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् परमार्थसत्त्वमस्तु। न्यायस्तुल्यः। स्यादेतत् यदत्यन्तविरोधानात्क्रमयौगपद्ययोर्न सत्त्वं तदा कार्यं तावित्यत्रापि यथा यत्रचित्प्रदेशे क्रमेण सन्तानेनाक्षेपादिकारणं विनापि युगपत्कार्यदर्शनात् तत्त्वं तथा क्रमेण यौगपद्येन कार्योपत्तिः यथा प्रदीपस्वरूपस्य तैलादाधेयस्वरूपापत्तेः। न चैवं तत्स्वभावापत्तिरेवास्य तादात्म्यस्वभावत्वं इति सदात्मनैकस्यार्थस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधे सति किं वस्तु साध्यनिष्ठो भवेत् स्वान्यव्यतिरिक्ताभ्यां क्रमेणार्थक्रियां कुर्वं अनुभवत्वं तथा सम्भवेत्। नचानित्यस्वभावस्य तस्य तथाविधत्वभावत्वात्॥ निरंशस्य कथं क्रमेणेति चेत् क्षणिकस्य कथं? संकल्पकालकलाभ्यामिति चेत् निरंशस्यापि सकृद्दशाभ्यामनुपपत्तिरेवेति चेत्। नन्वेवं निरन्वयक्षणिकस्यापि

---

१ आदिशब्देन द्रव्यत्वपर्यायत्वयोर्ग्रहणं। २ कुतो न स्यात् स्यादेव। ३ सर्वथा भवतोऽयमेव साधनदूषणं न घटते इति भावः। ४ स्वरूपेण। ५ घटपटयोर्द्रव्यपर्यायता। ६ विशेषणस्य तदुपपत्तौ। ७ कुतः कथमेव च कुतोऽपि। ८ सन्तानद्रव्यपर्यायात्मकत्वात्। ९ बौद्ध। १० चेत्। ११ (वादिनां) असामान्यात्मकत्वतः। १२ क्रमयौगपद्यविरहात्। १३ त्वादेव १४ घटपटादि। १५ योगपद्याक्रमयौगपद्यप्रकारेण परिणामस्वभावीकारात्। १६ परिणामविशेषत्वात्। १७ क्रमेणैकक्षणपरिणामविशेषत्वसिद्धारम्भेण। १८ पूर्वापरस्वभावत्यागेत्यादिना ग्रन्थेन। १९ उत्तरार्द्धस्वभावेत्यादि। २० आदि शब्देन सौगतयौगयोर्ग्रहणं। २१ सादिसान्तात्। २२ निरन्वयविनाशात्मनोरेकान्तयोरिति पूर्वस्य निरन्वयविनाशस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधस्य समर्थनात्तत्र वर्तमान परिणामविशेष इति लक्षणं निरन्वयक्षणिकं। २३ शब्दोऽकृतकत्वात् यद्यत्कृतकं तत्तत्सर्वं कूटस्थवत्व सांख्यादीनां। २४ यौगतादीनां तत्त्वस्य। २५ कारणगुणपूर्वकत्वात्। २६ घटवत्तेन। २७ बौद्ध। २८ स्वलक्षण। २९ भवतीत्यध्याहारः। ३० स्वलक्षणस्य। ३१ क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधलक्षणं। ३२ विरुद्धस्य ३३ क्षणिकानित्यवादिनां परस्परं वदतां ३४ स्वलक्षणं यथा। ३५ बौद्ध। ३६ अपेक्षाभावाच्चविरोधः। ३७ क्रम निरंक इत्याद्याहारः। ३८ जैन। ३९ बौद्ध।

देशव्यतिरेकस्यापि न सभव तदनुत्पत्तौ तु तैदेशस्येव कार्यस्य सर्वदोत्पत्ते प्रतीतिविरोध इति चेत् तर्हि क्षणिकाद्भिन्नकालस्य कार्योत्पादे व्यतिरेकाभावस्तेदभावएव तैद्भावात्, तैदभिन्नकालस्योत्पादे कार्यत्वविरोध सैमसमयवर्तित्वात्स्वात्मवत्। क्षणिकलक्षणे स्वकाले सति भवत कालांतरेऽपि कार्यस्यान्वयवत् तदा तस्मिन्नसर्वभवतो व्यतिरेक सिद्धयतीति चेत् तर्हि नित्येऽपि स्वदेशे सति देशांतरेऽपि भवत कार्यस्यान्वयवत् तत्राप्यसति तस्याभवतो व्यतिरेक सिद्धयेत्। नचैवमनभिमतदेशस्यापि कार्यस्य जन्म प्रसज्यते नित्यवादिन क्षणिकवादिनोऽपि तदनभिमतकालस्य जन्मप्रसगात्। तत स्वयोग्यभिन्नकालस्योत्पत्तौ नित्यादपि स्वयोग्यभिन्नदेशस्योत्पत्तेरल मैनेकेन सर्वथा क्षणिकैकतस्वादिनो' परस्परमैनतिशयात् क्षणिकैकातस्य तस्यान्यैत्र प्रपचतो निराकरणाच्च न पूर्वापरस्वभावविनाशोत्पादमात्रेण परिणामेन परिणामि सर्वं वस्तु नाप्यविनाभावमात्रेण नित्यैकान्ते तदनुपपत्ते क्रूटस्थैस्यविर्भावतिरोभावोपैपत्तौ तदवस्थाविरोधात् अनित्यतानुषगात् तदवस्थयोस्तदुपपत्तौ ततस्तयोर्भेदकैल्पानतिक्रमात् भेदे नित्यस्यावस्थेति व्यपदेशासिद्धि सवधाभावात्। अवस्थावस्थावद्भावएव सबधइतिचेत् न तस्य भेदैकाते सह्यविंध्यवदघटनात्। एतेन द्रव्यस्य भिन्नेन गुणादिना परिणामेन परिणामित्वं प्रत्याख्यात गुणादिद्रव्ययो समवायस्यापि भेदैकाते तद्वदनुपपत्तेरनिशेषात्। देशाभेदात्तयो सबध इति चेन्न घातातपयोरात्माकाशयोर्वा तत्प्रसगात् कालभेदादुभयाभेदाच्च स तयोरित्यस्याप्यनेनापास्त। तयोरविरुद्धभावादुपपन्न सबध इति चेत् स यदि देशकालाभेद एव तदा सएव दोष ततोऽन्यश्चेत् स्वभावाभेद, प्रतिभासाभेदो, व्यपदेशाभेदो, वा न तावत्स्वभावाभेद सभवति द्रव्यस्य गुणादेश्च भिन्नस्वभावत्वोपगमात्। प्रतिभासव्यपदेशाभेदोऽपि न युक्त, तस्यासिद्धत्वात्। कथचिदेकद्रव्यतादात्म्यमविरुद्धभाव इति चेत् स्याद्वादमतासिद्धि सैवास्तु गत्यतराभावात् इति यथोक्तपरिणामेनैव परिणामित्व सत्त्वस्य व्यापक सिद्धं ततस्तस्यैव साधनमिति सिद्ध' परिणामविशेषो हेतु द्रव्यपर्याययो कथचिदैक्यं साधयति। यथैव हि द्रव्यस्य द्रव्यरूपतया स्थिति, पूर्वापरपर्यायरूपतया तु नाशोत्पादो परिणामविशेषस्तथा पर्यायस्यापि स्वरूपेणात्मलाभो विनाशश्च द्रव्यरूपतया तु स्थितिरिति तल्लक्षण परिणामविशेषोऽस्त्येव। तथा द्रव्यपर्याययो कथचिदैक्य शक्तिमच्छक्तिभावात् ययोस्तु नैक्य न तयो शक्तिमच्छक्तिभाव यथा सह्यविंध्ययो शक्तिमच्छक्तिभावश्च द्रव्यपर्याययोरिति व्यतिरेकी हेतुरन्यथानुपपत्तिलक्षण साध्य साधयति। शक्तिमद्धि द्रव्य शक्तय पर्याया प्रतीतास्तद्भाव' शक्तिमच्छक्तिभाव सिद्धोन्यथानुपपत्त्यात्मको हेतु। न चान्यथानुपपत्तिरसिद्धा कथचिदैक्यमतरेण द्रव्यपर्याययोर्भेदकाते तदभेदकाते च शक्तिमच्छक्तिभावस्यासभवात्। अशक्यविवेचनलक्षणपरिणामविशेषवत्। तथा द्रव्यपर्याययो कथचिन्नानात्व सज्ञासख्यालक्षणप्रयोजनप्रतिभासभेदादकुटपटवत् शक्रपुरदरादिसज्ञाभेदेन कलत्र दारा इत्यादिसख्याभेदेन ज्ञानादिस्वलक्षणभेदेन तापोद्योतादिप्रयोजनभेदेन स्पष्टास्पष्टादिप्रतिभासभेदेन च व्यभिचारी हेतुरितिचेन्न तस्यापि कथचिद्भेदमतरेणानुपपद्यमानत्वात् सर्वस्यैकानेकस्वभावतानिश्चयात् सज्ञेयसख्येयस्वलक्षयप्रयोज्यप्रतिभास्य स्वभावभेदार्पणायामेव सज्ञादिभेदव्यवहारसिद्धेर्यथातिप्रसगात् ततोऽनवद्य द्रव्यपर्याययो कथचिद्भेदसाधन कथचिदैक्यसाधनवत् नचैव विरोधवैयधिकरण्यादिदूषण, प्रमाणसिद्धयो कथचिद्भेदाभेदयोस्तदगोचरत्वात् कचित्सर्वथा भेदाभेदयोरेव विरोधादिविषयतयानसायात्। ननु च द्रव्यपर्याययोर्यमात्मानमाश्रित्य भेदो यचाश्रित्याभेदस्तौ यदि ततो भिन्नौ तदा भेदएव न हि भिन्नादभिन्नमभिन्नाम नानाभाजनस्थक्षीरादभिन्नक्षीरान्तरवत् अथाभिन्नो तथापि न भेद तदुक्त—

यावात्मानौ समाश्रित्य भेदाभेदौ द्वयोस्तयो। तावभिन्नौ तत स्यातां यदि भेदस्तदा न किम् ॥१॥
किं भिन्नौ यदि तौ भेद सर्वथा केन वार्यते। भिन्नादभिन्नयोर्भेदो भिन्नार्थादभेदवत् ॥२॥

---

१ नित्यस्थितस्यैव। २ भिन्न काला यस्य। ३ कारणभावएव। ४ कार्यसद्भावात्। ५ कारणभिन्नकालस्य। ६ कार्यकारणयो। ७ क्षणिकस्वरूपवत्। ८ अनुत्पद्यमानस्य। ९ उत्पद्यमानस्य। १० भिन्नो देशो यस्य कालस्य तस्य। ११ विस्तरेण। १२ अतिशयरहितत्वात्। १३ देवागमालकारादौ। १४ एकरूपतया तु यः कालव्यापी स कूटस्थ। १५ व्यवस्थाप्यमाणयोः। १६ कूटस्थादविभावतिरोभावौ भिन्नावभिन्नौ च।

इति स एवमप्युपालभो वस्तुनि न भवत्येव स्वमिथ्याविकल्पयोरेव तत्सभवात् वस्तुनो द्रव्यपर्यायात्मनोर्जात्यतरस्य तदशयोर्द्रव्यपर्याययो कथचिद्भेदाभेदात्मनो प्रतीतिसिद्धत्वात् नच तथा प्रतीति मिथ्या, बाधकस्य तद्विपरीतग्राहिण प्रमाणस्य कस्यचिदप्यसभवात् तत्रानवस्थादेरनवतारात् तथा हि द्रव्यपर्याययोर्यमात्मान द्रव्यस्वभावमाश्रित्याभेद स्याद्वादिना समत स एवाभेदो न पुनरन्योत्राय पर्यायमात्मानमाश्रित्य तयोर्भेदो व्यवह्रियते सएव पर्यायात्मा भेद ततोनापर इत्याह्रनेकातवादिन ततो नैवाभेदैकांत प्रसज्यते भेदैकतो वा तथाम्यधायि इत्येनमप्युपालभो न सभवति वस्तुनि तथा प्रतीतिसिद्धत्वाद्बाधकस्याप्यसभवात् ।

द्रव्यपर्यायोश्चात्र भेद स्याद्वादिनां मत । द्रव्यात्मान यमाश्रित्य स एवाभेद इत्यपि ॥१॥
पर्यायात्मानमाश्रित्य पचभेद प्रकीर्त्यते । स एव भेद इत्याह्रस्तच्चदेकांतता कुत ॥२॥

इति तत एव च प्रतीतिसिद्धत्वाद्बाधकाभावादपि शीतोष्णस्पर्शवत् द्रव्यपर्यायोर्विरोधो ध्वस्त स्यात् तद्वैयधिकरण्य च ध्वस्त स्यात् तत एवानवस्था ध्वस्ता स्यात् द्रव्यरूपेणाभेदस्यैव पर्यायरूपेण भेदस्यैवोभयस्वभावे वस्तुनि व्यवस्थितत्वात् सुनयार्पितैकातावधारणस्यापि अनेकाताप्रतिघातत्वात् । ननु च प्रमाणार्पणादनेकातएव नयार्पणाच्चैकातएवेत्यप्येकांतएव प्रसक्त इति चेन्न तस्याप्यपरनयप्रमाणविषयतायामेकातात्मकत्वात् अव्यवस्थितानेकांतोपगमात् आकाक्षाक्षयादेव व्यवस्थानसिद्धेरनवस्थादोषाभावात् । सकरश्च ध्वस्त स्यात् तयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् । व्यतिरेकश्च परस्परविषयगमनाभावात् । प्रतिनियतस्वरूपत्वात्तदशीतिरपि ध्वस्ता । तथानयोर्नयप्रमाणाभ्या सुनिश्चितत्वात् तथैवाप्रतिपत्तिरभावश्च ध्वस्त स्यात् यौगाभिमतसामान्यविशेषवत् चित्राद्वैतवादिनक्षित्रवेदनवत्, सांख्यस्य सत्यरजस्तमोमयैकप्रधानवत् चित्रपटवच्चापरेषां नैकस्यानेकत्व विरोध भजते नापि वैयधिकरण्यादिदोषमिति प्रतिपत्तव्य । तदुक्त—

तत एव विरोधोऽत्र विभिन्नाश्रयतापि वा । अनवस्थापि ध्वस्त स्यात्सामान्यविरोधवत् ॥१॥
चित्रवेदनवच्चापि सत्वाद्यात्मप्रधानवत् । चित्रवस्त्रवदेकस्यानेकत्व न विरोधभाक् ॥ २ इति

एव च न सत्सत्त्वलक्षण प्रमेयत्व नित्यैकातादिषु क्वचिदपि सर्वथैकाते सभवति प्रमाणेनेव नयैरपि जात्यतरस्यानेकातात्मनो वस्तुन प्रवेदनात् । नित्यत्वाद्येकातप्रवेदने तत्प्रतिपक्षाऽनित्यत्वादिधमाणामनिराकरणात् तत्र तेषामपि गुणभूताना सद्भावात् एतावतैव विपक्षे व्यावृत्तिनिश्चयेन हेतो प्रकृतस्यान्यथानुपपन्नताप्रधानलक्षणभूता सिद्धा । ततो युक्त साध्यसाधनवचन सक्षेपत पत्रवाक्ये केवलस्य हेतोरति सक्षेपतो प्रयोगाप्रयोगात्, सर्वथाविचारासहत्वात्, साध्यनिर्देशसहितस्यैव हेतो प्रयोगार्हत्वसमर्थनात्, तदुक्त—

तथा च न प्रमेयत्व ध्रौव्यैकातादिषु क्वचित् । नयैरपि गुणीभूतानेकांतस्य प्रवेदनात् ॥
सिद्धा चैतावता हेतोरन्यथानुपपन्नता । प्रधानलक्षण युक्ता साध्यसाधनवाक् तत ॥ इति

विशेषाश्रयणात्कस्य कस्यावयवस्य वचन पत्रे प्रयोगयोग्यमिति उदाह्रियते ।

साध्यधर्मविशिष्टस्य धर्मिण साधनस्य च । वच प्रयुज्यते पत्रे विशेषाश्रयतो यथा ॥
स्वातभासितभूत्याद्यन्यतात्मतदुभातभाक् । परातद्यातितोर्दीप्तमितीत स्वात्मकत्वत ॥ इति

अत एव ख्यांत स्वार्थिकेऽणि भवति वानप्रस्थादिवत् प्रादिपाठापेक्षया सोरात स्यात —उत् तेन भासिता द्योतिता भूतिरद्भूतिरित्यर्थ सा आद्या येषा ते स्वातभासितभूत्याद्यास्तेच ते अताश्च ते उद्भूतिविनाशध्रौव्यधर्मा इत्यर्थ, त एवामान तान् तनोति इति स्वातभासितभूत्याद्यन्यतात्मतदिति साध्यधर्म उभाता वाक् यस्य तदुभातभाक् विश्वमिति धर्मो तस्य साध्यधर्मविशिष्टस्य निर्देश उत्पादादित्रिस्वभावव्यापि सर्वमिति यावत् । परातो यस्येति परात प्रसएव द्योतित द्योतनमुपसर्ग इत्यथ तेनोर्दीप्ता सा चासौ मितिश्च तामित स्वात्मा यस्य तत्परातद्योतितोर्दीप्तमिती तत्स्वात्मक प्रमिति प्राप्तस्वरूपमिति यावत् तस्य भावस्तत्त्व प्रमेयत्व तस्मात्तत प्रमेयत्वात् इत्यर्थ प्रमाणविषयस्य प्रमेयत्वादिति एतस्य साधनस्य चायथानुपपन्नत्वनियमनिश्चयलक्षणस्योक्तन्यायेन समर्पितस्य वचन यत्रेति विशेषाश्रयेण प्रयुज्यते, दृष्टातोपदर्शनाभावेऽपि हेतोर्गमकत्वसमर्थनात् । तथा त्रयश्चत्वार पच षडादयो वा पत्रवाक्येऽवयवास्तु नियमस्याव्यवस्थानादित्येतदभिधीयते ।

चित्रमेकानेकरूपं तदतदीतिचित्रात् एकानेकरूपव्याप्यनेकात्मकमित्यर्थः सर्वनिश्वयदित्यादि सर्वनामपाठापेक्षया यदतो निश्वशब्द । यदतोस्येति यदत इतिवृत्ते, यदतेन राणीय शब्दर्नाय निश्वमित्यर्थः तदनेनानेकांतात्मक निश्वमिति पक्षनिर्देश** कृत, आरेका सशय सांतोस्येत्यारेकांत प्रमेय प्रमाणप्रमेयसंशयेत्यादिपाठापेक्षया स आत्मा स्वभावो यस्य तदारेकात्मक तस्य भावस्तत्व तस्मादिति साधनधर्मनिर्देश यदित्थ न भवति यच्चित्रान्न भवति तदित्थ न भवति आरेकांतात्मक न भवति यथा किंचिन्न किंचित् यथाचाकिंचित् सत्यैकांतात्मक तत्त्व परान्युपगतमिति त्रयोऽवयवा पक्षे प्रयुज्यते तथा चेद प्रमेयात्मक चेद विश्वमिति पक्षधर्मोपसहारवचने चत्वरोवयवा प्रयोगेऽमी दृष्टा' तस्मात्तथानेकांतव्यापीति निर्देशे पचावयवा' । पत्रवाक्यस्य कस्यचित् षडादयोपि चैव प्रतिपाद्या प्रतिपाद्याशयवशात् स्यु तेषामियत्तया चावधारणस्याभावात् तत्र साधर्म्यदृष्टातस्य वैधर्म्यदृष्टातस्य च गम्यमानस्यापि वचने षडवयवा स्यु । यथानित्य शब्द' कृतकत्वात् यत्कृतकं तदनित्यं दृष्ट यथा घट यत्पुनर्नित्यं तदकृतक दृष्ट यथाकाश कृतकश्च शब्द' तस्मादनित्य इति अत्रैव साधर्म्योपनये वैधर्म्योपनये च कृतक' शब्द, अकृतकस्तु न भवतीति प्रयुज्यमाने सप्तावयवा स्यु तस्मादनित्यो नित्यस्तु न भवति इति निगमनवचनेऽष्टो, अनित्य शब्दो न तु नित्य, इति प्रतिज्ञाद्वयवचने नवावयवा' स्यु कृतकत्वादकृतकत्वाभावादिति हेतुप्रयोगे दशापि श्रूयते गम्यमानावयवप्रयोगे पुनरुक्तदोषाभावात्, प्रतिज्ञावयवप्रयोगवत् पक्षधर्मोपसहारवद्वा दुराशकाव्यवच्छेदस्य फलस्य सद्भावाविशेषात्, सर्वत्र निष्फलत्वायोगात्, तथाविधप्रतिपाद्याशयाविशेषसभवाच्च, यतश्चैव तस्मात्साध्याविनाभूतस्य साधनस्योपदर्शन प्रमाणसिद्ध तदभावे साध्यप्रसिद्धे, पचावयवाद्युपदर्शन तु परेषा न प्रमाणसिद्ध बोध्यानुरोधमात्रादेतदुपदर्शनात् एव च नैकातनादिना प्रसिद्धावयव वाक्य सभवति यत् पत्रारचा लभेत तदुक्त—

तत' साध्याविनाभूतसाधनस्योपदर्शन । प्रमाणासिद्धमेतस्याभावे साध्याप्रसिद्धित ॥ १ ॥
बोध्यानुरोधमात्रात्तु शेषावयवदर्शनात् । परेषा न प्रमाणेन प्रसिद्धावयव वच इति ॥ २ ॥

किंच यन्मते वर्णा अपि न व्यवतिष्ठते पदान्यपि च तस्य वाक्य कुत प्रमाणात् सिद्ध्येत् यत् पत्रलक्षणेन यथोक्तेन समन्वित स्यात्। ननु यौगानां वर्णादयो व्यवतिष्ठत एव आकाशगुणत्वेन शब्दानामभ्युपगमात् तद्बाधकाभावादिति न सभाव्य तत्र बाधकसद्भावात् किं तावद्बाधक इति चेदुच्यते नाकाशगुण शब्द बाह्येंद्रियज्ञानज्ञानविषयत्वात् य एव सएव यथा स्पर्श तथा च शब्दस्तस्मान्नाकाशगुण' शब्द इति नान्यथानुपपत्तिशून्य साधन । गगनगुणत्वे शब्दस्य तदनुपपत्ते परममहत्त्वादिवत्। घटाकाशसयोगादिना व्यभिचारीद साधनमिति चेन्न बाह्येंद्रियज्ञानविषयत्वासिद्धे अतींद्रिययोरिवातींद्रियैंद्रियकयोगपि सयोगस्य विभागादेश्च वा तदघटनात्, अन्यथातिप्रसगात् तदुक्त—

वर्णा न व्यवतिष्ठते पदान्यपि च यन्मते । तस्य वाक्य कुत सिद्ध्येत् यत्पत्र लक्षणान्वित॥१॥
न शब्द खगुणो बाह्यकरणज्ञानगत्वत । स्पर्शवत् खगुणस्यैव प्रमाणत्वाहतत्वत ॥२॥ इति

न च मीमासकस्यापि सर्वगतामूर्तद्रव्यनित्यैकात्मको वर्णो युज्यते तस्य बाह्येंद्रियग्राह्यस्वभावत्वात् घटादिवत्। नाकाशेन हेतोर्व्यभिचार तस्य बाह्येंद्रियाग्राह्यस्वभावत्वात् कालादिवत् शुषिरस्याप्याकाशस्यानुमेयत्वात् तत्र मूर्तद्रव्यस्याभावे कस्यचिदमूर्तद्रव्यस्य सिद्धे तुच्छस्याभावस्याघटनात्, निराश्रयस्य गुणादेरनुपपत्ते परिशेषादाकाशस्य साधनात। शुभ्रमाकाश श्यामल चेदमिति प्रत्ययाच्चक्षुर्ग्राह्यमाकाशमिति चेन्न आलोकाधकारयोराकाशत्वापचारात् तथा प्रत्ययस्य भावात् तत्र घनद्रव्यासचेऽस्य तदुपचारहेतुत्वात तयोरेवाकाशद्रव्यत्वोपगमे स्वमतविरोधात् न चायंकिंचित्सर्वगतामूर्तनित्यैकात्मक द्रव्य बाह्येंद्रियग्राह्यस्वभाव दृष्ट येन व्यभिचारात् साधन स्यात् तत पक्षवन्न तथा शब्द । तदुक्त—

न च सर्वगतामूर्तनित्यैकात्मात्र युज्यते । वर्णो बाह्येंद्रियग्राह्यस्वभावत्वात् घटादिवत् ॥१॥ इति

वर्णव्यतिरिक्त पद वाक्य वा स्फोटाख्यमित्यपि न सभवति ग्राहकाभावात् अर्थप्रतिपत्यन्यथानुपपत्तिग्राहिकेति चेन्न तस्यास्तत्वत कथचिद्वर्णात्मकपदवाक्यहेतुत्वोपपत्ते परोपगतस्फोटस्यानभिव्यक्तस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वविरोधात्, वर्णैस्तदभिव्यक्तेरपि प्रत्येकमयोगात्, वर्णोत्तरोच्चारणवैयर्थ्यात्, पौन पुन्येन वाक्यार्थबोधनानुपगात् समुदितैरपि तदभिव्यक्तेरसभवात्, वर्णानां समुदायाघटनात्, पूर्ववर्णश्रवणाहितसस्कारस्य प्रतिपत्तुरन्त्यवर्णश्रवणानन्तर तदभिव्यक्तौ तथार्थप्रतिपत्तेरेव सिद्धे स्फोटपरिकल्पना वैयर्थ्यात्, प्रतीत्यतिलघनाच्च क्रमविशिष्टवर्णविशेषेभ्य एवार्थप्रतीतिसद्भावात् तेषामेव पदवाक्यरूपत्वोपपत्ते । न चागममात्रात् पदवाक्यस्फोटप्रतिपत्तिस्तस्य प्रामाण्यसिद्धे । न चान्यद्ग्राहकमस्ति यतस्तद्व्यवस्था तत्वत स्यात् तदुक्त—

नर्ते वर्णात्पद नाम नच वाक्य पदादृते । स्फोटाख्य ग्राहकाभावात् परेष्टस्यास्य तत्त्वत ॥१॥

यस्य पुन स्याद्वादिन शब्दात्मक बाह्य वाक्य पुद्गलरूप चिदात्मक चातरंगमाभस्वभाव प्रमाणासिद्ध्यति तस्य वाक्य पत्र भवेत् प्रोक्तलक्षणेनान्वित, सिद्धे धर्मिणि वाक्ये तद्धर्मस्योदितलक्षणस्य परीक्षाविषयत्वघटनात् । ननु चानेकांतवादिनोऽपि वाक्यस्य ग्राहक किं प्रमाण यतस्तत्सिद्धिरिति चेत् चिदात्मनोऽतरगस्य स्वसवेदनप्रत्यक्ष तदात्मरूपत्वात् वर्णपदवाक्यज्ञानपरिणतो ह्यात्मा भावतो वर्ण पद वाक्य च गीयते ततोऽर्थप्रतिपत्तिघटनात् लिंगज्ञानात्मकभावलिंगाल्लिंगिप्रतिपत्तिवत्, चक्षुरादिज्ञानाद्रूपादिप्रतिपत्तिवच्च, सर्वस्याचेतनस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुविरोधात् अन्यत्रोपचारात् तत्कारणत्वात् तत्कार्यत्वाच्च तदुपचारसिद्धे । तथा बाह्यस्येंद्रियप्रत्यक्ष ग्राहक तत एव तत्पुद्गलात्मक तदनात्मकस्येंद्रियप्रत्यक्षग्राह्यत्वानुपपत्तेरिति विचारितमन्यत्र प्रपचेन । तदुक्त—

बाह्य शब्दात्मक वाक्यमतरग चिदात्मक । पुद्गलात्मस्वरूप तु प्रमाणाद्यस्य सिद्ध्यति ॥ १ ॥
तत्र वाक्य भवेन्न पत्र तत्त्वतो लक्षणान्वित । सिद्धे धर्मिणि धर्मस्य परीक्षाविषयत्वत ॥२॥ इति

स्वाभ्युपगममात्रात् सर्वथैकातवादिनां विद्यमानमपि वाक्य धर्मिण स्वेष्टार्थसाधनत्वधर्माधिकरण स्वसाध्यार्थाविनाभाविलिंगस्य कस्यचिदपि अनुपपत्ते तदभिधानात् सत्त्वस्य हेतोरसिद्धत्वाच्च । तदुच्यते—

वाक्य सदपि नैकातपक्षे स्वेष्टार्थसाधन । स्वसाध्यार्थाविनाभावि लिंगस्यानुपपत्तित ॥१॥
असिद्धत्वाच्च सर्वस्य हेतोस्तदभिधानत । स्वार्थसिद्धिस्तथाचोक्त तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ॥२॥
तत्र स्वरूपतोऽसिद्धो वादिन शून्यसाधने । सर्वो हेतुर्यथा ब्रह्मतत्त्वोपप्लवसाधने ॥ ३ ॥
सत्त्वादि सर्वथा साध्ये शब्दभगुरतादिके । स्याद्वादिन कथचित्तु सर्वथैकांतवादिन ॥४॥
शब्दानित्यत्वे तु साध्ये कृतकतादय । हेतवोऽसिद्धतां यांति बौद्धादे प्रतिवादिन ॥५॥
जैनस्य सर्वथैकात धूमत्वादयोऽग्निषु । साध्येषु हेतवोऽसिद्धा परेषादा तथा मित ॥ ६ ॥
शब्दादौ चाक्षुषत्वादिरुभयासिद्ध इष्यते । निरंशोऽपि तथाशून्यब्रह्माद्वैतमतादिनो ॥७॥
वाद्यसिद्धोभयासिद्धै तत्र साध्यप्रसाधना । समर्थनविहान स्यादसिद्ध प्रतिवादिन ॥ ८ ॥
हेतुर्यस्याश्रयो न स्यादाश्रयासिद्ध एव स । स्वसाध्येन विनाभावाभावादगमको मत ॥९॥
प्रत्यक्षादे प्रमाणत्वे सत्वादित्वादयो यथा । शून्योपप्लवशब्दाद्यद्वैतवादावलंबिनां ॥ १० ॥
सदेहविषय सर्व सदिग्धासिद्ध उच्यते । यथागमप्रमाणत्वे रक्तत्वादिरास्थित ॥११॥
सन्नप्यज्ञायमानोऽज्ञातासिद्धो विभाव्यते । सौगतादेर्यथा सर्व सत्त्वादि स्वेष्टसाधने ॥१२॥
न निर्विकल्पकाध्यक्षादस्ति हेतार्विनिश्चय । तत्पृष्ठभाविकल्पाद्यावस्तुगोचरत कचित् ॥१३॥
अनुमानांतराद्धेतुनिश्चये वानवस्थिति । परापरानुमानानां पूर्वपूर्वत्र वृत्तित ॥ १४ ॥
मान मानांतराध्यक्ष वेदनानेनदर्शित । सर्वो हेतुरविज्ञातोऽनवस्थानाविशेषत ॥ १५ ॥
अर्थापत्तिपरिच्छेद्य परोक्षज्ञानमाहता । सर्वे ये तेऽप्यनेनोक्ता स्वज्ञाताऽसिद्धिहेतव ॥१६॥
प्रत्यक्ष तु स्फुटज्ञानमात्मान वा स्वसविद । भाट्टैर्ये करणज्ञान व्यर्थं तथा निवेदित ॥१७॥

प्रधानपरिणामित्वाद्चेतनमितीरितं । ज्ञान मैस्ते कथं न स्युरज्ञातासिद्धहेतव ॥ १८ ॥
प्रतिज्ञार्थैकदेशस्तु स्वरूपासिद्ध एव न । शब्दो नाशी विनाशित्वादित्यादि साध्यसाधिम ॥१९॥
य साध्यविपरीतार्थाव्यभिचारी सुनिश्चित । स विरुद्धोऽवबोद्धव्यस्तथैवेष्टविघातकृत् ॥२०॥
सत्त्वादि क्षणिकत्वादौ यथा स्याद्वादिविद्विषां । अनेकांतात्मकत्वस्य नियमात्तेन साधनात् ॥२१॥
पाराद्र्यं चक्षुरादीनां सघातत्व प्रसाधयेत् । तेषां द्रव्यविवर्तत्वमेयमिष्टविघातकृत् ॥ २२ ॥
विरुद्धात्र च भिन्नोसौ स्वयमिष्टाद्विपर्यये । सामर्थ्यस्यानिशेषेण भेदे वातिप्रसगत ॥ २३ ॥
विवादाध्यासित धीमद्धेतुक कृतकत्वत । यथा शकटमित्यादिविरुद्धोऽनेन दर्शित ॥२४॥
यथा हि बुद्धिमत्पूर्वं जगदेतत्प्रसाधयेत् तथा बुद्धिमतो हेतोरनेकत्व शरीरिता ॥ २५ ॥
स्वशरीरस्य कर्तात्मा नाशरीरोऽस्ति सर्वथा । कार्मणेन शरीरेणानादिसबधसिद्धित. ॥२६॥
यत साध्ये शरीरित्वे धीमतो व्यभिचारिता । जगत्कर्तृ प्रपद्येत तेन हेतु कुतार्किक इति ॥२७॥

यतश्चैयमक्षपादादे. सर्वथैकातवादिन साध्यार्थाविनाभाविलिंग सर्वथा न समयत्वसिद्ध तादिदोषदूषितत्वात् तस्मान्न तस्य पत्र समवदर्थके प्रतिष्ठापयितु शक्य कदाचिज्जैनान् प्रति तदुक्त—

ततो नैवाक्षपादादे पत्र समवदर्थक । प्रतिष्ठापयितु शक्य जातु स्याद्वादिन' प्रति ॥ १ ॥

श्रुत इति चेत्

तत्त्वाधिगमोपायप्रकाशरहितत्वत' । इत्येतस्य प्रसिद्धत्वाद्धेतोरव्यभिचारत ॥ १ ॥

क' पुनरसौ तत्त्वस्याधिगमो नामेति स्वार्थाकारविनिश्चय' सुनिर्बाध इति ब्रूम निर्विकल्पकदर्शनस्यविनिश्चयस्य सशयस्येव तत्त्वाधिगमत्वानुपपत्ते क्षणक्षयमदर्शनवत् स्वाकारमात्रविनिश्चयस्यापि तद्भावायोगात् वेद्याकारविनिश्चयविरहे स्वाकारविनिश्चयस्याननुभवात् स्वसवेदनस्यापि वेद्यवेदकाकारात्मन प्रतीते सद्यार्थाकारमात्रविनिश्चयस्यापि तत्त्वाधिगमत्वाघटनात् स्वाकारविनिश्चयमतरेणार्थाकारविनिश्चयविरोधात् । स्वार्थाकारविनिश्चयस्यापि कालांतरादौ सद्भावस्य तद्विरोधात् मरीचिकाविनिश्चये तोयविनिश्चयवत्, देशकालातरापेक्षयापि सुष्ठु निर्बाधस्य तथाभावसिद्धेरिति प्रपचितत्वादन्यत्र । तदुक्त—

तत्त्वस्याधिगमस्तावत्स्वार्थाकारविनिश्चय' । सुनिर्बाधोन्यथा तस्य व्यवस्थानुपपत्तित ॥१॥

तर्हि कस्तस्योपाय इति चेत् कथ्यते साकल्येन प्रमाण देशतो नय प्रतिपत्तुस्तत्त्वाधिगमोपाय प्रतीयत एव तस्य शास्त्रे विस्तरत. समर्पितत्वात् नचासौ सर्वथैकांतवादिनामक्षपादादीनामुपपत्तिमास्कदति तेषां स्वेष्टस्य दृष्टेष्टबाधितत्वात् इतिचिंतितप्राय प्रपचतोऽन्यत्र परीक्षादक्षबुद्धिभिर्लक्षणीय, त एव हि सक्षेपेणाप्युक्त लक्षयितु क्षमते तदुक्त—

तस्योपाय पुन कार्त्स्न्येनैकदेशेन वा मत । प्रतिपत्तु प्रमाण वा नयो वा प्रतीयते ॥ १ ॥
न चासौ सर्वथैकांतवादिनामुपपद्यते । दृष्टेष्टबाधनात्तेषां स्वेष्टस्येत्यपि चिंतित ॥ २ ॥
लक्षय प्रपचतोन्यत्र परीक्षादक्षबुद्धिभि । सक्षेपतोप्युपन्यस्त ते हि लक्षयितु क्षमा ॥ ३ ॥

क पुनस्तत्त्वाधिगमोपायस्य प्रकाश इति चेत् प्रतिपाद्य प्रति साधुशब्दैस्तस्य स्पष्ट प्रदर्शन प्रकाश । न चाक्षपादादीनां सर्वथा तद्भावस्यास्ति प्रमाणनयात्मकस्यासभवात् । तदप्यभाणि—

प्रकाशस्तस्य सद्वाचा प्रतिपाद्य प्रति स्फुट । दर्शन न चैतेषां तद्भावस्यास्ति सर्वथा ॥ १ ॥

तदनैकांतवादिनां पत्रवाक्य, न समवदर्थक, तत्त्वाधिगमोपायप्रकाशरहितत्वात् इत्यनुमान समर्पित प्रतिपत्तव्य तथा पत्रवाक्य गूढगन्यद्यार्थगूढादि वादिना निर्भिन्नभिहित सतद्वादी वा तथैकरिशति वा परिषत्प्रतिवादिन्यायविघातार्थं यदा तदा तदेवाविघातार्थं नाम निग्रहस्थानमायात तल्लक्षणस्यान्वयात् तत एव चामतिपत्तिनिग्रहस्थानं तदतो भेदेतस्य यदा स्वपत्रवाक्यस्यार्थं व्याचष्टे वादिप्रतिवादिपरिषत्प्रत्यायनाय तदापि मन्दधीप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थान तेन मिथ्यार्थप्रतिपादनात् तत्प्रतिपादितार्थस्य निर्णयादिलक्षणस्यैकांतेन व्याघातात् स्याद्वादिभि पक्षापत्रवाक्यस्यैकांतार्थस्य साधने मिथ्यात्वप्रतीतिर्निश्चिति

पत्तिरिति लक्षणस्य भावात् वाक्छल वा सभवदर्थपरित्यागेनाभवतोऽर्थस्य परिकल्पनात् न हि प्रमा-
णबलान्नैयायिकादिपरिकल्पित पत्रवाक्ये सभवन्नर्थ सिद्ध प्रत्यक्षादिबलादनेकातस्यैव प्रसिद्धे प्रत्यक्ष
हि तावत् बहिरतश्च तत्त्व भावाभावात्मक व्यवस्यति सर्वथा विरोधाभावात् बाधकरहित जातुचिन् एकां-
तस्यासाक्षात्करणात् तथाभूतानेकधर्माधिष्ठान भाव विशेषणविशेष्यादिव्यवहारान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानाच्च
सत्र भावाभावात्मक सिद्ध । आगमाच्च सुनिर्बाधकप्रमाणादिति प्रपचतोन्यत्र तत्त्वार्थालकारे देवागमे च
प्रोक्तमिह पत्रपरीक्षाया सद्भिरवगतव्यमित्यल प्रपचेन तदप्युक्त ।

तथा त्रि सप्तदृत्योऽपि पत्रवाक्यमुदीरित । वादिना गूढमन्यच्चानिर्घातार्थमुपागतं ॥ १ ॥
परिषत्प्रतिवादिभ्यामविज्ञातत्वसश्रित । ततश्चाप्रतिपत्ति स्यान्निग्रहस्थानमजसा ॥ २ ॥
वक्तुर्विप्रतिपत्तिर्वा मिथ्यार्थप्रतिपादनात् । विसवादकतायोगात् तदुक्तार्थस्य तत्त्वत ॥ ३ ॥
स्याद्वादिमि पुन पत्रस्यानेकातसाधने । भवेद्विप्रतिपत्तिर्वाक्छल वा लक्षणान्वयात् ॥४॥
तद्धि सभवतोऽर्थस्य परित्यागेन कल्पन । यदसभवतोर्थस्य प्रमाणबलतश्छल ॥ ५ ॥
न चेह सभवन्नर्थो यागादिपरिकल्पित । प्रत्यक्षादिबलात्सिद्धस्ततोनेकातसिद्धित ॥ ६ ॥
भावाभावात्मक वस्तु बहिरतश्च तत्वत । प्रत्यक्ष निश्चिनोत्येव सर्वथा बाधवर्जित ॥ ७ ॥
वास्तवानेकधर्माधिष्ठान भावो विशेषत । विशेषणविशेष्यादिव्यवहारप्रसिद्धित ॥ ८ ॥
सिद्धमित्यनुमानाच्चानेतधर्मसमाश्रित । समस्त वस्तु निर्बाधादागमाच्च प्रमाणत ॥ ९ ॥
इति प्रपचत प्रोक्तमन्यत्रेहावगम्यतां । सर्वं पत्रपरीक्षाया सद्भिरित्युपरम्यते ॥ १० ॥

तदेव पत्रविचारप्रकरणपरिसमाप्तौ विजिगीषो स्याद्वादिनो वचन चतुरग निराकृताशेषमिथ्याप्रवाद-
प्रसर श्रिया सम्यग्दर्शनादिलक्षणयोपाप्तभूतयापमेयानतज्ञानादिलक्षणलक्ष्मापर्यंततया सदा जयत्विति जय-
वादेनासशयति—

जीयात्तिरस्तनिरशेषसर्वथैकातशासन ।
सदा श्रीवर्द्धमानस्य विद्यानदस्य शासन ॥ १ ॥
सूक्ताभासो भवति भवतस्तावदुच्चारहेतु
स्वस्यान्येषा गुरुतमतमरिच्छ्व माध्यस्थभाजां ।
तन्मन्यन विपुलमतिभिस्तत्र यतो विधेयो
नानदायाखिलखलधियां त हि क कर्तुमीश ॥ २ ॥

इति श्रीस्याद्वादपतिविद्यानदस्वामिविरचिता
पत्रपरीक्षा समाप्ता ।

शुभंभूयात्

शीघ्र लिखें सनातनजैनग्रंथ हमारे पास मिलते हैं।

गोमट्टसार-(कर्मकांड) हिंदी टीकासहित	२)
प्रवचनसार-अमृत हिंदी टीकासहित	३)
न्यायदीपिका हिंदी टीकासह	।।।)
पुरुषार्थसिद्ध्युपाय-हिंदी टीकासह	१।)
बृहद्द्रव्यसंग्रह-टीका व हिंदी भाषा सहित	२)
प्रमाणपत्र-(जैनप्रदीप) हिंदी टीका सहित	४)
सप्तभंगीतरंगिणी-हिंदी टीका सह	१)
पंचास्तिकाय समयसार हिं० टी० सह	।।।)
समयसार-बृहद् वामिश्रुत हिं०टी० सह	४)
विश्वलोचनकोश-पं० पन्नालालकृत हिं०टी०स०	।।=)
आकटायन प्रक्रियानसह जैनयंत्रसहित	३।)
भगवती आराधनासार भा हिं०टी०स०	४)
पद्मपुराण कुंथुकुमारचरित्र	१)
धर्मशर्माभ्युदय महाकाव्य-	२)
परमात्मप्रकाश प्राकृत-	।=)
भगवत्स्तवमहोदधि-(शब्दार्णवश्च भगवान्)	२)
नीतिवाक्यामृत सोमदेवसूरिकृत,	१)
यशोधरचरित्र काव्य वादिराजसूरिकृत	।।)
गद्यचिंतामणि-वादीभसिंहसूरि कृत	२)
रत्नकरण्डश्रावकाचार-सायर्थ	१)
द्रव्यसंग्रह-सायर्थ	१)
भक्तामरस्तोत्र-आदिनाथस्तोत्र सान्वयार्थ	१)
मृत्युमहोत्सव और अकलंकस्तोत्र हिंदी	=)
सूक्तमुक्तावली-हिंदी पद्य व सान्वयार्थ	१=)
द्वादशानुप्रेक्षा कुंदकुंदस्वामी कृत हिंदी	=)
जैननित्यपाठसंग्रह-१६ पाठका गुटका	१=)
प्राणप्रियकाव्य-भक्तामरस्तोत्रकी समस्यापूर्ति	=)
मंत्रराजगुणकल्प हिंदीभाषानुवाद सहित	॥=)
यशोधरचरित्र-सटीक महाकवि सोमदेव	सूरिकृत प्रथम खंड ४॥) उत्तरखंड मूल ३॥)
पार्श्वाभ्युदय सटीक-महाकवि श्रीजिनसेनाचार्य	इस ग्रंथमें मेघदूतके प्रत्येक श्लोकके प्रत्येक पादकी पूर्ति की गई है ४॥)
श्रीपालचरित्र भट्टारक ज्ञानभूषणाचार्य कृत	४)
छहढाला पं० दौलतरामकृत अपूर्व ग्रंथ	।।)
जैनशतक (जैनदर्शन) हिंदीटीकाकृत समालोचनासहित	।।)
जिनसहस्रनाम जिनसेन और आशाधरकृत	=)
महूसाद-(मौक्तीक) उत्पत्तिका मुकुलाया और उसके छाया सहित (गुटका)	।=)
श्रुतबोध	।)
सुभाषितरत्नसंदोह-अमितिगत्याचार्यकृत हिंदी	३)
जीवंधरचंपूकाव्य महाकविहरिचंद्रकृत	१)
शब्दचूडामणि हिंदी टीकासह पं०जीवंधरसूरिकृत	।।)
मेघविजयी काव्य-अर्हद्दास मात्रकृत	।।=)
कन्यानुशासन सटीक "	।=)
भाममहालंकार सटीक "	।।)
अलंकारचिंतामणि-अजितसेनाचार्यकृत	।।।)
धन्यकुमारचरित्र-महाकाव्य घोरनंदी कृत	।।)
धर्मशर्माभ्युदय महाकाव्यसंग्रह	१)
त्रिसंधानमहाकाव्य-सटीक धनंजयकृत,	१।)
यशस्तिलकचंपूकाव्य सटीक महाकवि सोमदेव सूरिकृत प्रथम खंड ३॥) उत्तरखंड मूल ३॥)	
पार्श्वाभ्युदय सटीक-महाकवि श्रीजिनसेनाचार्य	इस ग्रंथमें मेघदूतके प्रत्येक श्लोकके प्रत्येक पादकी पूर्ति की गई है ४॥)
श्रीपालचरित्र भट्टारकज्ञानभूषणाचार्य कृत	४)
छहढाला पं० दौलतरामकृत अपूर्व ग्रंथ	।।)
जैनशतक (जैनदर्शन) हिंदीटीकाकृत समालोचनासहित	।।)
जिनसहस्रनाम जिनसेन और आशाधरकृत	=)
महूसाद-(मौक्तीक) उत्पत्तिका मुकुलाया और उसके छाया सहित (गुटका)	।=)
मंत्रराजगुणकल्प हिंदीभाषानुवाद सहित	॥=)
यशोधरचरित्र-हिंदीभाषानुवाद सहित	॥=)
यशोधर